

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELÂGATİ BİLİM DALI

EBU'L-‘ATĀHİYE VE ŞİİRİ

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
PROF. DR. TACETTİN UZUN

HAZIRLAYAN
METİN PARILDI

KONYA 2007

ÖNSÖZ

Birinci Abbasî Devrinde yaşamış olan Ebu'l-‘Atâhiye, “Arap aklının yeniden yapıldığı”, siyasi, sosyal ve kültürel bakımdan önemli bir kırılma noktası olan, çok renkli bir dönemin renkli bir şairidir. Bu durum onun hayatına ve şiirine de yansımıştır. Daha önceden içki, eğlence ve sefahat ortamlarında bulunan, ahlaksız şairlerle düşüp kalkan, bu ortamlara uygun şiirler söyleyen biriyken, birdenbire tarzını değiştirip zühd şiirleri söylemeye başlamıştır.

Abbasî iktidarıyla birlikte başlayan geniş özgürlük ortamında, Fars, Yunan, Süryanî, Hint kültürleri etkili olmaya başlamış ve günlük hayatta olduğu gibi, entelektüel hayatta da etkili olmayı başarmıştı. Eğlence ve sefahat had safhaya ulaşmış, şehirlerin kenar mahallelerinde şairlerin bir araya geldiği meyhaneler ortaya çıkmaya başlamıştı. Kendisine yer edinmek isteyen genç şairlerin ilk uğrak yerleri bu meyhanelerdi.

Bu atmosferin etkisi altında kalan ve bunu şiirlerine yansıtan birçok şair gibi, başlangıçta Ebu'l-‘Atâhiye de aynı havaya kapılmıştır. Ancak, hayatının son dönemlerine doğru birdenbire daha önceki tarzını değiştirerek tamamen zühd, hikmet, öğüt içeren şiirler üzerinde yoğunlaşmaya başlamış ve hayatının sonuna kadar böyle devam etmiştir. Bu durum şairi farklı bir kategoriye sokmuş, onun *zühhd ve hikmet şairi* olarak tanınmasına sebep olmuştur. Günümüze ulaşan şiirlerinin büyük bir bölümü de *zühdiyyât* denilen şiirleridir.

Özellikle zühd, hikmet ve öğüt içerikli şiirleri, İbn ‘Abdi’l-Berr en-Nemerî el-Endelusî tarafından toplanarak divan haline getirilmiştir. Divanının birçok baskıları bulunmaktadır. Ancak, bunlardan en değerlisi, Şukrî Fayşal tarafından tahkiki yapılmış olan, “*Ebu'l-‘Atâhiye: Ahbâruhu ve Eş‘âruhu*” adlı divandır. Ayrıca, divan dışında kalan şiirlerini ihtiva eden “*Tekmiletu’ d-dîvân*” adlı bir bölüm de aynı araştırmacı tarafından ilave edilmiştir.

Genel olarak edebiyat ve tarih kitaplarında *zühhd şairi* diye nitelendirilmekle birlikte tutarsız davranışları olan, bir taraftan zâhid gibi görünüp insanlara vaaz ve nasihat ederken, öte yandan manihaist inançları olmakla suçlanan başka bir Ebu'l-‘Atâhiye daha vardır. Zühd ile ilgisinin de İslam inancından olmayıp Manihaizm’den kaynaklandığı iddia edilmektedir.

Sunulan araştırma, bu iki farklı Ebu'l-‘Atâhiye tanıtımından hangisinin doğru olduğunu ortaya çıkarmak, hayatında ve şiirinde meydana gelen köklü değişimin nedenlerini bulmak, onu bu değişime iten iç ve dış şartları elden geldiğince tespit etmek maksadıyla yapıldı.

Hayatta olmayan bir şairi, üstelik de yüzyıllarca önce yaşamışsa, bütün özellikleriyle ortaya koymanın kolay olmadığı bir gerçektir. Araştırma sırasında bu zorluk açıkça görüldü. Konu ele alınırken anlama ve açıklamaya dayalı (deskriptif) bir yöntem kullanıldı. Ebu'l-‘Atâhiye’den bahseden kaynakların, mümkün olduğu kadar çoğuna ulaşılmaya çalışıldı. Çok sayıda kaynakta, lehte ve aleyhte verilen bilgiler incelemeye tabii tutuldu. Ancak, bunlardan daha ziyade biyografik bilgiler verirken yararlanıldı. Ebu'l-‘Atâhiye’nin şahsiyeti, haletiruhiyesi ve inanç yapısı gibi hususlarda verilen bilgilere ihtiyatla yaklaşıldı ve bu konularda öncelikle kendi şiirlerine müracaat edildi.

Bu tür çalışmalar tabii olarak bir kişinin etrafında yoğunlaşmakla birlikte bu kişi, karşılıklı etkileşimin söz konusu olduğu bir toplum içinde, bir coğrafyada, bir tarih diliminde yaşamıştır. Dolayısıyla, Ebu'l-‘Atâhiye’nin içinde yaşadığı çevre, coğrafya, siyasî ve sosyal şartlar, entelektüel ortam da ana hatlarıyla incelenmeye çalışıldı.

Araştırma üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Ebu'l-‘Atâhiye’nin yaşadığı Birinci Abbasî döneminde siyasî, sosyal ve entelektüel ortam hakkında bilgi verildi. Birinci bölümde şairin hayatı incelendi. Şiirindeki aşama açısından önemli olan gençlik ve olgunluk dönemi, bu bölümün ağırlıklı konuları olarak incelendi. İkinci bölümde Ebu'l-‘Atâhiye’nin kişisel özellikleri, dinî-felsefî görüşleri, zühd hayatı, zühdü seçmesine sebep olan faktörler, zühdünün niteliği ile ilgili tartışmalar incelendi. Üçüncü bölümde Ebu'l-‘Atâhiye’nin şiiri ele alındı. Bu bölümde, Ebu'l-‘Atâhiye’nin şairliği, şiirinin genel özellikleri, biçim ve muhtevası incelendi; Kur’an ve hadislere atıfta bulunduğu şiirlerinden örnekler verildi.

Araştırmada, Arapça şahıs, kitap, yer isimleri ve kavramlarda transkripsiyon sistemi kullanıldı. Bunlardan Türkçede meşhurlaşmış olanlardan bazıları Türkçeleşmiş şekliyle verildi.

Bu çalışmada maddî ve manevî teşvik, destek ve yardımlarını esirgemeyen başta değerli hocam Prof. Dr. Tacettin UZUN olmak üzere, kıymetli ağabeyim Prof. Dr. Turan KOÇ, sevgili dostlarım Yrd. Doç. Dr. Ali YILDIZ ve Dr. Halim ÖZNURHAN’a teşekkür ediyorum.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	II
TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ	V
KISALTMALAR	VI

GİRİŞ

EBU'L-‘ATĀHİYE’NİN YAŞADIĞI DÖNEMDE IRAK

0.1. SİYASÎ ve SOSYAL ORTAM	1
0.1.1. Siyâsî Ortam	1
0.1.2. Sosyal Ortam	7
0.2. ENTELEKTÜEL ORTAM	13
0.2.1. Entelektüel Ortamı Şekillendiren Faktörler	13
0.2.1.1. Arapların Diğer Millet ve Kültürlerle Kaynaşması	13
0.2.1.2. İlim ve Öğretimin Yaygınlaşması	14
0.2.1.3. Münazara Meclisleri	15
0.2.1.4. Kütüphaneler, Tercüme Faaliyeti, İlmî Faaliyet	16
0.2.1.5. Edebî Faaliyet	19

BİRİNCİ BÖLÜM

EBU'L-‘ATĀHİYE’NİN HAYATI

1.1. ADI, KÜNYESİ, LAKABI.....	25
1.2. DOĞUM YERİ, SOYU ve AİLESİ	27
1.2.1. Doğum Yeri	27
1.2.2. Soy	29
1.2.3. Ailesi	31
1.3. ÇOCUKLUK ve İLK GENÇLİK YILLARI	34
1.4. GENÇLİK ve OLGUNLUK DÖNEMİ	42
1.4.1. Gençlik Dönemi	42
1.4.2. Olgunluk Dönemi	50
1.5. VEFATI	64

İKİNCİ BÖLÜM
EBU'L-‘ATĀHİYE’NİN KİŞİSEL ÖZELLİKLERİ,
DİNÎ-FELSEFÎ GÖRÜŞLERİ ve ZÜHD HAYATI

2.1. KİŞİSEL ÖZELLİKLERİ	66
2.2. DİNÎ-FELSEFÎ GÖRÜŞLERİ	74
2.2.1. İnanç Yapısı	75
2.2.2. Zındıklıkla Suçlanması	77
2.3. ZÜHD HAYATI	84

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
EBU'L-‘ATĀHİYE’NİN ŞİİRİ

3.1. EBU'L-‘ATĀHİYE’NİN ŞAİRLİĞİ, ŞİİRİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ	93
3.1.1. Ebu'l-‘Atāhiye’nin Şairliği	93
3.1.2. Şiirinin Genel Özellikleri	99
3.2. BİÇİM ve MUHTEVA	109
3.2.1. Vezin	109
3.2.2. Tekrarlanan Kelimeler	113
3.2.3. Edebî Sanatlar	123
3.2.4. Taḥyîl ve Hayal Unsurları	133
3.2.5. Ebu'l-‘Atāhiye’nin Şiirinde Konular	143
3.2.5.1. Gazel	143
3.2.5.2. Medih	153
3.2.5.3. Mersiye	159
3.2.5.4. Hiciv	162
3.2.5.5. Zühd, Hikmet, Öğüt	168
3.2.6. Kur’an ve Hadis Kaynaklı Şiirleri	182
3.2.6.1. Kur’an Kaynaklı Şiirleri.....	183
3.2.6.2. Hadis Kaynaklı Şiirleri.....	197
SONUÇ	207
KAYNAKÇA	210

TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ

1. Sessizler

Ḍ, ḍ : ض	* ٲ : ء
Ṭ, ṭ : ط	B, b : ب
Z, z : ظ	T, t : ت
ʿ : ع	Ṣ, ṣ : ث
Ġ, ġ : غ	C, c : ج
F, f : ف	H, ḥ : ح
Q, q : ق	H, ḥ : خ
K, k : ك	D, d : د
L, l : ل	Z, z : ذ
M, m : م	R, r : ر
N, n : ن	Z, z : ز
H, h : هـ	S, s : س
V, v : و	Ṣ, ṣ : ش
Y, y : ي	Ṣ, ṣ : ص

2. Kısa Sesliler

İ, i : ِ	U, u : ُ	A, a/E, e : َ
----------	----------	---------------

3. Uzun Sesliler

Ī, ī : ِی	Ū, ū : ُو	Ā, ā : َا
-----------	-----------	-----------

* Bu karakter, hemze harekesiz olduğu zaman gösterilmiştir.

KISALTMALAR

a.e.	: Aynı eser
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.y.	: Aynı yer
a.g.m.	: Adı geçen makale
bkz.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
der.	: Derleyen
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
EAD	: Ebu'l-‘Atâhiye divanı
haz.	: Hazırlayan
nşr	: Neşreden
ö.	: Ölüm tarihi
s.	: Sayfa
tah.	: Tahkik
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve devamı
ts.	: Tarihsiz

GİRİŞ

EBU'L-‘ATĀHİYE’NİN YAŞADIĞI DÖNEMDE IRAK

1. SİYASÎ ve SOSYAL ORTAM

1.1 Siyasî Ortam

Ebu'l-‘Atâhiye'nin doğduğu yıllarda İslâm coğrafyası yeni bir siyasî yapının ortaya çıkacağı doğum sancıları çekmekteydi. Emevî iktidarı sırasında Arapların Cahiliye dönemindeki kabilecilik anlayışı devlet yönetimine taşınmış¹, bunun sonucunda da içte kabilecilik, dışta da Arapçılık esasına dayanan bir siyaset benimsenmişti. Arap olmayan Müslümanlar, ikinci sınıf vatandaş muamelesi görmüşler, hatta İslâm hukukuna göre gayrimüslimlerden alınan cizye onlara da uygulanmıştı. Emevî idarecilerinin bu tutumu o bölgede yaşayan insanlar arasında İslâmlaşma faaliyetlerini aksatmıştı. Türklerin daha erken bir dönemde İslâm'a girmelerine mani olan sebep de buydu².

Hem diğer Arap kabilelerine, hem de Arap olmayan milletlere karşı izlenen bu katı politikaların tabii sonucu olarak halkla devletin arası açılmış, geniş halk kesimleri arasında hoşnutsuzluk, güvensizlik ve tedirginlik havası ortaya çıkmıştı. Özellikle mevâlî, Emevî yönetimine karşı derin bir nefret duymaktaydı³. Arap aristokrasisinin mevâlîye, özellikle de Fars asıllı olanlara karşı gösterdiği küçümseme ve toplumsal statü bakımından ikinci sınıf muamelesine tâbi tutma, tepkisel bir hareketi geliştirdi. *Şu‘ûbiyye*⁴ denilen bu hareket, Araplardan nefret eden ve ait olduğu etnik grubun özelliklerinden ve geçmişinden dolayı Araplardan üstün olduğunu savunan mevâlî tarafından başlatılmıştı.⁵

¹ Aḥmed Emīn, *Ḍuhā'l-İslām*, Beyrut, Dāru'l-kitābi'l-‘Arabī, ts., I/27.

² Hüseyin Algül, *İslām Tarihi*, İstanbul, Gonca Yayınevi, 1987, III/163-164.

³ Aḥmed Emīn, *a.g.e.* I/30.

⁴ *Şu‘ûbiyye* hakkında geniş bilgi için bkz: Mustafa Kılıçlı, *Arap Edebiyatında Şuubîyye*, İstanbul, İşaret Yayınları, 1992.

⁵ Melhem Chokr, *İslam'ın İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*, çev: Ayşe Meral, İstanbul, Anka Yayınları, 2002, s. 239.

Netice itibarıyla halk, Emevî iktidarının yıkılmasını bekleyen, hatta bunun için fırsat kollayan hiziplere, fırkalara ve gruplara ayrılmıştı⁶.

Emevîlere karşı yürütülen muhalefet hareketinin en güçlü ismi olan Abbas oğulları en hoşnutsuz bölge olan Horasan'ı başlangıç noktası olarak seçti⁷. Bu bölge Emevîlere karşı patlamaya hazır bir dinamit gibiydi. Bu dinamitin fitilini ateşleme vazifesi de Ebū Muslim adında Horasanlı birine verilmişti. Bu kişi iyi bir savaşçı olduğu kadar da, iyi bir siyasetçi ve iyi bir hatipti⁸.

Ebū Muslim öncülüğündeki bu hareket kısa zamanda bir çığ gibi büyüyerek Emevîlerin hâkimiyetine son verdi ve hilafeti Abbas oğullarına teslim etti. 132/750 yılında Kûfe Camii'nde Ebu'l-‘Abbās'a halkın ileri gelenleri tarafından bey'at verildi⁹ ve böylece İslâm coğrafyasında yepyeni bir dönem başlamış oldu.

132/750 yılından 232/847 yılına kadar olan ve bu araştırmanın alanına giren söz konusu dönem Birinci Abbasi Devri olarak isimlendirilmektedir. Genel olarak bu dönem halifeleri, İslâm Devleti için unutulmaz hizmet ve hatıralar bırakmışlardır. Ülke sınırları genişletilmiş ve imar edilmiş; takdire şayan sosyal müesseseler kurulmuş, ilim ve fikir alanında gereken hamleler yapılmıştır. Gayretli ve ileri görüşlü olan bu dönem halifeleri İslâm'ı ve İslâm birliğini korumuşlardır. Bütün beldelerde eşitlik ve kardeşlik duyguları ortaya çıkmış, mevālî diye isimlendirilen Arap olmayan Müslümanlar da aradıklarını bulmuşlardır¹⁰.

Bu dönem halifeleri şöyle sıralanmaktadır: Ebu'l-‘Abbās es-Seffāh (132/750-136/754), Ebū Ca‘fer el-Manşūr (136/754-158/775), Muḥammed el-Mehdī (158/775-169/785), Mūsā el-Hādī (169/785-170/786), Hārūn er-Reşīd (170/786-193/809), Muḥammed el-Emīn (193/809-198/813), ‘Abdullah el-Me’mūn (198/813-218/833), Ebū İshāk el-Mu‘taşim (218/833-227/842), el-Vāsiḳ (227/842-232/847), el-Mutevekkil (232/847-247/861).

Birinci dönem halifelerinin hilafette bulunduğu yılların büyük bir bölümü Ebu'l-‘Atāhiye'nin yaşadığı yıllara (130/748-211/826) denk düşmektedir. İlk iki halife çocukluk

⁶ Algül, *a.g.e.*, III/165.

⁷ Aḥmed Emīn, *a.g.e.*, I/32.

⁸ Algül, *a.g.e.*, III/219.

⁹ Algül, *a.e.*, III/222, 223, 225.

¹⁰ Algül, *a.e.*, III/231

döneminde, sonraki beş halife de gençlik ve olgunluk döneminde hilafette bulunmuşlardır. Daha sonra anlatılacağı gibi, Ebu'l-^cAtāhiye'nin el-Mehdī ile başlayan saray ilişkisi el-Me'mūn dönemine kadar sürmüş ve o sıralarda vefat etmiştir.

Ebu'l-^cAbbās es-Seffāh, her ne kadar birinci halife ise de, Abbasi Devletinin gerçek kurucusu olarak Ebū Ca^cfer el-Manşūr kabul edilmektedir¹¹. el-Manşūr'un yaptığı en önemli şey yepyeni bir şehir olan Bağdat'ı kurarak maiyetiyle birlikte buraya yerleşmek olmuştur.

Yönetimin Bağdat'a intikaliyle birlikte, hilafetin doğulu özelliği öne çıkmaya başladı¹². Irak ve İranlı unsurlarının sayı ve ekonomik üstünlüklerinin doğrudan etkisiyle İslâm Devleti Akdenizli olmaktan daha ziyade Asyalı tarzı yaşıyan bir hükümdarlığa dönüştü¹³. Devlet, özellikle Fars kültürünün etkisinde kalarak, İran tarzı bir mutlakiyetçilik rengini aldı, Arap geleneklerinden uzaklaştı. Din ve dil dışında her şey Fars etkisine girdi¹⁴. Devlet işleri de genellikle İranlıların elindeydi¹⁵. İlk defa Abbasilerde, İranlılardan alınan vezirlik müessesesi ihdas edildi¹⁶. Müessese İranlılardan alındığı gibi vezirler de İranlılardan alındı¹⁷. Böyle önemli bir görevde bulunmaları kendilerine büyük bir nüfuz kazandırmıştı.

Halifenin özel maiyet memurları, devlet adamları, erkân ve hükümet büyükleri hep İranlılardan teşekkül etmişti. Devleti, hükümet dairelerini teşkil ve tanzim edenler İranlılar idi. Vezirler, serdarlar, valiler, başkâtipler, mabeynciler İranlılardan seçiliyordu. Bermek, Vehheb, Kahtābe, Sehl, Tāhir gibi bazı aileler vezirlik ve valilikle meşhur olmuştur¹⁸.

¹¹ Philip Hittī, *Tārīhu'l-^cArab*, Beyrut, Dāru Ġandūr, 1994, s. 355.

¹² *a.g.e.*, s. 400.

¹³ P. M. Holt, Ann K. S. Lambton, Bernard Lewis, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, çev: İlhan Kutluer, Hamdi Aktaş, Kasım Turhan, Hulusi Yavuz, Mehmed Maksudoğlu, İstanbul, Hikmet Yayınları, 1988, I/119.

¹⁴ Hittī, *a.g.e.*, s. 359; Muḥammed İbrāhīm el-Feyyūmī, *el-Firaḳu'l-İslāmiyye ve haḳḳu'l-ummeti's-siyāsī*, Beyrut, Dāru'ş-şurūḳ, 1419/1998, s. 397.

¹⁵ Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev: Zeki Meğamiz, İstanbul, Doğan Güneş Yayınları, 1971, XVI/129.

¹⁶ Hittī, *a.g.e.*, s. 359.

¹⁷ Zeydan, *a.g.e.*, XVI/129.

¹⁸ *a.e.*, XIX/243.

Abbasilerin iktidarı ele geçirmeleri İrancılık akımının Arapçılığa karşı kazandığı üstünlüğü ifade eden fiili bir ihtilal olarak değerlendirilmektedir¹⁹. Ancak, İranlıların bu parlak dönemi, el-Me'mûn döneminde Türklerin öne çıkmasına kadar devam etmiştir.

Abbasiler ilk halifeleri döneminde esneklik ve ihtiyat özelliği taşımaktaydı. Askeri güce isyan ve zındıklık hareketleri sözkonusu olduğunda başvurdu. Bu dönemde bu tür faaliyetler sık sık baş göstermekteydi. Bunların en tehlikelisi de İslâm akaidini sarsmaya, Müslümanların içine şüphe düşürmeye, netice itibarıyla da İslâm devletini yıkıp yerine düalist Farisî bir sultan ikame etmeye çalışan faaliyetlerdi. Bu tür faaliyetler kimi zaman silahlı, kimi zaman da fikri planda olmak üzere iki koldan yürümekteydi.²⁰ Bu dönemdeki zındık şairler düşüncelerini çekinmeden açıkça dile getiriyorlardı.

Abbasi Devleti bu isyan ve zındıklık faaliyetlerini yakından takibe almıştı. Bunları ele geçirmek ve cezalandırmak hususunda son derece kararlı bir tutum takınmış, fikri planda da bunların propagandalarından halkın etkilenmemesi için bütün imkânlarını sevk etmişti.

Abbasi halifelerinin son derece ihtiyatlı davranmalarına rağmen, kendilerini iktidara taşıyan büyük propagandist ve komutan Ebû Muslim el-Ĥorāsānî'nin halife el-Manşûr tarafından öldürtülmesi, isyan hareketlerine bir gedik açmıştı. Siyasî gücünden korkularak, gelecekte hilafeti tehdit etmesi endişesiyle bu değerli komutanın öldürtülmesi bir takım kimselere aradığı fırsatı vermişti. Bunlardan Sinbād adlı bir Mecusi, Horasan ahalisini arkasında toplayarak bir ayaklanma başlattı, Horasan'ın birçok yerini ve Ebû Muslim'in hazinesini ele geçirdi. Fakat el-Manşûr'un gönderdiği onbeş bin kişilik bir ordu bu isyanı tamamen bastırdı²¹. Sinbād'ın adamlarından altmış bin kişi öldürüldü, çocuklar ve kadınlar esir alındı²².

¹⁹ Zāhiye Ẕaddūra, *eş-Şu'ûbiyye ve eş-ruha'l-ictimā'i ve's-siyāsī fi'l-ḥayātī'l-İslāmiyye fi'l-ʿasri'l-ʿAbbāsiyyi'l-evvel*, Beyrut, el-Mektebu'l-İslāmī, 1408/1988, s. 201; *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, I/119.

²⁰ Ẕaddūra, *a.e.*, s. 133.

²¹ el-Ya'kūbī, *Tārīhu'l-Ya'kūbī*, Beyrut, Dāru Sādir, ts., II/268; et-Ṭaberī, *Tārīhu'l-umem ve'l-mulūk*, Beyrut, Dāru'l-kutubi'l-ʿilmiyye, 1407, IV/388; İbnu'l-Eşîr, ʿİzzu'd-Dīn, *el-Kāmil fi't-tārīḥ*, Beyrut, Dāru'l-kutubi'l-ʿilmiyye, 1415/1995, V/113; ez-Zehebī, *Siyeru aʿlāmi'n-nubelāʾ*, Beyrut, Muessesetu'r-risāle, 1413, VI/71; İbn Keşîr, İsmāʿīl b. ʿUmer el-Ḳureşî, *el-Bidāye ve'n-nihāye*, Beyrut, Dāru ihyāi't-turāḥi'l-ʿArabī, 1408/1988, X/73.

Yine 141/759'da Horasan'da, Ebū Muslim taraftarı olan, tenasühe (reenkarnasyon) inanan Ravendiye topluluğu ortaya çıktı²³. el-Manşūr bizzat kendi komutasındaki adamlarıyla bunların üzerine giderek asileri öldürttü, isyanı bastırdı²⁴.

İsteklerini silahlı yoldan gerçekleştiremeyen bu isyancılar strateji değiştirerek propaganda yoluyla tenâsüh (reenkarnasyon) inancını yaymaya başladılar. Bunda maksatları Ebū Muslim'in ölmediğini zihinlere yerleştirmekti.

Bu hususta o kadar ileri gidildi ki, Horasan'da Merv köylerinden birinde el-Muḳanna^c adlı biri ortaya çıkıp (159/776)²⁵, Allah'ın Âdemi yarattıktan sonra ona hulul ettiğini, sonra Nuh'a, sonra da kendince bir silsile sayarak Ebū Muslim'e hulul ettiği iddiasını yaymaya başlamıştı. Tabii bunun peşinden Manihaizm ve Mazdekizm'e ait birçok hususları dile getirerek, bunların Ebū Muslim tarafından emredildiğini yaydı. İslâm'ın yasaklarını kendince kaldırdı. Halkın birçoğu da buna uydu. Yaklaşık on dört sene propaganda-sına devam eden bu adam sonunda el-Mehdî tarafından köşeye sıkıştırılınca ailesiyle birlikte intihar etti²⁶.

Bu gibi sapık isyan hareketleri her ne kadar devlet gücüyle bastırılıyorsa da etkileri devam ediyor ve başka isyancıların ortaya çıkmasına sebep oluyordu. Nitekim benzer inançlar taşıyan, dine ve ahlaka aykırı görüşleri bulunan "Mubeyyiḍa" ve "Muḥmirra"²⁷ da bunlardandır.

²² eṭ-Ṭaberī, *a.g.e.*, IV/388; İbnu'l-Eṣṣīr, 'İzzu'd-Dīn, *a.g.e.*, V/113, 114; ez-Zehebī, *a.g.e.*, VI/71; İbn Keşīr, *a.g.e.*, X/73.

²³ eṭ-Ṭaberī, *a.g.e.*, IV/395; el-Ḳalkaşendī, *Meāşiru'l-ināfe fī me'ālimi'l-hilāfe*, el-Kuveyt, Maṭba'atu Ḥukūmeti'l-Kuveyt, 1985, I/178, 179; es-Suyūfī, *Tārīhu'l-ḥulefā*², tah: Muḥammed Muḥyi'd-Dīn 'Abdu'l-Ḥamīd, Mısır, Maṭba'atu's-seāde, 1371/1952, s. 261.

²⁴ eṭ-Ṭaberī, *a.g.e.*, IV/395; İbnu'l-Cevzī, *el-Muntaẓam fī tārīhi'l-mulūk ve'l-umem*, Beyrut, Dāru Sādir, 1358, VIII/28, 29; İbnu'l-Eṣṣīr, 'İzzu'd-Dīn, *a.g.e.*, V/129; İbn Teğrī Berdī, *en-Nucūmu'z-zāhire fī mulūki Mişr ve'l-Ḳāhire*, Mısır, el-Muessesetu'l-Mişriyyeti'l-ʿāmmeh, ts., I/345.

²⁵ eṭ-Ṭaberī, *a.g.e.*, IV/560; İbnu'l-Eṣṣīr, 'İzzu'd-Dīn, *a.g.e.*, V/230.

²⁶ eṭ-Ṭaberī, *a.g.e.*, IV/560, 566; İbnu'l-Cevzī, *el-Muntaẓam*, VIII/247, 263; İbnu'l-Eṣṣīr, 'İzzu'd-Dīn, *a.g.e.*, V/230, 238, 361; İbn Keşīr, *a.g.e.*, X/145; İbn Ḥaldūn, *Kitābu'l-İber ve dīvānu'l-mubteda² ve'l-ḥaber fī tārīhi'l-ʿArab ve'l-ʿAcem ve'l-Berber*, Beyrut, Menşūrātu muesseseti'l-a'lemī, 1391/1971, III/206.

²⁷ İbn Ḥaldūn, *a.g.e.*, III/206.

Muḥmirra müntesipleri Azerbaycan, Ermenistan, Deylem Ülkesi, Hemedân ve Dînever arasında kalan dağlık bölgede yaygındı. İşfahân ve Ehvâz arasındaki bölgede de bulunmaktaydılar ve aslen Mecusiydiler²⁸.

el-Mehdî hilafette bulunduğu süre içinde çeşitli zamanlarda acımasızca zındıklar üzerine gitti ve bunlardan birçoklarını öldürdü ve var gücüyle bunların peşine düştü²⁹. Kitapları getirtilerek huzurunda parçalandı³⁰ ve ilk defa el-Mehdî tarafından, Zenâdîka ve Melâhide taifelerine cevap verecek cedel kitapları yazılması emredildi³¹. Oğlu el-Hādî'ye de bunları öldürmesini vasiyet etti³².

169/786 yılında başa geçen el-Hādî, babasını aratmayacak bir şekilde Zenâdîka üzerine gitti ve bunlardan birçoğunu öldürdü³³. Böylece, babasının vasiyetini de yerine getirmiş oldu.

Hārūn er-Reşîd'in hilafete geçtiği yılda 170/786 kıpırdanışa geçen Zenâdîka'nın üzerine giderek birçoğunu öldürdü³⁴.

Bu isyanların en ciddi ve tehlikelisi el-Me'mûn devrinde ortaya çıkan Bâbek el-Hurremî isyanıdır. (201/816) Tenasüh inancına sahip olan bu şahıs yukarıda bahsettiğimiz Ravendiye, Muḳanna'ıyye gibi sapık hareketlerin yeni bir halkasıydı³⁵.

Bu gibi isyan hareketlerinin ve faaliyetlerin esas maksadı İslâm inancını sarsmak, İslâm devletini zayıflatarak yıkmak ve yerine düalist bir Fars devleti ikame etmektir.

Birçok din ve inancın derin köklerinin bulunduğu Horasan ve civarının birden bire Müslüman olmayacağı açıktı. Bu bölge İslâm devletinin askerî gücü karşısında yapacak bir

²⁸ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Beyrut, Dâru'l-ma'rif, 1398/1978, s. 479.

²⁹ eṭ-Ṭaberî, *a.g.e.*, IV/580, 582; İbn Keşîr, *a.g.e.*, X/149.

³⁰ İbnu'l-Eşîr, 'İzzu'd-Dîn, *a.g.e.*, V/244; İbn Teğrî Berdî, *a.g.e.*, II/45; es-Suyûfî, *Tārîhu'l-ḥulefâ*, I/271; İbnu'l-İmâd el-Ḥanbelî, *Şezerātu'z-zehab fî aḥbâri men zehab*, Beyrut, Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, ts., I/257.

³¹ es-Suyûfî, *a.g.e.*, I/271.

³² es-Suyûfî, *a.g.e.*, I/279.

³³ eṭ-Ṭaberî, *a.g.e.*, IV/595; ez-Zehabî, *a.g.e.*, VII/443.

³⁴ İbn Keşîr, *a.g.e.*, X/161.

³⁵ eṭ-Ṭaberî, *a.g.e.*, V/139; İbnu'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 481; Muṭahhar b. Ṭahir el-Makdisî, *el-Bed'ü ve't-târîḥ*, Kahire, Mektebetu's-seḳâfeti'd-dîniyye, ts., VI/112. (Daha geniş bilgi için bkz: Mehmet Azimli, *Abbâsiler Dönemi Babek İsyanı*, Ankara, İlahiyat yay., 2004.)

şeyi olmadığından şeklen Müslüman olmuşsa da eski inançlarını bir şekilde İslâm'a katmışlardı³⁶.

Bir taraftan mevālî tarafından Manihaist-Mecusi-Zerdüşî rengi taşıyan bu isyanlar baş gösterirken, öte yandan da Arap kaynaklı başka isyanlar baş göstermekteydi.

Hariciler 162/779'da el-Cezîre'de 'Abdu's-Selâm b. Hâşim el-Yeşkür³⁷, 169/785'de Musul'da Benû Temîm'den Yâsîn adlı birinin liderliğinde isyan ettiler³⁸. Hârûn er-Reşîd'in başa geçtiği ilk yılda (170/786) İfrikiyye'de İbâdiye fırkası isyan teşebbüsünde bulundu³⁹. 171/787 yılında eş-Şaḥṣaḥ adlı bir Harici lideri el-Cezîre'de isyan etti. Hârûn'un gönderdiği askeri birlikle öldürüldü, adamları dağıtıldı⁴⁰. 175/791 yılında Harici liderlerinden Huşayn Horasan'da isyan etti⁴¹.

Bütün bu hareketler güçlü askeri yapısı sayesinde Abbasi devleti tarafından bastırıldı. İçerde bu isyanlarla uğraşılırken, dışarıda da Bizans ile yapılan savaşlarda elde edilen başarılar devletin itibarını artırdı. Doğuda Hindistan ve Sind'de yapılan fetihlerle İslâm doğrudan doğruya Hint medeniyetiyle yüzyüze geldi.

1.2 Sosyal Ortam

Abbasi iktidarı sadece bir hanedan değişikliğinden ibaret değildi. Buna bağlı olarak sosyal hayatta da devrim niteliğinde yenilikler baş gösterdi. Abbasilerle birlikte eski Arap toplumunun temeli olan ilkel kabile sistemi ortadan kalktı⁴². Bu dönemdeki en önemli yenilik, o dönemin toplumsal hiyerarşisinde ikinci sırada yer alan ve bu incelemeye konu olan şair Ebu'l-Atâhiye'nin de içinde bulunduğu mevālî denilen kesimin saygın bir konuma gelmesiydi.

Cahiliye döneminden beri Araplarda bulunan mevālî, köleler ile hürler arasında bir orta sınıfı teşkil eder. Genellikle azad olmuş köle türünden bulunur. Romalılardaki "libertines" adı verilen azadlı kölelerin bir benzeridir. Azad edilen köle sahibinin mevlâsı

³⁶ Algül, *a.g.e.*, III/254.

³⁷ İbnu'l-Eşîr, 'İzzu'd-Dîn, *a.g.e.*, V/242.

³⁸ *a.e.*, V/257.

³⁹ *a.e.*, V/277.

⁴⁰ *a.e.*, V/281.

⁴¹ *a.e.*, V/289.

⁴² Hittî, *a.g.e.*, s. 400.

olur, ona, kabilesine ya da cemaatına intisap ederdi. Bazen azad eden kimsenin şehrine intisap ederdi. Mekkelilerin mevlâsı, Medinelilerin mevlâsı şeklinde anılırdı. Araplarda mevlâ akraba gibidir. Öz akrabalık için *karābet-i şarīha* (öz akrabalık), mevlânın akrabalığına da *karābet-i ġayr-i şarīha* (dolaylı akrabalık) denirdi. Üç çeşit mevlâ vardı: *İtk* mevlâsı, kölelikten azat edilen; *ʿaḳd* mevlâsı, bir hizmet ile veya birlikte yaşayıp kaynaşmayla; *raḥm* mevlâsı, evlilik vasıtasıyla⁴³.

Bir kısmı esir, bir kısmı da Müslüman olan bu mevālī, hizmetleriyle Arapları memnun edince, devlet işleri dışındaki bütün alanlarda faaliyette bulunmalarına müsaade edildi. Sanat, ziraat, ilim, din alanlarında boy göstermeye başladılar⁴⁴. Zamanla bunlardan zengin olanların da köle satın alıp azad etmeleriyle, kendilerine ait mevlâları olurdu⁴⁵. Azadlılar bilhassa İranlı, Türk, Horasanlı, Rum, Berberi idi. Azadlılardan savaflara katılanlar da vardı⁴⁶.

Emeviler döneminde, devam eden fetihler sebebiyle, hicri birinci asrın ortasında mevālīnin sayısı çoğaldı. Pers İmparatorluğunun fethedilmesiyle birlikte, bu imparatorluğun ahalisi tamamen mevālī statüsüne girdi. Bu durumda toplum devletin asıl sahibi Araplar, mevālī ve gayri müslimlerden oluşmaktaydı. Bu dönemde mevālīnin sayısı Arapların sayısını aşmış durumdaydı. Buna rağmen Emevi Devleti mevālīye kötü davranmaktan geri durmamış ve onları her türlü muhalif faaliyeti desteklemeye itmiştir⁴⁷. Nitekim Abbasilerin iktidarı ele geçirmelerinde en büyük pay mevālīye ait olmuştur. Abbasiler iktidarı ele geçirdikten sonra da ikiyüzlü davranmayıp mevālīyi gerektiği gibi taltif etmiş ve hatta vezirlik makamı da dâhil olmak üzere önemli devlet görevlerine getirmekten çekinmemiştir. Vezirler ailesi olarak bilinen Bermekiler mevālīdendi⁴⁸.

Mevālīnin bu derece öne çıkması Arapları rahatsız etmeye başladı. Bu durum, şair Ebū Nuḥayle'nin serzenişinde açıkça görülmektedir. Ebū Nuḥayle'ye bu yeni devlet hakkındaki görüşü sorulunca şu beyitleri söyler:

⁴³ Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, XIX/38, 41, 43.

⁴⁴ a.e., XIX/168.

⁴⁵ a.e., XIX/169.

⁴⁶ a.e., XIX/170.

⁴⁷ a.e., XIX/170-171.

⁴⁸ a.e., XIX/239.

أَكْثَرُ خَلْقِ اللَّهِ مِنْ لَا يُدْرَى مِنْ أَيِّ خَلْقِ اللَّهِ حِينَ يُلْقَى
وَحُلَّةٌ تُنْشَرُ ثُمَّ تُطَوَّى وَطِلْسَانٌ يُشْتَرَى فَيُغْلَى
لِعَبْدٍ عَبْدٍ أَوْ لِمَوْلَى مَوْلَى يَا وَيْحَ بَيْتِ الْمَالِ مَاذَا يَلْقَى

“Allah’ın yarattıklarından çoğu, karşılaştığında Allah’ın yarattıklarından hangisi olduğu bilinmeyen kimselerdir.

Kölenin kölesi, mevlânın mevlâsı için serilen, sonra katlanan pahalı pahalı satın alınan elbiseler. Yazık Beytulmale, karşılaştığı hale bak!⁴⁹”

Abbasiler açısından mevâlînin stratejik önemi, el-Manşûr’un oğlu el-Mehdî’ye ettiği vasiyyette açıkça görülmektedir: “Mevâlîni gözet, onlara iyi davran, onları kendine yaklaştı ve sayılarını çoğalt. Çünkü onlar başına gelecek bir sıkıntıda yardımcılardır. Horasan ahalisine iyi davranmanı tavsiye ederim. Çünkü onlar senin destekçilerin ve taraftarındır, senin devletin uğrunda mallarını ve canlarını vermişlerdir⁵⁰.”

Bu dönemdeki en önemli gelişme, el-Manşûr’un Bağdat’ı kurarak maiyetiyle birlikte buraya yerleşmesi olmuştur. Şehrin kurulacağı yer hususundaki seçim, hem çölden gelecek develi bir ordunun saldırısından uzak kalmak hem de bölge halkı için ekonomik bir merkez meydana getirmek maksadıyla yapılmıştı.⁵¹ 145/762 yılında temeli atılan⁵² Bağdat, beklentileri fazlasıyla vererek, birkaç yıl içinde siyasî, iktisadi ve kültürel bir merkez haline gelmişti⁵³.

Bağdat, büyüklük bakımından daha önceki Helenistik ve Sâsânî emsalleri olan Selfkiye ve Medâyin’i geçmişti. Yarımküre çapındaki bir iktisadi etkinliğin sonucu olan bu kentsel iktisadi genişleme, halife devletinin iktidarını oturtmasına katkıda bulundu⁵⁴.

Her şeyiyle yepyeni bir şehir olan Bağdat, eski Arap geleneklerinden çok azını göstermekteydi. Yiyecek, içecek, kıyafet, mimari, âdetler tamamen farklıydı. Bu farklılığın en

⁴⁹ Ebu’l-Ferec el-İşfehânî, *Kitābu’l-Ağānî*, Beyrut, Dāru’l-fıkr, ts., XX/423-424.

⁵⁰ Ṭaberî, *a.g.e.*, VI/342-343; İbnu’l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, VIII/204.

⁵¹ Marshall G. S. Hodgson, *İslâm’ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, çev: İzzet Akyol, Ahmet Demirhan, İhsan Durdu, İstanbul, İz Yayıncılık, 1993, I/242.

⁵² Hittî, *a.g.e.*, s. 357.

⁵³ *a.e.*, s. 359.

⁵⁴ Hodgson, *a.g.e.*, I/255.

önemli sebebi yabancı kadınlarla yapılan evliliklerdi. Zira baba tarafından Arap, anne tarafından ise Fars, Rum veya Türk olan yeni bir nesil ortaya çıkmıştı.⁵⁵ Bu kaynaşmada, çocuk dünyaya getiren cariyeler de önemli rol oynamaktaydı. Çocuk sahibi olan bu cariyeler artık evin sahibeleri, sarayda ise valide sultan olurlardı⁵⁶. Babası Arap, annesi diğer milletlerden olan çocuklar çoğalınca onlar için alaycı bir şekilde “*hecîn*”⁵⁷ kelimesi kullanılmaya başlanmıştı⁵⁸. er-Riyāṣī, bunların çoğalmasından duyduğu rahatsızlığı şöyle dile getiriyor:

إِنَّ أَوْلَادَ السَّرَّارِيْ كَثُرُوا يَا رَبِّ فِينَا
رَبِّ أَدْخِلْنِيْ بِلَاداً لَا أَرَى فِيْهَا هَجِيْناً

“*Rabbim! Aramızda cariyelerin çocukları çoğaldılar.*

Rabbim! Beni, içinde “hecîn” görmeyeceğim bir ülkeye girdir”⁵⁹.

Halifelerin birçok cariyeleri vardı ve bunların bazılarının çocuk doğurmaları sebebiyle yönetim kadrosu da gittikçe halis Arap kanı taşımaktan uzaklaşıyordu. es-Seffāh, el-Mehdī ve el-Emīn dışında, diğer halifelerin hepsi cariyelerden dünyaya gelmişlerdi⁶⁰.

Bu cariyelerin çoğu son derece güzel sesli, çoğu yüksek düzeyde müzik ve edebiyat kültürüne sahip kimselerdi. Cariyelere olan rağbet nedeniyle bunların eğitime özel bir önem veriliyordu. Yüksek fiyatlarla satılabilmeleri için, edebiyat, müzik, Kur’an tilaveti, nahiv, aruz gibi dersler verilerek yetiştiriliyordu⁶¹.

Abbasilerle birlikte ön plana çıkan şehirleşme, halkın zevk ve eğlenceye yönelmesi-ne, şarap ve lezzetlere dalmasına yol açmıştı. Bununla birlikte medeniyetin gelişmesini, ilim ve güzel sanatların parlamasını sağlamıştır⁶².

⁵⁵ Kenan Demirayak, *Abbasi Edebiyatı Tarihi*, Erzurum, Şafak Yayınevi, 1998, s. 6.

⁵⁶ *a.e.*, s. 7.

⁵⁷ Araplar, *hecîn* kelimesini babası asil, annesi ayak takımından olanlar için kullanmaktaydı (el-Muberred, Ebu’l-‘Abbās Muḥammed b. Yezīd, *el-Kāmil fi’l-luḡati ve’l-edeb*, Kahire, Dāru’l-fikri’l-‘Arabi, 1417/1997, II/94).

⁵⁸ Ḳaddūra, *a.g.e.*, s 49.

⁵⁹ el-Muberred, *a.g.e.*, II/94.

⁶⁰ Aḥmed Emīn, *a.g.e.*, I/11.

⁶¹ Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, V/44.

⁶² Demirayak, *a.g.e.*, s. 6.

Bu arada yabancıların âdet ve gelenekleri taklit edilmeye başlamış, günümüze kadar gelmiş olan satranç ve tavla gibi oyunlar da o dönemde günlük hayata girmiştir⁶³.

Öte yandan, yabancı unsurlar da Araplaşmaya başlamış, Arap dili, tarihi aynı zamanda onların da dili ve tarihi olmuştur. İslâm'a girmeyen Yahudi, Hristiyan vb. azınlıklar bile Araplarla aynı duyguları paylaşmışlar, bazen de kendilerine İslâmî isimler ve Arap künyeleri almışlardır⁶⁴.

Bu dönemde dillere destan ifadesini boşa çıkartmayacak ölçüde zevk ve eğlence hayatı yaşanmıştır. Başta Kûfe olmak üzere Basra ve Bağdat gibi merkezlerde yabancı âdet ve gelenekler, özellikle de Fars âdetleri, döneme hâkim olan özgürlük ortamı, dehrî denilen materyalistler, cariyeler, şarkıcı kadınlar içkili ve şarkılı zevk ve eğlence hayatının ortaya çıkmasına sebep olmuşlardır⁶⁵. Bu günkü meyhane ortamına benzeyen bu toplantılar o dönemde belirli bazı kişilerin evinde yapılmaktaydı. Bunlardan en meşhuru, Ebu'l-‘Atâhiye’nin de gidip geldiği İsmâ‘îl el-Ğarâ‘îsî’nin eviydi⁶⁶.

İmparatorluk hayatı, lüks ve dünya zevklerinin alabildiğince yaygınlaşması, yukarıda bahsedilen sefahat ortamı öte yandan tasavvufun da filizlenmeye başlamasına yol açmış, zühd hayatını harekete geçirmiştir⁶⁷. Fazlur Rahman, zühd hayatının ortaya çıkışında dış etkileri, özellikle de Hristiyanlık ve Gnostisizm’in etkilerini fazla önemsememekte, toplumun fikri ve ruhani hayatı içinde yer alan gelişmeler sonucunda Allah’a tevekkül ve Allah aşkıyla ortaya çıkan, olumlu bir davranış olarak değerlendirmektedir⁶⁸.

Zühd hareketiyle birlikte zikir meclisleri ortaya çıkmaya başladı, zaviyeler ve ribatlar (tekkeler) kuruldu. İlk ribatın 150/767 yılında ‘Abbādān’da kurulduğu rivayet edilmektedir. Ebu'l-‘Atâhiye şiirinde bunu dile getirmiş bu ribatı ve içindeki zahitleri övmüştür:

سَقَى اللهُ عَبَادَانَ غَيْثًا مُجَلَّلًا فَإِنَّ لَهَا فَضْلًا جَدِيدًا وَأَوَّلًا
وَتَبَّتْ مَنْ فِيهَا مُقِيمًا مُرَابِطًا فَمَا إِنْ أَرَى عَنْهَا لَهُ مُتَحَوِّلًا

⁶³ Demirayak, *a.e.*, s. 8.

⁶⁴ *a.e.*, s. 9.

⁶⁵ *a.y.*

⁶⁶ el-İşfehānī, *a.e.*, XXIII/202.

⁶⁷ Fazlur Rahman, *İslâm*, çev: Mehmet Dağ, Mehmet Aydın, İstanbul, Selçuk Yayınları, 1992, s. 180

⁶⁸ *a.e.*, s. 182.

إِذَا جِئَهَا لَمْ تَلَقْ إِلَّا مُكَبَّرًا تَخَلَّى عَنِ الدُّنْيَا وَإِلَّا مِهْلًا
فَأَكْرَمُ بِمَنْ فِيهَا عَلَى اللَّهِ نَازِلًا وَأَكْرَمُ بِعِبَادَانِ دَارًا وَمَنْزِلًا

“Allah, ‘Abbādān’ı her tarafını kaplayan bir yağmurla sulasın. Çünkü onun yeni ve ilk olma üstünlüğü vardır.

Orada olanının murabıt olarak kalmasını devam ettirsin. Çünkü onun oradan ayrıldığını görmüyorum.

Oraya geldiğin zaman dünyayı terketmiş, tekbir ve tehlil getirenden başkasıyla karşılaşmazsın.

Orada oturan, Allah katında ne iyi konuktur! Yurt ve konaklama yeri olarak ‘Abbādān ne kadar şerefli!⁶⁹”

Bu gelişmeler yaşanırken, bid’at olarak nitelendirilen ve Manihaist etkiden kaynaklandığı⁷⁰ ifade edilen “suf” gibi bir takım özel kıyafetler, insanlardan uzaklaşma gibi özel davranışlar da ortaya çıkmaya başladı.

Zındıklık hareketi, bu dönemin en belirgin özelliklerindendir. Farisî kaynaklı olması sebebiyle Irak bölgesine mahsus olan⁷¹ bu akımın önde gelen temsilcileri, Hammād ‘Acred (ö. 161/778), Hammād er-Rāviye (ö. 160/777), Muṭṭar b. İyās (ö. 168/785), ‘Abdullāh b. el-Muḳaffa‘ (ö. 141/759), Beşşār b. Burd (ö. 167/784) gibi zındıklar toplumun inancını sarsmaya çalışmışlardır. Devlet bunları sıkı takibe almış ve mücadele etmiştir⁷².

⁶⁹ Ebu'l-‘Atāhiye, İsmā‘īl b. el-Ḳāsim, *Ebu'l-‘Atāhiye: Eş‘āruhu ve aḥbāruhu*, der: İbn ‘Abdi'l-Berr en-Nemerī el-Endelusī, tah: Şukrī Fayşal, Dimeşk, Matba‘atu Cāmi‘ati Dimeşk, 1384/1965, s. 313 (Bundan sonra bu kitabın divan kısmı “EAD”, İbn ‘Abdi'l-Berr’in yazdığı mukaddime “EAD-Mukaddime”, Şukrī Fayşal’ın ilave ettiği kısım da “EAD-Tekmile” olarak geçecektir).

⁷⁰ Aḥmed Muḥammed ‘Aliyyān, *Ebu'l-‘Atāhiye: Ḥayātuhi ve aḡrāduhu’s-şi‘riyye*, Beyrut, Dāru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, 1411/1991, s. 43.

⁷¹ Ṭāhā Huseyn, *Min tāriḫi’l-edebi’l-Arabī: el-‘Aşru’l-‘Abbāsiyyu’l-evvel*, Beyrut, Dāru’l-‘ilm li’l-melāyīn, 1991, II/258.

⁷² Demirayak, *a.g.e.*, s. 10.

2. ENTELEKTÜEL ORTAM

2.1. Entelektüel Ortamı Şekillendiren Faktörler

Birinci Abbasi dönemindeki köklü siyasî ve toplumsal değişimler, tabii olarak kültürel ortama da yansımıştır. Bu dönemde Arap kültürünün yanında başlıca Fars, Yunan ve Hint kültürü yaygınlaşmıştır. Bu kültürlerin İslâm toplumuna girişini sağlayan birçok faktör bulunmaktadır.

Bu faktörler şöyle sıralanmaktadır: 1. Arapların fetihler sonucunda Fars, Hint ve Yunan gibi yabancı milletlerin kültürleri ile direkt temasının olması; 2. Fethedilen ülkelerdeki insanların, eski inanç ve kültürlerinin etkisinden tamamen kurtulamadan İslâm'a girmeleri; 3. Arapların fethettikleri ülkelerin halkıyla bir arada yaşaması; 4. İskenderiye ve Antakya'da Helenist, Harran, Nusaybin ve Urfa'da Süryani, Cundişapur'da Farisi kültürün temsilcileri olan medreselerin bulunması; 5. Tercüme faaliyetleri⁷³.

2.1.1. Arapların Diğer Millet ve Kültürlerle Kaynaşması

Kuzey Afrikadan Çin'e kadar uzanan Abbasi Devletinin geniş coğrafyasında yaşayan çeşitli milletler, kültürler ve dinlerden olan insanların evlilik de dâhil olmak üzere çeşitli vesilelerle birbirleriyle ilişki kurmalarını sağladı. Bu bölgelerin yerli halkları da yeni yöneticilerini kabullendiler ve yeni bir toplum, yeni bir medeniyet iklimi, yeni bir düşünce ortamı doğdu.

Emeviler devrinde Hristiyanların Arapça konuşmalarının ve çocuklarının Müslüman mekteplerinde okumalarının yasaklanmasına⁷⁴ rağmen, Arapça yaklaşık bir yüzyıldan az bir sürede, milliyetleri ve dinleri ayrı olan Abbasi coğrafyası insanların ortak dili olmuştur. Devlet otoritesine boyun eğmiş halkların ana dili haline geldi. Bunun sebepleri dini, siyasî ve ekonomik olduğu kadar, Arapçanın gelişmiş edebî yapısı⁷⁵ da etkili olmuştur. Öte yandan bu halkların kültürlerinin de Arap "aklını" ve düşüncesini etkilemiş olması bu kaynaşmada önemli bir faktör olmuştur.

⁷³ a.e., s. 10-11.

⁷⁴ Barthold, *a.g.e.*, s. 21.

⁷⁵ a.e., s. 22.

Hint kültürü İranlılar yoluyla ve bunlardan İslâm'a girenlerle Araplara geçmiştir. Bu kültürler içinde en etkilisi Fars kültürü olmuştur. Çünkü Araplarla Farslar arasındaki kaynaşma daha sıkıydı. Bunlardan İslâm'a girenler de daha fazlaydı.

Yunan kültürü de Araplara İranlılar yoluyla, daha sonra da tercüme yoluyla geçti. İranlılar geçmişte bir kısım mantık ve tıp kitaplarını Farsçaya çevirmişlerdi. İbnu'l-Muḳaffa^c ve diğerleri de bunları Farsçadan Arapçaya çevirdiler⁷⁶.

2.1.2. İlim ve Öğretimin Yaygınlaşması

Bu dönemde henüz medreseler ortaya çıkmamıştı fakat eğitim öğretim için başka kurumlar bulunmaktaydı. Bunlardan “küttâb” ya da daha doğrusu “mekteb” denen yerler çocukların öğrenimini sağlamaktaydı⁷⁷ ve ilk bilgiler buralarda alınmaktaydı. Bunlardan bir kısmında daha Emevi Döneminden itibaren ileri düzeyde öğretim faaliyetleri başlamış ve okuma-yazmaya ait gramer kuralları, Kur'an ve dil ilimleri öğretilmiştir⁷⁸. Hz. Aişe'nin mevlâsı 'Alḳame b. Ebî 'Alḳame'nin, Arapça, nahiv ve aruz dersleri verdiği bir “mekteb”i vardı⁷⁹.

Ebu'l-'Atâhiye'nin samimi arkadaşı şarkıcı İbrâhîm el-Mevşilî (ö. 213/828) de çocukluğunda bu küttablardan birine verilmişti. Oğlu İshâk el-Mevşilî'nin anlattığına göre, İbrâhîm el-Mevşilî buranın ortamına uyum sağlayamamış ve hiçbir şey öğrenmemişti. Dövülmesi, hapsedilmesi de fayda vermemişti. Sonunda buradan kaçarak Musul'a gitmiş ve orada müzik alanında kendisini yetiştirmişti⁸⁰. Öyle görünüyor ki, küttablarda tembel öğrenciler için dayak ve hapis cezası da uygulanmaktaydı.

Eğitim öğretim mekânlarının en başta geleni mescitlerdi. Mescitler sadece ibadet yeri değil, aynı zamanda eğitim-öğretim yeri, hitabet meydanı, mahkeme salonuydu. Mısır'daki Amr Mescidi, Basra Mescidi, Kûfe Mescidi, Mekke ve Medine'deki Harem-i Şerif'ler başta olmak üzere birçok mescit günümüzdeki okullar ve üniversitelerin yerini tutmaktaydı⁸¹. İlmî faaliyetlerin merkezi bu mekânlardı. Başlangıçta Kur'an, hadis ve fıkıh ağırlıklı olan

⁷⁶ İbnu'n-Nedîm, *a.g.e.*, I/337.

⁷⁷ Aḥmed Emîn, *a.g.e.*, II/50.

⁷⁸ *a.y.*

⁷⁹ *a.y.*

⁸⁰ el-İşfehânî, *a.g.e.*, V/170.

⁸¹ Aḥmed Emîn, *a.g.e.*, II/52.

bu ilmî faaliyetler, Abbasiler döneminde ilimlerin çeşitlenmesiyle birlikte, ders halkalarını çeşitlendirmiştir. Mutezile Kelamı, nahiv, şiir ve edebiyat incelemeleri yapılmaktaydı. Bu mescitlerdeki ilim halkaları, tartışmalar ilmî faaliyetin canlılığını sağlayan baş dinamiklerinden olmuştur. Mescitlerde bu ilmî faaliyetlerin yanında şiirler de okunuyordu⁸². Mescitte şiir okuyan şairlerden biri de Ebu'l-Atâhiye idi. Etrafına toplanmış insanlara gözyaşları içinde şiir okuyuşu el-Eğānī'de anlatılmaktadır⁸³.

Saray çevresi ve varlıklı kimselerin çocuklarıyla özel hocalar ilgilenmekteydi. Sözgelimi, edebiyatçı ve neseb âlimi olan Şarkī b. Kuṭāmī (ö. 155/772) ve el-Mufaḍḍal ez-Ḍabbī (ö. 168/784), Ebū Ca'fer el-Manşūr'un oğlu el-Mehdī'ye⁸⁴; el-Kisāī (ö. 189/805), Hārūn er-Reşīd'in oğlu el-Emīn'e⁸⁵; Ebu Muhammed Yaḥyā b. el-Muğīre el-Yezīdī (ö. 203/818), el-Mehdī'nin dayısının oğluna, daha sonra da el-Me'mūn'a; İbnu's-Sikkīt (ö. 244/858), İbn Tāhir'in oğluna hocalık yapmıştır. Bunlar gibi daha birçok özel hoca vardı⁸⁶.

Entelektüel faaliyetlerin yapıldığı önemli yerlerden biri de *el-Mirbed* diye bilinen çarşıydı. Geniş bir alandan ibaret olan ve önceleri deve pazarı olarak kullanılan bu çarşı, daha sonradan içinde meskenlerin de bulunduğu büyük bir mahalleye dönüşmüştü. Burası başta şiir ve hitabet olmak üzere çeşitli entelektüel faaliyetlerin merkezi haline gelmişti. Hatta bir gurup ravi buraya nisbet edilerek anılmıştır⁸⁷.

2.1.3. Münazara Meclisleri

İlim ve kültürün yayılmasını sağlayan faktörlerden biri de evlerde, mescitlerde, saraylarda, âlimlerin arasında ve halifelerin huzurlarında yapılan münazara meclisleridir. Bu münazaralarda çeşitli meseleler ortaya atılıyor ve hararetli tartışmalar yapılıyordu. Halifelerin de taraf oldukları bu tartışmaların çoğu akademik nitelik taşımaktaydı. İlim aşkı, hali-

⁸² a.e., II/52-53.

⁸³ el-İşfehānī, a.g.e., IV/50.

⁸⁴ a.e., IX/279.

⁸⁵ İbn Ḥallikān, *Veḥyātū'l-a'ṣyān ve enbāu'z-zamān*, Beyrut, Dāru's-şekāfe, 1968, III/295, 464, VI/184.

⁸⁶ Aḥmed Emīn, a.g.e., II/54.

⁸⁷ Yāḳūt el-Ḥamevī, *Mu'cemu'l-buldān*, Beyrut, Dāru ihyāi't-turāsi'l-ʿArabī, 1399/1979, V/98; el-Buḥārī, *et-Tārīhu'l-kebīr*, el-Mektebetu'l-İslāmiyye, Diyarbakır, ts., I/409; İbn Mākūlā, *el-İkmāl*, Beyrut, Dāru'l-kutubi'l-ʿilmiyye, 1411, VII/240; el-Mizzī, *Tehzību'l-kemāl*, Muessesetu'r-risāle, Beyrut, 1400/1980, XII/123.

felerden alınacak bağışlar ve onların gözüne girme, doğruyu bulma vb. etkenler bu tartışmaların itici gücüydü⁸⁸.

Halifelerin huzurunda yapılan münazaralardan özellikle el-Me'mûn'un huzurunda yapılanlar son derece seviyeliydi. Entelektüel bir halife olan el-Me'mûn birçok alanda yapılan bu münazaralara bizzat katılıyordu⁸⁹.

Genel olarak İslâm hukuku, Arap filolojisi ve dini meseleler üzerinde yapılan bu tartışmalar, bu alanlarda ortaya çıkan çeşitli ekoller ve düşünce akımları arasındaki görüş farklılıklarından sonra daha da kızışmıştı. İslâm hukuku alanında Aşhâbu'l-hadîs ile Aşhâbu'r-re'y arasında görüş ayrılığı şiddetliydi⁹⁰. Şehirlere göre oluşan ve Basralılar, Kûfeliler, Hicazlılar, Iraklılar, Şamlılar, Mısırlılar şeklinde isimlendirilen ekoller arasında da şiddetli anlaşmazlık vardı. Bu şehirlere ve bilimsel tarzına sıkı sıkıya bağlılık bu münazaraları ateşlemek için uygun yakıt sağlıyordu⁹¹.

Bu tartışmalardan çoğu kaynaklarda yer almaktadır. Sözelimi, er-Reşîd ve Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'nin huzurunda Sîbeveyh'in (ö. 180/796) diğer dâimilerle yaptığı münazaralar ayrıntılı olarak aktarılmaktadır⁹².

2.1.4. Kütüphaneler, Tercüme Faaliyeti, İlmî Faaliyet

Abbasilerin birinci döneminde kurulan şehirlerde toplumun refah düzeyinde önemli bir yükselme gerçekleşmişti. Aynı zamanda fikir alanında da büyük hamleler yapılmıştı. Bağdat'ın kuruluşundan kısa bir süre sonra İran ve Hint kaynaklı ilmî eserler, Aristo'nun felsefeye dair eserleri, Galen'in tıp alanındaki yazıları tamamıyla Arapçaya çevrilmiştir. Eski Yunan'ın, Roma'nın, Helenistik çağın, İran'ın, Hint'in unutulmaya yüz tutmuş eserleri, Müslüman âlimler aracılığıyla sonraki çağlara ulaştırılmıştır⁹³.

Fetihten önce İslâm Coğrafyasında çok sayıda medrese ve bu medreselerin yanında kütüphaneleri vardı. Cundişapur, Urfa, Kinnısirin, Nusaybin, İskenderiye gibi yerlerde bu-

⁸⁸ Aḥmed Emīn, *a.g.e.*, II/54.

⁸⁹ *a.e.*, II/57.

⁹⁰ *a.e.*, II/54.

⁹¹ *a.e.*, II/55.

⁹² İbn Hişâm el-Enşârî, *Muḡnî'l-lebîb*, Beyrut, Dâru'l-fikr, 1985, s. 89, 122; el-Makḥḥarî, *Nefḥu't-tîb min ḡusni'l-Endelusi'r-raḥîb*, Beyrut, Dâru Sâdir, 1968, IV/80-85.

⁹³ Algül, *a.g.e.*, III/382.

lunan medreseler ünlüydü. Merv şehrinde ise Yezdicerd'in getirdiği Farsça kitaplardan oluşan bir kütüphane bulunmaktaydı⁹⁴.

Cundişapur İran'ın Huzistan bölgesinde Birinci Sapur tarafından Rum esirleri için kurulmuş bir şehirdi. İleride burası Yunan kültürünün kaynağı haline geldi, Kisra Nüşirevân tarafından burada, Yunan ilimlerinin Aramca okutulduğu bir tıp medresesi kuruldu⁹⁵. Cundişapur medresesinde Yunan kültürü yanında Hint kültürü de okutulmaktaydı. Bazı Hintliler de Pehlevi olarak öğretim faaliyetine katılmaktaydı.

Bizans İmparatoru Zeno'nun⁹⁶ 489'da Edessa (Urfa)'da Yunan Araştırmaları Okulu-nu kapatmasından sonra, bilim adamlarının pek çoğu İran'a göç etmiş ve 530'da Cundişapur'da kendilerine yeni bir yer edinmişlerdi.

Abbasi Devleti'nin sınırlarının yukarıda adı geçen medreselerin bulunduğu birçok diğer kültür ve medeniyet coğrafyasını da içine alması sonucu, buralardaki entelektüeller İslâm Devleti'nin tebaası durumuna geçmişti. Bağdat, Kûfe, Basra gibi önemli İslâmî faaliyet merkezleri, adı geçen kadim ilim merkezlerinin yakınındaydı⁹⁷.

Çoğunluğu Suriyeli ve Iraklı Hristiyan keşişlerden oluşan bu entelektüeller, tebaası oldukları yeni devletin dili Arapçayı da öğrenmişler ve halifeler tarafından tercüme işleriyle görevlendirilmişlerdi⁹⁸. Bu tercümeleri yapanların arasında Hristiyanlardan başka Budist, Sabii gibi diğer din mensupları da vardı. Bunlar hem tercüme edilen dilde hem de Arapça'da maharetli kimselerdi⁹⁹.

Bu tercüme faaliyetlerinde yukarıda adı geçen Cundişapur medresesinin önemli bir yeri vardı. Abbasiler dönemine gelindiğinde hala faaliyetlerini sürdürmekte olan¹⁰⁰ ve yukarıda da belirtildiği gibi tıp ağırlıklı olan bu medrese halife el-Manşûr'un bir hastalığı vesilesiyle hilafet merkezinin dikkatini çeker. Daha sonraları Hārūn er-Reşîd zamanında da Bağ-

⁹⁴ Aḥmed Emīn, *a.g.e.*, II/59, 60.

⁹⁵ *a.e.*, I/255.

⁹⁶ 474-491 yılları arasında tahtta bulunmuştur.

⁹⁷ Algül, *a.g.e.*, III/396-398.

⁹⁸ Ignace Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, çev: Azmi Yüksel, Rahmi Er, Ankara, İmaj Yayınları, 1993, s. 104.

⁹⁹ Algül, *a.g.e.*, III/396-398.

¹⁰⁰ Aḥmed Emīn, *a.g.e.*, I/255.

dat'ta buranın benzeri bir hastane kurulması emri verilir¹⁰¹. Halife el-Mansûr Cundişapur medresesiyle tanıştıktan sonra, Yunan bilimsel eserlerini Arapça'ya çevirme görevini buradaki bilginlerine verir¹⁰².

Emevilerin son döneminde Hâlid b. Yezîd'in (ö. 85/704) görevlendirilmesiyle başlamış olan tercüme faaliyeti Abbasiler döneminde hızlanmıştır. İlk Abbasi halifesi es-Seffâh'ın siyasî meselelerle uğraşmasından dolayı duraklayan tercüme faaliyeti, el-Manşûr'un hilafetiyle birlikte kaldığı yerden devam etmiştir.

Hârûn er-Reşîd zamanında tercüme faaliyeti daha da ilerlemiş, savaşımlardan diğer ganimetlerin yanında, kitaplar da getirilmeye başlamıştı. Bu çalışmalar el-Me'mûn döneminde zirveye ulaşmıştır. el-Me'mûn, imparatorluğun büyük şehirlerinde kütüphaneler kurmuş, zengin bir kütüphaneyle *Beytu'l-hikme*'yi faaliyete geçirmiştir¹⁰³.

Böylece edebiyat, felsefe, matematik, hendese, musiki, coğrafya, tıp ve din alanlarında Yunan, Rum, Süryânî, Sâbî, İbrânî, Fars, Hint dillerinden birçok değerli kitap Arapça'ya kazandırılmıştır¹⁰⁴.

Tedvin dönemi olarak adlandırılan bu zamanda, bir taraftan tercüme eserler Arapça'ya kazandırılırken, öte yandan da, başta İslâmî ilimler ve Arapça dil bilimleri olmak üzere çok sayıda telif eser kendisine ayrılan müstesna yeri almaktaydı.

Hadis, fıkıh, tefsir, tasavvuf, kelam gibi din bilimleri alanında; sarf, nahiv, sözlük çalışmaları gibi Arapça ile ilgili dallarda; felsefede, tıp, matematik, astronomi, kimya, fizik gibi tabiat bilimlerinde kalıcı eserler bu dönemin ürünleridir.

İmam-ı A'zam Ebû Hânîfe (ö. 150/767), İmam eş-Şâfi'î (ö. 204/820), İmam Mâlik b. Enes (ö. 179/796), İmam Aḥmed b. Hânel (ö. 241/855) gibi, etkileri günümüzde de devam etmekte olan fıkıh ekollerinin kurucuları bu dönemde ortaya çıkan isimlerdir. el-Ḥalîl b. Aḥmed (ö. 170/786), Sîbeveyhi (ö. 180/796), el-Kisâî (ö. 189/805), Ebû 'Amr eş-Şeybânî (ö. 206/821), el-Ferrâ' (ö. 207/823), Hişâm b. Mu'âviye (ö. 209/824), el-Aşma'î (ö. 216/831) gibi dilciler bu dönemde yetişmişlerdir.

¹⁰¹ a.e., I/256; Algül, a.g.e., III/383.

¹⁰² Goldziher, a.g.e., s. 104.

¹⁰³ a.y.

¹⁰⁴ İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 32, 33, 164, 344, 349, 350, 352, 373, 401, 404, 409, 424, 438.

Bu dönemdeki tedvin faaliyetiyle birlikte âlimlerin yazdıkları kitaplar sadece kütüphanelerdekiyle sınırlı değildi. Bu arada evlerde oluşan şahsi kütüphanelerdeki kitapların sayısı da büyük bir sayıya ulaşmıştı¹⁰⁵.

2.1.5. Edebî Faaliyet

İmparatorluğun geniş sınırlara sahip olmasına ve birçok milletleri içine almasına rağmen toplumun dili Arapçaydı. Arapça konuşuyor, Arapça yazıyordu. Yabancı unsurların Arapça'yı benimsemesiyle birlikte, bu dil bir medeniyet dili olma özelliğini de kazanmıştı. Arapça'nın bu prestiji hem İslâm devletinin gücü, hem de bu kesimlerden samimi olarak Müslüman olanların Kur'an diline verdiği önemden kaynaklanmaktaydı.

Farklı ırklardan ve kültürlerden gelen, toplumun önemli bir kesimini oluşturan mevālî, diliyle Arap olmuştu. Hatta Müslüman olmayan topluluklar arasında da Arapça benimsenmişti¹⁰⁶. Fars dili edebiyat dili olma özelliğini kaybetmiş ve günlük konuşma dili olarak kalmıştı. Devletin doğusundaki milletlerin zekâ, yaratıcılık ve hayal güçleri Arapça olarak kendini göstermeye başlamıştı¹⁰⁷. Araplardan veya mevālîden bu devirde ortaya çıkan isimlerin nicelik ve nitelik bakımından çarpıcılığını görmek için sadece İbnu'n-Nedîm'in Fihrist'ine bakmak yeterli olacaktır.

Bu dönemdeki düşünce özgürlüğü, yaratıcılık ve yeniliklerin dev adımlarla ilerlemesini sağlıyordu. Bir taraftan İslâm'ın müsamahakârlığı bir taraftan halifelerin hoş karşılamaları, hatta yabancı dillerden tercüme faaliyetlerini teşvik etmeleri bunu daha da kolaylaştırıyordu.

Tercüme faaliyetleriyle birlikte çeşitli inançlar, felsefeler de Müslümanların hayatına girmeye başladı. Bu arada Arapçanın kelime dağarcığına birçok yabancı kelime eklendi. Bütün bunlar düşünce tarzında, yazma ve konuşma metodlarında bir takım değişimleri de beraberinde getirdi.

İlmî ve felsefî eserlerin yanında çeşitli edebî konularda da nesir türleri gelişmeye başladı. Kelile ve Dimne gibi tercüme hikâyelerin yanında dinî, siyasî, sosyal konulu hitabet metinleri, divan yazıları, halife ve devlet adamlarının kendilerine gelen mektup ve dilekçe-

¹⁰⁵ Aḥmed Emîn, *a.g.e.*, I/61.

¹⁰⁶ Barthold, *a.g.e.*, s. 22.

¹⁰⁷ Clément Huart, *Arab ve İslâm Edebiyatı*, çev: Cemal Sezgin, Ankara, ts., s. 73.

lerin üzerine not olarak yazdıkları tevkiat; devlet adamları, ulema vb. şahsiyetlerin tavsiyelerini içeren vasiyetler¹⁰⁸ bu dönemin belli başlı nesir konularıdır. Bunlarda en bariz özellik halk dilinden uzak, fasih Arapça kullanılmasıydı.

Tercümesi İbnu'l-Muḳaffa^c tarafından yapılan *Kelîle ve Dinme*, *el-Edebu's-şagîr* ve *el-Edebu'l-kebîr* adlı eserler Arap nesrinde ıgır açmış, daha sonraki ediplere konu ve üslup bakımından yol gösterici olmuştur. Açık seçik, garip, anlaşılmaz ve avamilikten uzak bir üslup kullanılmıştır. İbnu'l-Muḳaffa^c, zındıklığına rağmen Kur'an'ı görmemezlikten gelmemiş, lafız ve üslup olarak Kur'an belagatından yararlanmış, kitaplarında kullanmıştır¹⁰⁹.

Abbasi halifeleri, veliahtları ve hatta devlet adamları tarafından büyük çapta himaye edilen entelektüel faaliyetler içinde şiir de cömertçe nasibini almıştır. Geniş imparatorluğun her tarafında başlamış bulunan entelektüel yaşam, sadece Arap olanlardan değil aynı zamanda farklı milliyetlerden olan ve nesilleri de Arap edebiyatının, özellikle de şiirin gelişmesine yardımcı olmak için ellerinden gelen çabayı sarfetmiş bulunan şairleri de kamçulamıştır. Arap olmayan şairler vatanlarını terkederek hilafet merkezi Bağdat'a ve merkez dışında kurulmuş olan prens saraylarına gitmişler ve buralarda son derece cömert yardımlar görmüşlerdir¹¹⁰. Bir beyitten oluşan şiirler karşılığında bile binlerce dirhem veya dinar ödüller almışlardır¹¹¹. Halife ve devlet adamlarının şiir ve şairlere olan bu teşvikleri, Birinci Abbasi Döneminde şiirin gelişmesini sağlayan başlıca faktörlerden biri olmuştur.

Burada bir istisna olarak ikinci halife el-Manşûr'un şairlere karşı soğuk tavrı cimrililiğine bağlanmaktadır. Ancak, bunun doğru olmadığı, el-Manşûr'un devletin kuruluş yıllarında iş başında olmasından dolayı birinci planda siyasî sistemi yerleştirmekle meşgul olduğu belirtilmektedir¹¹². el-Manşûr'un şiire karşı tamamen ilgisiz olmadığı, öfkelenip dövülmesini emrettiği bir katibini affetmesinden anlaşılmaktadır. Af sebebi, kâtibin o anda ağzından dökülen şu beyitti:

ونحن الكاتبون وقد أسأنا فهبنا للكرام الكاتبينا

“Biz kâtipleriz, kötülük yapmış(yazmış)ızdır. Sen bize ihsanda bulun.”

¹⁰⁸ Demirayak, *a.g.e.*, s. 139.

¹⁰⁹ Şevkî Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-evvel*, Kahire, Daru'l-Ma'ârif, 2004, s. 522-523.

¹¹⁰ Goldziher, *a.g.e.*, s. 84, 85.

¹¹¹ Demirayak, *a.g.e.*, s. 47.

¹¹² *a.e.*, s. 48.

Kâtibin irticalen söylediği ve af talep eden bu beyti el-Manşûr'un hoşuna gider ve kâtibi salıverir¹¹³.

Toplum hayatında, âdetlerinde, bilimde, mimarîde yaşanan köklü değişiklikler tabii olarak, şiire de uzanır. Dönemin geniş özgürlük atmosferinde, Fars gelenekleri ve inançlarının da etkisiyle hafifmeşrep, ahlaksız ve müstehcen şiirler söyleyen şairler ortaya çıkmaya başlar.

Bu ahlaksız şairler, din ve gelenekleri hafife alan, hatta bunlarla alay eden, şiirlerinde şarap ve müstehcenlik konularını açıkça işlemekten çekinmeyen kimselerdi. Günlük hayatları da ahlak sınırlarını tanımayacak şekilde olan bu şairlerin büyük bir bölümü Fars kökenliydi. Tabii ki bu eğlence hayatından Araplar da uzak değildi. Çok yüksek bir refah düzeyine ulaşmış olan Abbasi Devleti'nin Aristokrat tabakasını oluşturan ve sanat erbabı olmayan Arapların bu tür eğlenceler için bolca parası, vakti, cariyeleri ve gılmanları (oğlanları) vardı.

Rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla ahlaksızlık dalgası o asrın başlarından itibaren hızlı bir şekilde Irak'ta ve özellikle de Kûfe'de yaygınlaşmaya başlamıştır. Halifelerin şairlere olan ilgileri, onların söyledikleri abes ve mucun şiirlerine göz yummalarına neden olmuştur. İbnu'l-Mu'tezz'in (ö. 296/909) anlattıklarına bakılacak olursa, bu tür bir hayat tarzı kimi zaman alenen ve halifelerin bilgisi dâhilinde sürdürülmekteydi: "Ebu'l-Abbās (es-Seffāh), mucun şairi olan Ebū Dulāme (ö. 161/778)'nin hayranıydı ve gece gündüz yanından ayırmıyordu. Ebū Dulāme fırsatını bulur bulmaz meyhanelere gider, arkadaşlarıyla içerdi. Ebu'l-Abbās'ın azarlaması üzerine özür diler, yanından uzaklaşmaz, Halifeyle birlikte beş vakit namaz kılardı. Tabii bu durum çok zoruna gitmekteydi. Sonunda içinde bulunduğu durumu şu beyitleriyle açığa vurur:

بمسجده والقصر، مالي وللقصر	ألم تعلمي أن الخليفة لزنبي
فويلي من الأولى وويلي من العصر	أصلي به الأولى مع العصر دائماً
أعلل فيه بالسماع وبالخمير	ويحبسني عن مجلس استلذه
ولا البر والإحسان والخير من أمري	ووالله ما بي نية في صلاته
لو أن ذنوب العالمين على ظهري	وما ضره والله يصلح أمره

¹¹³ İbn Reşîk el-Ğayravānî, *el-ʿUmde fî meḥāsini'ş-şîʿr ve ādābih*, Maṭbaʿatu'l-kātibi'l-ʿArabî, Dimeşk, 1994, I/163.

“Bilmiyor musun, Halife beni mescidine ve saraya bağladı? Bana ne onun sarayından.

Onunla devamlı olarak öğleyi ikindiye kılıyorum. Vah bana öğleden, vah bana ikindiden!

Şarkı ve şarapla şifa bulacağım, tat alacağım bir meclisten beni alıkoyuyor.

Vallahi onun namazına ne içim atıyor, ne de bu işimde ihlâs, iyilik ve hayır var.

Allah işini rast getirsin, âlemlerin günahı sırtıma yüklense ona ne ziyanı var?”

Ebu'l-‘Abbās bu beyitleri duyunca “Vallahi bu, adam olmaz. Bırakın arkadaşlarının yanında kalsın” der¹¹⁴.

Bu tür şairler her ne kadar Abbasi Döneminde yaygınlaşmışlarsa da bu kapıyı ilk defa Emevi halifesi el-Velīd b. Yezīd’in (ö. 126/743) açtığı belirtilmektedir. Eğlence ve şarkı düşkünü bir şair olan bu halife şarap şiirini saraya sokmuştur¹¹⁵.

Müzik de şiirle beraber gelişmiştir. Önemli kimseler tarafından verilen partilerde çalgıcılar ve onların eğittiği kadın şarkıcılar, çalgı eşliğinde eski ve yeni şiirler okuyorlardı. Bunlar arasında İbrāhīm el-Mevşilī ve oğlu İshāk el-Mevşilī, Abbasilerin ilk zamanlarında nağmeleriyle ün yapmışlardır. Ebu'l-Ferec el-İşfahānī'nin Kitābu'l-eğānī'si, bunların besteledikleri şiirlerle ilgili olarak verdiği bilgilerle bu çalgıcı ve müzisyenlerin anılarını ölümsüzleştirmiş ve el-İşfahānī bu eserinde her söylenen şarkı için kendisine eşlik eden çalgıya nasıl vurulacağını da tam olarak göstermiştir¹¹⁶.

Halife el-Mehdī kadın şarkıcıları ve şarkı dinlemeyi severdi. Cevher isimli bir cariye-ye büyük bir hayranlık duymaktaydı. Onunla karşılıklı şiir okurdu¹¹⁷. Hārūn er-Reşīd döneminde saraydaki lüks, eğlence, müzik birçok tarih ve edebiyat kitaplarında anlatılmaktadır. Saraydaki şarkıcı cariyeler ve sakilerin sayısının iki bine yakın olduğu¹¹⁸, hizmetçiler

¹¹⁴ İbnu'l-Mu‘tezz, *Ṭabaḳātu’ş-Şu‘arā*, tah: ‘Abdu’s-Settār Ferrāc, Kahire, Dāru'l-ma‘ārif, 1375/1956, s. 60-61.

¹¹⁵ Demirayak, *a.g.e.*, s. 99.

¹¹⁶ Goldziher, *a.g.e.*, s. 85.

¹¹⁷ el-Cāhiz, *el-Beyān ve’t-Tebyīn*, Kahire, Mektebetu'l-hāncī, 1405/1985, III/370.

¹¹⁸ Aḥmed Emīn, *a.g.e.*, I/9.

ve diğerleri de dâhil olmak üzere cariyelerin tamamının ise dört bin olduğu zikredilmektedir¹¹⁹. Bu sayının el-Mutevekkil zamanında on iki bine ulaştığı iddia edilmektedir¹²⁰.

Şiirde müstehcenliğin ortaya çıkmasında cariyeler ve gılmanların (oğlanların) etkisi büyüktü. Müstehcen cüratkâr gazelin konusu bu cariyelerdi. Aynı zamanda toplum içinde de gerek şiir şeklinde, gerekse şarkı formunda söyleyerek yaygınlaşmasını çabuklaştıranlar da bunlardı. Bu dönemde artık hiç bir hür kadına gazel söylenmez olmuştu¹²¹.

Gılmanlara (oğlanlara) söylenen hayâsız gazeller, alenen dillerde dolaşıyordu. *Gazelu'l-muzekker* ya da *et-teğazzul bi'l-ğilmân* şeklinde ifade edilen¹²² bu tür, Arap şiirinde bu dönemde ortaya çıkmıştır. Bu tarzda şiir söylemeye ilk cesaret edenler Hammād ʿAcred (ö. 161/778), Vālibe b. el-Ḥubāb (ö. 170/786), Ebū Nuvās (ö. 199/814) ve Ḥuseyn b. ed-Ḍaḥḥāk (ö. 250/864)'dır¹²³.

Arap şiirinde Cahiliye Döneminde İmruu'l-Kays'ın (ö. 544) şiirlerinde ve Emevi Döneminde ʿUmer b. Ebī Rabīʿa (ö. 92/711) gibi şairlerde ahlaksızlık görülmekteydi, ancak bunların hem hayatlarında, hem de şiirlerinde bu konular yüzeyseldi. Oysa Beşşār (ö. 167/784), Muslim b. el-Velīd (ö. 208/823), Muṭṭī b. İyās (ö. 169/785) ve Ebū Nuvās (ö. 199/814) bu konuları daha kapsamlı ve hayâsızca şiire yansıtmaktan çekinmemişlerdir¹²⁴.

Bu dönemde yabancıların etkisiyle güçlenen din karşıtı hareketler de, şairlerin pek çoğu üzerinde, zındık diye nitelendirilmelerini sağlayacak kalıcı etkiler bırakmıştır¹²⁵. Zındıklık fikirlerinin canlandırılmaya çalışılmasında bir yandan Bermekiler, Sehl oğulları gibi siyasî nüfuz sahiplerinin; öte yandan İbnu'l-Muḳaffaʿ, ʿAllān eş-Şuʿübī, Ebū ʿUbeyde gibi fikir adamlarının yer aldığı sacayağında, üçüncü ayağı da Hammād er-Rāviye (ö. 161/777), Hammād ʿAcred (ö. 162/778), Ebū Dulāme (ö. 162/778), Beşşār b. Burd (ö. 168/784), Muṭṭī b. İyās (ö. 169/785), Vālibe b. el-Ḥubāb (ö. 170/786), Ebū Nuvās, İbn Munāzir (ö.

¹¹⁹ İbn Keşīr, *a.g.e.*, X/238, 241.

¹²⁰ Caʿfer Murtaḍa el-Ḥuseynī, *Ḥayātu'l-İmām er-Riḍā*, Kūm, Dāru't-teʿāruḫ li'l-maṭbūʿāt, 1398/1978, s. 115.

¹²¹ Şevkī Dayf, *el-Fennu ve Mezāhibuhu fi'ş-şiʿri'l-ʿArabī*, Kahire, Daru'l-Maʿārif, 1987, s. 63.

¹²² Corcī Zeydān, *Tārīḫu'l-Ādābi'l-luġati'l-ʿArabiyye*, Kahire, Dāru'l-hilāl, ts., II/61.

¹²³ Maḥmūd Muştafā, *el-Edebu'l-ʿArabī ve tārīḫuhu fi'l-ʿasri'l-ʿAbbāsī*, Mısır, Maṭbaʿatu Muştafā el-Bābī el-Ḥalebī ve evlāduḥ, 1356/1937, II/356.

¹²⁴ Aḥmed Emīn, *a.g.e.*, I/184.

¹²⁵ Goldziher, *a.g.e.*, s. 84, 85.

198/813), Ebān b. ‘Abdi’l-Ḥamīd el-Lāḥikī (ö. 200/815), el-Faḍl b. ‘Abdi’s-Şamed er-Rakāşī (ö. 200/815), ‘Alī b. el-Cehm (ö. 249/863), el-Ḥuseyn b. eḍ-Ḍaḥḥāk (ö. 250/864)¹²⁶ gibi zındık şairler oluşturmaktaydı.

Bu dönemde şiirdeki en önemli gelişmelerden biri de zühd konusunun bariz bir şekilde işlenmeye başlamasıdır. Abbasi Devletinde yaşanan lüks ve sefahat hayatı bir müddet sonra kimilerini rahatsız etmeye başlamış, şiire de yansıyan güçlü bir zühd akımının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu akımın şiir alanında en önemli temsilcisi Ebu’l-‘Atāhiye’dır.

¹²⁶ Demirayak, *a.g.e.*, s. 98, 99.

BİRİNCİ BÖLÜM

EBU'L-‘ATĀHİYE’NİN HAYATI

1. ADI, KÜNYESİ, LAKABI

Şairin asıl adı kaynaklarda İsmā‘īl b. el-Ḳāsim b. Suveyd b. Keysān el-‘Anezī olarak geçmektedir. Künyesi Ebū İṣḫāk’tır¹²⁷. “Ebu’l-‘Atāhiye¹²⁸” kendisine sonradan verilmiş olan bir lakaptır¹²⁹. Bu lakabı Bağdat’ta aldığı tahmin edilmektedir¹³⁰. Kûfe’de iken arkadaşları arasında künyesi “Ebū İṣḫāk” olarak bilinmekteydi. Vālibe b. el-Ḥubāb (ö. 170/786)’ın bir beyti bunu teyit etmektedir:

كان فينا يكنى أبا إسحاق وبها الركب سار في الآفاق

“Aramızda Ebū İṣḫāk diye künyelenen biri vardı ve onun ünü aldı yürüdü¹³¹.”

“Akıllı kıt olmak, akılsız olmak, çıldırmak” anlamlarına gelen ‘utihe (عُتِيه) fiilinden masdar olan ‘atāhiye (عَتَاهِيه) kelimesi “doğru yoldan ayrılmış, sapıtmış, ahmak” anlamlarına gelmektedir¹³².”

¹²⁷ İbn Kuteybe, *eş-Şi‘r ve ‘ş-şu‘ara*², tah: Aḥmed Muḥammed Şākir, Beyrut, Dāru’l-ma‘ārif, 1982, II/791; el-İṣḫānī, a.g.e., IV/3; el-Ḥaṭīb el-Bağdādī, *Tārīḫü Bağdād*, tah: Muṣṭafā ‘Abdu’l-Ḳādir ‘Aṭā, Beyrut, Dāru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, 1417/1997, VI/249; *es-Sem‘ānī*, el-Ensāb, Beyrut, Dāru’l-cinān, 1408/1988, IV/271; İbnu’l-Cevzī, *el-Muntaẓam*, X/236; İbnu’l-Eṣṣīr, *Mecdu’d-Dīn, Kitābu’l-muraşşac fi’l-‘ābāi ve’l-ummehati ve’l-ebnāi ve’l-benāti ve’l-eẓvāi ve’z-zevāt*, Beyrut, ‘Ālemu’l-kutub, 1412/1992, Ayn mad., 1012 no’lu madde; İbnu’l-‘Adīm, a.g.e., IV/1749; İbn Ḥallikān, a.g.e., I/219; ez-Zehebī, *Tārīḫü’l-İslām ve vefeyātu’l-meşāhīr ve’l-a‘lām*, Beyrut, Dāru’l-kitābi’l-‘Arabī, 1414/1993, (211-220 yılları cildi), s. 458; ez-Zehebī, *Siyeru a‘lāmi’n-nubelā*², X/195; es-Şafedī, *el-Vāfi bi’l-vefeyāt*, IX/185; İbn Keşīr, a.g.e., X/265; İbn Ḥacer el-‘Asḳalānī, *Lisānu’l-mīzān*, Beyrut, Muessesetu’l-‘alemī li’l-maṭbūāt, 1406/1986, I/426; İbn Teğrī Berdī, a.g.e., II/210; İbnu’l-‘İmād el-Ḥanbelī, a.g.e., II/25; İsmā‘īl Bāşā el-Bağdādī, *Hediyyetu’l-‘Arīfīn*, Beyrut, Dāru’l-ihyāi’t-turāsi’l-‘Arabī, ts., I/206; Muḥsin el-Emīn el-‘Āmilī, A‘yānu’ş-Şi‘a, Beyrut, Dāru’l-ma‘ārif li’l-maṭbūāt, 1406/1986, III/393; ‘Umer Riḍā Keḥḥāle, *Mu‘cemu’l-muellifīn*, Beyrut, Dāru’l-ihyāi’t-turāsi’l-‘Arabī, 1993, II/285; Şevḳī Ḍayf, *el-‘Asru’l-‘Abbāsiyyu’l-evvel*, s. 237.

¹²⁸ Bazı araştırma ve makalelerde “Ebu’l-Atahiye” şeklinde yanlış yazıldığı görülmüştür.

¹²⁹ İbn Kuteybe, *eş-Şi‘r ve ‘ş-şu‘ara*², s. 497; el-İṣḫānī, a.g.e., IV/3; et-Tenūḥī, *el-Ferec ba‘de’ş-şidde*, Ḳum, Menşūrātu’ş-Şerif er-Riḍā, 1364/1945, II/442; el-Ḥaṭīb el-Bağdādī, a.g.e., VI/249; *es-Sem‘ānī*, a.g.e., IV/271.; İbnu’l-Cevzī, *el-Muntaẓam*, X/236; İbnu’l-‘Adīm, a.g.e., IV/1749, 1751; ez-Zehebī, *Tārīḫü’l-İslām*, (211-220 yılları cildi), s. 458; ez-Zehebī, *Siyeru a‘lāmi’n-nubelā*², X/195; İbn Teğrī Berdī, a.g.e., II/210; İbnu’l-‘İmād el-Ḥanbelī, a.g.e., II/26; el-‘Āmilī, a.g.e., III/393.

¹³⁰ ‘Aliyyān, a.g.e., s. 67.

¹³¹ el-İṣḫānī, a.g.e., XVII/109.

Kaynaklardaki rivayetlere göre, “Ebu’l-‘Atāhiye” lakabı, tutarsız davranışları sebebiyle¹³³ ya da hafifmeşrepliğinden ve ahlaki istikrarsızlığından dolayı Halife el-Mehdī tarafından verilmiş ve bununla meşhur olmuştur¹³⁴. Müstehcenliğe olan ilgisinden dolayı kendisine bu lakabın verildiği de söylenmektedir¹³⁵.

Bazı kaynaklarda oğlu Muḥammed’in lakabı ‘Atāhiye olarak geçtiği¹³⁶ için bazıları tarafından “Ebu’l-‘Atāhiye”nin künye sanıldığı, fakat bunun en başta dil yönünden yanlış olduğu belirtilmekte ve “künye olsaydı “harf-i tarifsiz” olarak أبو عتاهية şeklinde gelmesi gerekirdi” denilmektedir¹³⁷. Ayrıca oğlu Muḥammed zahit ve salih bir şair olarak tanıtılmakta¹³⁸ ve bu lakabı alacak herhangi bir davranışı zikredilmemektedir.

O hâlde “Ebu’l-‘Atāhiye” lakabını el-Mehdī döneminde Bağdat’a geldikten sonra ve şiiri meşhur olmaya başladığı sıralarda almış¹³⁹, daha sonra bu lakabı kalıcı olmuş ve bununla meşhur olmuştur. Ancak, bu lakabı hangi sebeple aldığı kesin olarak bilinmemektedir¹⁴⁰.

¹³² el-Ḥalīl b. Aḥmed, *Kitābu’l-‘ayn*, Ḳum, Muessesetu dāri’l-hicre, 1409, I/104; el-Cevherī, *es-Şiḥāh, Tācu’l-luḡa ve Şiḥāhu’l-‘Arabīyye*, Beyrut, Dāru’l-‘ilm li’l-melāyīn, 1407/1987, VI/2239; İbn Manzūr, Ebu’l-Faḍl Cemālu’d-Dīn Muḥammed b. Mukerrem, *Lisānu’l-‘Arab*, Beyrut, Dāru Şādir, 1410/1990, XIII/513; el-Fīrūzābādī, *el-Ḳāmūsul-muḥīṭ ve’l-ḳābūsul-vasīṭ fi’l-luḡa*, Beyrut, Dāru’l-‘ilm li’l-cemī‘, ts., IV/288; ez-Zebīdī, *Tācu’l-‘arūs*, el-Kuveyt, Muessesetu’l-Kuveyt, 2001, XXXVI/432.

¹³³ ez-Zehebī, *Siyeru a‘lāmi’n-nubelā’*, X/195.

¹³⁴ el-İşfehānī, *a.g.e.*, IV/4; İbnu’l-Eṣṣīr, *Mecdu’d-Dīn, a.g.e.*, Ayn Mad., 1012 no’lu madde; el-Ḥaṭīb el-Baḡdādī, *a.g.e.*, VI/250; ez-Zehebī, *Tārīḫul-İslām*, (211-220 yılları cildi), s.459; es-Sem‘ānī, *a.g.e.*, IV/271.

¹³⁵ İbnu’l-İmad el-Hanbeli, *a.g.e.*, II/26; Fuād Şālīḫ es-Seyyid, *Mu‘cemu’l-elḳāb ve’l-esmāi’l-muste‘āra fi’t-tārīḫi’l-‘Arabī ve’l-İslāmī*, Beyrut, Dāru’l-‘ilm li’l-melāyīn, 1990, s. 215.

¹³⁶ İbnu’n-Nedīm, *a.g.e.*, s. 230; el-Ḥaṭīb el-Baḡdādī, *a.g.e.*, II/33, 34; İbnu’l-Cevzī, el-Muntaẓam, XI/326.; İbnu’l-‘Adīm, *a.g.e.*, IV/1756.

¹³⁷ İbn Manzūr, *a.g.e.*, XIII/513; ez-Zebīdī, *a.g.e.*, XXXVI/433-434.

¹³⁸ el-Ḥaṭīb el-Baḡdādī, *a.g.e.*, II/34.

¹³⁹ Maḥmūd Muştafā, *a.g.e.*, II/432.

¹⁴⁰ Erol Ayyıldız, *“Ebū’l-Atāhiye”*, DİA., İstanbul, 1991, X/294.

2. DOĞUM YERİ, SOYU ve AİLESİ

2.1. Doğum Yeri

130/748 yılında dünyaya gelen¹⁴¹ Ebu'l-‘Atāhiye’nin, doğum yeri el-Egānī dışındaki kaynaklarda ‘Aynu’t-Temr olarak verilmektedir. el-Egānī’de, kendisinin ve atalarının memleketinin Kûfe olduğu, doğduğu ve yetiştiği yerin burası olduğu ifade edilmektedir.

el-Egānī’de doğum yerinin Vāsiṭ ile Basra arasında, Kûfe yakınlarında bir yer olan¹⁴² el-Mezār olduğunu söyleyen bir rivayet de yer almakta¹⁴³ fakat Ebu'l-‘Atāhiye’nin biyografisini veren başka hiçbir yerde bu isim geçmemektedir.

‘Aynu’t-Temr’in bulunduğu bölge bazı kaynaklarda Hicaz¹⁴⁴ olarak verilse de, klasik coğrafya kitaplarına ve diğer kaynaklara bakıldığında, ‘Aynu’t-Temr’in Irak’ta küçük bir yerleşim birimi olduğu görülmektedir. Bu kaynakların belirttiğine göre, Kûfe’nin batısında¹⁴⁵, Enbār ile Hıre arasında, Büyük Fellūce ve Küçük Fellūce köylerine yakın¹⁴⁶, Fırat nehrinin batısında yer almaktaydı¹⁴⁷.

‘Aynu’t-Temr, Sevādu’l-‘Irāk’taki on iki “küre”den¹⁴⁸ birisi olan Bihḫubād’a bağlı altı “ṭassūc”dan¹⁴⁹ birisiydi¹⁵⁰. Kisra Pervīz’in valisi İyās et-Ṭāī’nin merkezi burasıydı¹⁵¹.

¹⁴¹ es-Sem‘ānī, *a.g.e.*, IV/271.

¹⁴² Yāḫūt el-Ḥamevī, *Mu‘cemu’l-buldān*, V/88; Ebū ‘Ubeyd ‘Abdullah b. ‘Abdī’l-‘Azīz el-Bekrī, *Mu‘cemu ma’sṭa‘ceme min esmāi’l-bilād ve’l-mevāḍi‘*, Beyrut, ‘Ālemu’l-kutub, 1403/1983, IV/1203.

¹⁴³ el-İṣfehānī, *a.g.e.*, IV/6.

¹⁴⁴ İbnu’l-İmad el-Hanbeli, *a.g.e.*, I/25; İbn Ḥallikān, *a.g.e.*, I/219; ‘Abbās el-Ḳummī, *el-Kunā ve’l-Elḳāb*, Tahran, Menşūrātu mektebeti Şadr, ts., I/121.

¹⁴⁵ Yāḫūt el-Ḥamevī, *Mu‘cemu’l-buldān*, IV/176.

¹⁴⁶ *a.e.*, IV/274-275.

¹⁴⁷ Muḥammed b. Aḥmed el-Maḳdisī, *Aḥsenu’t-Teḳāsīm fī ma‘rifeti’l-eḳālīm*, Dimeşk, Vizāretu’s-ṣeḳāfe ve’l-irşādi’l-ḳavmī, 1980, s. 114; Ebū İshāk el-Fārisī el-İṣṭahrī, *Mesāliku’l-memālik*, Beyrut (Leiden, 1927 tıpkı basımı), Dāru Şādir, s. 23; Yāḫūt el-Ḥamevī, *Mu‘cemu’l-buldān*, V/253.

¹⁴⁸ Kasaba büyüklüğünde yerleşim birimi.

¹⁴⁹ Nahiye büyüklüğünde yerleşim birimi.

¹⁵⁰ İbn Ḥurdāzbih, *el-Mesālik ve’l-Memālik*, Dāru Şādir, Beyrut (Leiden 1889 Tıpkıbasımı), s. 8; Yāḫūt el-Ḥamevī, *Mu‘cemu’l-buldān*, I/516,

¹⁵¹ el-İṣfehānī, *a.g.e.*, XXIV/60.

‘Aynu’t-Temr küçük bir yerleşim birimiydi fakat hurmasının bolluğuyla meşhur, ker-
vanların ihtiyaç için uğradığı önemli ikmal merkezlerinden biriydi¹⁵². Hicretin 12. yılında
Hz. Ebu Bekr döneminde, Hâlid b. el-Velîd tarafından buraya ani bir baskın düzenlenerek
fethedilmiş¹⁵³, fetihden sonra Medine’ye dönüşte birçok esir çocuk getirilmişti. Bu çocuklar
arasında Ebu’l-‘Atâhiye’nin babasının dedesi Keysân da bulunmaktaydı¹⁵⁴.

Her ne kadar günümüz araştırmacılarından bazıları tercihlerini ‘Aynu’t-Temr’den ya-
na koymuş¹⁵⁵ olsalar da, Ebu’l-‘Atâhiye’nin doğum yeri hakkında kesin bir şey söylemek
mümkün görünmemektedir.

Burada, ‘Aynu’t-Temr hakkındaki bilgilerin ayrıntılı olarak verilmesinden maksat,
doğduğu bölge hakkında kesin bir şey söyleme amacına matuftur. Şu halde, Ebu’l-
‘Atâhiye, Irak’ta ve Kûfe civarında doğmuştur. İleride de bahsedileceği gibi, Ebu’l-
‘Atâhiye’nin hayatı, tamamı Irak şehirleri olan Kûfe, Enbâr, Hîre ve Bağdat arasında geç-
miştir. Klasik coğrafya kitaplarının verdiği bilgilere göre, ‘Aynu’t-Temr’in de bu şehirlerin
arasında bir yere düştüğü anlaşılmaktadır.

Aslında hayatının başlangıcı ile ilgili yerler söz konusu olduğunda karşımıza daima
Kûfe çıkmaktadır. Doğum yerinin ‘Aynu’t-Temr olarak söylenmesi, belki de, soyu ile ilgili
bilinen ilk kişi olan Keysân’ın ‘Aynu’t-Temr’li olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca,
kaynakların bir kısmında “doğum yeri ‘Aynu’t-Temr’dir” denilmeyip, “aslen ‘Aynu’t-
Temr’lidir” ifadesi kullanılmaktadır.¹⁵⁶ Hatta Keysân’a atfen, “aslen ‘Aynu’t-Temr esirle-
rindendir” ifadesine de rastlanmaktadır¹⁵⁷.

¹⁵² Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-buldân*, IV/176.

¹⁵³ a.e., IV/176; İbnu’l-Fakîh el-Hemezânî, *Muhtaşaru kitâbi’l-buldân*, Beyrut (Leiden, 1885
Tıpkıbasımı), Dâru sâdir, s. 165.

¹⁵⁴ el-İşfehânî, a.g.e., IV/5; İbnu’l-‘Adîm, a.g.e., IV/1753-1754; İbn Hacer el-‘Askalânî, *el-İşâbe fî
temyizi’ş-Şahâbe*, Beyrut, Dâru’l-cîl, 1412/1992, V/80.

¹⁵⁵ ‘Umer Ferrüh, *Tārîhu’l-edebi’l-‘Arabî: el-‘Usûru’l-‘Abbâsiyye*, Beyrut, Dâru’l-‘ilm li’l-melâyîn, 1992,
II/190; Şevkî Dayf, *el-‘Asru’l-‘Abbâsiyyu’l-evvel*, s. 237; Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi‘ fî tārîhi’l-edebi’l-
‘Arabî (el-Edebu’l-‘kadîm)*, Beyrut, Dâru’l-cîl, 1986, s. 714; ‘Alâ Huseyn el-Kâtib, *Merâhîlu’l-edebi’l-
‘Arabî*, Muessesetu’ş-Şarkî’l-Evsat, 1422/2001, s. 130.

¹⁵⁶ el-Hatîb el-Bağdādî, a.g.e., IV/250; İbnu’l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, XI/458.

¹⁵⁷ ez-Zehabî, *Tārîhu’l-İslâm*, XI, 458; İbn Tegrî Berdî, a.g.e., II/210.

J. Oestrup, doğum yerini Kûfe olarak vermektedir¹⁵⁸. Fuat Sezgin ise “Kûfe’de ya da ‘Aynu’t-Temr’de doğdu” demektedir¹⁵⁹. Şu halde karşımızda iki ihtimal bulunmaktadır; Kûfe’ye bağlı ‘Aynu’t-Temr’de doğmuş, ama doğumundan kısa bir süre sonra aile Kûfe’ye göç etmiştir¹⁶⁰. Ya da büyük bir ihtimalle, Kûfe’de doğmuştur. Zaten Ebu’l-‘Atâhiye’nin hayat serüvenindeki bilinen ilk durak da burasıdır. İnceleme sırasında şair esas itibariyle bu duraktan itibaren takip edilmeye çalışılacaktır.

2.2. Soyu

Kaynakların hemen hepsi Ebu’l-‘Atâhiye’nin velâ’ (azatlı kölelik) yoluyla ‘Aneze kabilesine mensup olduğu hususunda birleşmektedirler.¹⁶¹ Oğlu Muḥammed, doğrudan doğruya bu kabileden olduklarını söylese de bu görüş kabul görmemektedir¹⁶².

Daha önceden babasının dedesi Keysân’nın ‘Aynu’t-Temr’den esir olarak Medine’ye getirilen çocuklar arasında bulunduğu söylenmişti. ‘Aynu’t-Temr’de hem oranın ahalişi hem de çevredeki Hristiyanlara hizmet veren büyük bir kilise vardı. Bahsi geçen çocuklar bu kilisede bulunmuştu¹⁶³. Bunların, Kısra’nın elinde rehin tutulan Arap çocukları olduğu belirtilmektedir¹⁶⁴.

Halife Hz. Ebu Bekir, kabilelerine teslim etmek için bu çocuklara birer birer neseplerini sorar ve onlar da bildikleri kadarıyla söylemeye çalışırlar. Sıra Keysân’a gelince ‘Aneze Kabilesinden olduğunu söyler. Orada bulunanlardan ‘Anezeli ‘Abbād b. Rifā‘a, çocuğun bu beyanını duyunca Halife’den bu çocuğu kendisine bağışlamasını rica eder.

¹⁵⁸ Joseph T. Shipley, *Encyclopedia of literature*, New York, Philosophical Library, 1946, II/1062.

¹⁵⁹ Fuad Sezgin, *Tārīhu’t-Turāsi’l-‘Arabī: eṣ-Şi‘r*, Arapçaya çev: ‘Arefe Muṣṭafā, Riyad, Cāmi‘atu’l-İmām Muḥammed b. Su‘ūd, 1411/1991, IV/96.

¹⁶⁰ Maḥmūd Muṣṭafā, *a.g.e.*, II/432.

¹⁶¹ İbn Kuteybe, *eṣ-Şi‘r ve ‘ş-şu‘ara’*, II/791; el-İşfehānī, *a.g.e.*, IV/3; İbn Ḥallikān, *Vefeyātu’l-a‘yān ve enbāu’z-zamān*, Beyrut, Dāru’s-sekāfe, 1968, I, 219; eṣ-Şafedī, *Kitābu’l-Vāfi bi’l-vefeyāt*, tah: Aḥmed el-Arnaūt-Turkī Muṣṭafā, Beyrut, Dāru ihyāi’t-turāsi’l-‘Arabī, 1420/2000, IX, 185; ez-Zehebī, *Siyeru a‘lāmi’n-nubelā’*, X/195; ez-Zehebī, *Tārīhu’l-İslām*, XI, 458; İbnu’l-‘İmād el-Ḥanbelī, *Şezerātu’z-zeheb fi aḥbāri men zeheb*, Beyrut, Dāru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, ts., II, 25; İbn Vādirān, Ḥuseyn b. Muḥammed Vādirān, *Tārīhu’l-‘Abbāsiyyīn: Devletü’r-Reşīd min Beni’l-‘Abbās ve Benīhi*, Beyrut, Dāru’l-ğarbi’l-İslāmī, 1993, s. 358.

¹⁶² Muḥammed Aḥmed Berānik, *Ebu’l-‘Atāhiye*, Kāhire, Maṭba‘atu Mişr, 1947, s. 5.

¹⁶³ el-Bekrī, *a.g.e.*, I/319.

¹⁶⁴ *a.g.e.*, I/319.

Halife de ‘Abbād’ı kırmaz ve Keysān’ı ona verir. ‘Abbād kendi tasarrufuna geçen çocuğu hemen azat eder ve böylece Keysān ‘Anezeli ‘Abbād b. Rifā‘a’nın mevlâsı (azatlısı) olarak ‘Aneze kabilesine mensup olur¹⁶⁵. “Keysān” isminin onun asıl ismi olmayıp lakabı olduğu, kıvrak zekâsı ve kavrayışından dolayı küçüklüğünde kendisine bu lakabın verildiği de rivayetlerde yer almaktadır¹⁶⁶.

Nesebi hakkında *A‘yānu’ş-Şî‘a*’da farklı bir yorum bulunmaktadır. Bu yoruma göre, Keysān’ın aslında nesep yoluyla ‘Aneze kabilesine mensup olduğu ama esir düştüğü, daha sonra satın alınarak azat edilip vela yoluyla ‘Aneze kabilesine mensup olduğu¹⁶⁷ iddia edilmektedir. Başka hiçbir kaynakta yer almayan bu yorumun, Ebu’l-‘Atāhiye’nin şî‘ eğiliminden dolayı¹⁶⁸, psikolojik sebeplere dayanan sübjektif bir yorum olması muhtemeldir.

Ebu’l-‘Atāhiye, büyük bir ihtimalle ırk bakımından Nabaṭî’dir¹⁶⁹. Sami kökenli zeki, hassas ve duygusal bir topluluk olan Nabaṭîler¹⁷⁰, çok eski zamanlardan beri Irak topraklarında refah içinde yaşamış¹⁷¹, hem Araplarla, hem de Farslarla sıkı ilişki içinde olmuşlardı¹⁷². Belki de Nabatilerin Farslarla olan bu sıkı ilişkisi, Aḥmed Emīn’i şairin Fars asıllı olduğunu zannetmeye¹⁷³ sevk etmiştir. Fakat bunun hiçbir dayanağı olmadığı gibi, ‘Aynu’t-Temr esirleri arasında Sīrīn’den başka da Fars asıllı olmadığı belirtilmektedir¹⁷⁴.

Ebu’l-‘Atāhiye’nin Nabaṭî asıllı olduğu yönündeki kanaati destekleyen en önemli delillerden biri, bu ailenin dört kuşak öncesinden ‘Aneze kabilesine girmesine rağmen, insanların bunlar hakkında hâlâ *Nabaṭî* lafzını kullanıyor olmalarıdır. Başından geçen bir hadise, bunu açıkça göstermektedir.

¹⁶⁵ el-İşfehānī, *a.g.e.*, IV/5; İbnu’l-‘Adīm, *a.g.e.*, IV/1753-1754; İbn Ḥacer el-‘Asḳalānī, *el-İşābe*, V/80.

¹⁶⁶ İbnu’l-‘Adīm, *a.g.e.*, IV/1752.

¹⁶⁷ el-‘Āmilī, *a.g.e.*, III/393.

¹⁶⁸ el-İşfehānī, *a.g.e.*, IV/7-8; el-‘Āmilī, *a.g.e.*, III, 396; Āḳā Bozorg et-Ṭahrānī, *ez-Zer‘a ila tasānīfi’ş-Şî‘a*, Beyrut, Dāru’l-aḍvā, 1403/1983, X/180.

¹⁶⁹ Şevḳī Ḍayf, *el-‘Asru’l-‘Abbāsīyyu’l-evvel*, s. 237; Şevḳī Ḍayf, *eş-Şî‘ru ve ṭavābi‘uhu’ş-şacbiyye ‘alā merri’l-‘uṣūr*, Kahire, Dāru’l-Ma‘ārif, 1984, s. 60.

¹⁷⁰ ‘Aliyyān, *a.g.e.*, s. 63.

¹⁷¹ İbnu’l-Cevzī, *el-Muntaẓam*, I/162.

¹⁷² ‘Aliyyān, *a.g.e.*, s. 63.

¹⁷³ Aḥmed Emīn, *a.g.e.*, I/185.

¹⁷⁴ İbnu’l-‘Adīm, *Buḡyetu’t-taleb fī tārīhi Haleb*, Beyrut, Dāru’l-fikr, 1988, IV/1752.

Ebu'l-‘Atāhiye bir gün eli yüzü kan içinde ‘Aneze kabilesinden Mendel b. ‘Alī ve kardeşi Ḥayyān b. ‘Alī’nin yanına gelir. Ebu'l-‘Atāhiye’ye, ne olduğunu sorarlar. Ebu'l-‘Atāhiye ise onlara “ben kimim?” diye sorar. “Sen kardeşimizsin, amcamızın oğlusun ve mevlâmızsin” derler. Bunun üzerine Ebu'l-‘Atāhiye, “Falanca bana hakaret etti, beni dövdü ve bana Nabaṭī dedi. Eğer Nabaṭī isem diyecek bir şey yok, arkama bakmadan kaçtım; yok eğer değilsem kalkın ve hakkımı alın” der¹⁷⁵.

‘Abbād b. Rifā‘a tarafından azat edilen Keysān, onun evlatlığı olarak yaşamını sürdürmeye başlar. Bu durum Keysān’nın gençlik yıllarına kadar devam eder.¹⁷⁶ Bu sıralarda Halife Hz. Ömer tarafından İran İmparatorluğu’na karşı büyük bir savaş hazırlığı yapılmaktaydı. Kādisiyye Savaşı olarak tarihe geçecek olan bu savaşa ‘Abbād’la birlikte Keysān da katılır¹⁷⁷. Bu savaş sırasında (638) büyük bir garnizon hâline getirilen Kūfe, kısa sürede önemli bir yerleşim merkezi hâline gelir. Büyük bir ihtimalle, Keysān da ‘Abbād’la birlikte buraya yerleşir.

Keysān evlenme çağına gelince ‘Abbād cariyelerinden birini azad ederek onunla evlendirir. Bu evlilikten bir çocuk dünyaya gelir. ‘Abbād b. Rifā‘a bu çocuğa Suveyd ismini verir. Suveyd’in erkek çocukları el-Ḳāsim, Muḥammed, İsmā‘īl, ‘Abdurrahmān ve Ḥassān’dır. Suveyd çocuklarıyla birlikte Kūfe’de ikamet eder. Daha sonra Suveyd’in çocuklarından el-Ḳāsim’ın iki oğlu ve bir kızı dünyaya gelir. Bu çocuklardan en büyüğü Zeyd¹⁷⁸, en küçüğü de ileride “Ebu'l-‘Atāhiye” olarak meşhur olacak İsmā‘īl’dir¹⁷⁹.

2.3. Ailesi

Ebu'l-‘Atāhiye’nin babasının el-Ḳāsim, dedesinin Suveyd olduğu yukarıda geçti. Annesi ise Buḥārā’nın önde gelenlerinden Ziyād isimli birinin kızı olan Umm Zeyd idi. Ziyād, annesi tarafından Kureyş’in Zuhre koluna mensup olan Muḥammed b. Hāşim b. ‘Amr b. ‘Utbe’nin mevlâsıydı¹⁸⁰.

¹⁷⁵ el-İşfehānī, *a.g.e.*, IV/5; İbnu'l-‘Adīm, *a.g.e.*, IV/1755.

¹⁷⁶ İbnu'l-‘Adīm, *a.g.e.*, IV/1754.

¹⁷⁷ *a.y.*

¹⁷⁸ el-Ḳāsim ona amcası Zeyd b. ‘Abbād b. Rifā‘a’nın adını vermişti.

¹⁷⁹ İbnu'l-‘Adīm, *a.g.e.*, IV/1754.

¹⁸⁰ *EAD-Mukaddime*, s. 36; el-İşfehānī, *a.g.e.*, IV/3; İbnu'l-‘Adīm, *a.g.e.*, IV/1754, 1757.

Ebu'l-‘Atāhiye’nin hanımı, Ma‘n b. Zāide’nin mevlâsı ‘Amr el-Yemāmī’nin kızı Hāşimiyye’dır¹⁸¹.

Ebu'l-‘Atāhiye’nin daha önce de adları geçen Muḥammed adında bir oğlu, Billahi ve Lillahi adlarında da iki kızı vardı¹⁸². *el-Eḡānī*’de Ruḳayye isimli bir kızından daha söz edilmektedir¹⁸³. Oğlu Muḥammed şair ve zahid biri olarak tanıtılmaktadır¹⁸⁴. *el-İkdu’l-ferīd*’de, ölmüş olan bir oğlundan daha bahsedilmektedir. Bir hastalıktan dolayı hayattan ayrılan bu oğlunu defnettikten sonra mezarının başında durarak şu beyitleri söylediği naklediliyor:

كَفَى حَزَنًا بِدَفْنِكَ ثُمَّ أَنِّي نَفَضْتُ تُرَابَ قَبْرِكَ مِنْ يَدَيَّ
وَكُنْتَ فِي حَيَاتِكَ لِي عِظَاتٌ فَأَنْتَ الْيَوْمَ أَوْعِظُ مِنْكَ حَيًّا

“*Seni defnedip sonra mezarının toprağını ellerimden silkelemek üzüntü olarak yeter...*

*Sağlığında benim için bazı öğütler vardı, şimdi ise hayattakinden daha çok öğüt veriyorsun*¹⁸⁵.”

Ancak, bu beyitler arkadaşı İbnu Şābit için söylediği mersiye'nin farklı varyantlı iki beytidir. ‘Ali b. Şābit Ebu'l-‘Atāhiye’nin zühd ve hikmet konularında birçok atışmalarda bulunduğu yakın bir dostuydu. ‘Ali b. Şābit ölüm döşegindeyken yanına gelen Ebu'l-‘Atāhiye arkadaşını bu halde görünce uzun uzun ağlar ve şunları söyler:

يَا شَرِيكِي فِي الْخَيْرِ قَرَّبَكَ اللَّهُ فَنَعَمْ الشَّرِيكَ فِي الْخَيْرِ كُنَّا
قَدْ لَعَمْرِي حَكَيْتَ لِي غُصَصَ الْمَوْتِ فَحَرَّكْتَنِي لَهَا وَسَكَنْتَا

“*Ey iyilikte ortağım! Allah seni yakın kılsın çünkü iyilikte ne iyi ortaklık sen!*

*Yemin ederim, ölümün zorluklarını bana anlattın ve beni onlara karşı harekete geçirdin ama sen kendin hareketsiz kaldın*¹⁸⁶.”

¹⁸¹ İbnu'l-‘Adīm, *a.e.*, IV/1752; el-Ḥaṭīb el-Baḡdādī, *a.g.e.*, II/34.

¹⁸² İbn Kuteybe, *eş-Şi‘r ve ş-şu‘ara*, II/791; İbnu'l-‘Adīm, *a.e.*, IV/1752.

¹⁸³ el-İşfehānī, *a.g.e.*, III/175.

¹⁸⁴ *a.e.*, IV/90; İbn Kuteybe, *eş-Şi‘r ve ş-şu‘ara*, II/791; el-Ḥaṭīb el-Baḡdādī, *a.g.e.*, II/33-34; İbnu'l-Cevzī, *el-Muntaẓam*, XI/326

¹⁸⁵ İbn ‘Abdi Rabbih el-Endelusī, *el-İkdu’l-Ferīd*, tah: Mufid Muḥammed Ḳamīḥa, ‘Abdu'l-Mecīd et-Terḥīnī, Beyrut, Dāru'l-kutubi'l-‘ilmiyye, 1404/1983, III/199.

Onu defnettikten sonra da mezarının başında uzun uzun ağlayarak şu beyitleri tekrarlar durur:

أَلَا مَنْ لِي بِأُنْسِكَ يَا أَخِيَا	وَمَنْ لِي أَنْ أَبُتُّكَ مَا لَدِيَا
طَوْتُكَ خُطُوبٌ دَهْرَكَ بَعْدَ نَشْرِ	كَذَاكَ خُطُوبُهُ نَشْرًا وَطِيَا
فَلَوْ نَشَرْتُ قُؤَاكُ لِي الْمَنَايَا	شَكُوتُ إِلَيْكَ مَا صَنَعْتُ إِلَيَا
بَكَيْتُكَ يَا عَلِيٌّ بَدَمَعَ عَيْنِي	فَمَا أَغْنَى الْبَكَاءُ عَلَيْكَ شَيْئَا
وَكَانَتْ فِي حَيَاتِكَ لِي عِظَاتٌ	وَأَنْتَ الْيَوْمَ أَوْعِظُ مِنْكَ حَيًّا

“Değerli kardeşim! Senin gibi bana yakınlık gösterecek kimim var? Sırlarımı sana anlattığım gibi anlatacak kimim var?

Başına gelen terslikler seni yadıdıktan sonra toparladı. Onun yayması toparlaması işte böyle olur.

Ölümler bana senin güçlerini tekrar verseydi, onların bana yaptıklarını sana anlatırdım.

Ali! Gözyaşlarımı akıtarak sana ağladım. Fakat ağlamak sana hiçbir fayda sağlamadı.

Sağlığında benim için bazı öğütler vardı, şimdi ise hayattakinden daha çok öğüt veriyorsun¹⁸⁷.”

¹⁸⁶ el-İşfehānī, a.g.e., IV/47-48.

¹⁸⁷ a.e., IV/48.

3. ÇOCUKLUK VE İLK GENÇLİK YILLARI

Ebu'l-‘Atāhiye’nin çocukluğu hakkında fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Oğlu Muhammed çocukluk yılları hakkında şunları anlatmaktadır: “Babam çocukluğunda oyun ve eğlenceyle vaktini geçiren başıboş biriydi. Edebiyata karşı en küçük bir ilgisi yoktu. Sık sık Hîre ve çevresine gider, gezer tozar, içki içerdi¹⁸⁸.” Ancak, oğlu Muhammed her ne kadar “çocukluğunda” ifadesini kullansa da, bu sözleriyle babasının delikanlılık yıllarını anlatmak istediği açıktır.

Kaynaklardan çıkarılabildiği kadarıyla Ebu'l-‘Atāhiye, çocukluk yıllarını annesi, babası ve ağabeyi Zeyd’le birlikte Kûfe’de geçirir. Ailenin geçimini babası ve ağabeyi Zeyd çanak çömlek yaparak sağlarlar. Bir taraftan da babası, dedesi Suveyd’den gelen hacamatçılık mesleğini icra eder¹⁸⁹.

Daha sonraki yıllarda bu meslekler aleyhine kullanılmaya çalışılmıştır. Takvayı ve zühdü öne çıkarmasının, soy sop ve zenginliğin önemsizliğini vurgulamasının, bu mesleklerin verdiği eziklikle ve övünebileceği bir soyunun olmamasından kaynaklandığı ileri sürüle gelmiştir¹⁹⁰.

أَلَا إِنَّمَا التَّقْوَى هُوَ الْعِزُّ وَالْكَرَمُ وَحُبُّكَ لِلدُّنْيَا هُوَ الذُّلُّ وَالْعَدَمُ
وَلَيْسَ عَلَى عَبْدٍ تَقِيٌّ نَقِصَةً إِذَا صَحَّحَ التَّقْوَى وَإِنْ حَاكَ أَوْ حَجَمَ

“Haberiniz olsun! Ancak takva izzet ve şereftir; dünyayı sevmek zillet ve hiçliktir. Kusursuzdur kul gerçek takva sahibiye; ister dokumacılık yapsın ister hacamat¹⁹¹.”

Aslında, çanak ve çömlek işi diğer İslâm şehirlerinde olduğu gibi Kûfe’de de önemli ticari faaliyetlerden biriydi. Ev eşyalarının önemli bir bölümünü bu meslek erbabı sağlamaktaydı¹⁹². Ancak, o dönemin sosyal şartlarının baskısı altında, bu tür aile fertlerinin belirli bir eziklik duyması son derece tabiiydi. Ama bunun Ebu'l-‘Atāhiye’de bir aşağılık kompleksi yaratacak ölçüde olduğu doğru değildir. Bunun ilk zamanlar için doğru olduğu varsayılsa bile, son dönemleri için geçersiz bir iddiadır. Zühd şiirlerini çoğalttığı, hatta

¹⁸⁸ İbnu'l-‘Adīm, *a.g.e.*, IV/1759.

¹⁸⁹ el-İşfehānī, *a.g.e.*, IV/6; İbnu'l-‘Adīm, *a.e.*, IV/1756, 1762.

¹⁹⁰ el-İşfehānī, *a.e.*, IV/7; Berānī, *a.g.e.*, s.5-6.

¹⁹¹ *EAD*, s. 348/357.

¹⁹² M. Mahfuz Söylemez, *Kûfe: Bedevilikten Hadâriliğe*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2001, s. 250.

tamamen zühhd şiirleri söylemeye başladığı bu dönemde, hilafet sarayında ilk sıralarda yer alan şairlerdendi. Ayrıca, bu dönemde geleneksel Arap kabilecilik anlayışının zayıflayıp, mevālînin sosyal statüsünün değer kazandığını da gözden kaçırmamak gerekiyor.

O halde, bu husustaki şiirleri aşağılık kompleksinden kaynaklanmayıp, İslâm'ın getirdiği ilkeleri, görmemezlikten gelenlere hatırlatma mahiyetindedir. Yine aynı mahiyette şunları söylemektedir:

دَعْنِي مِنْ ذِكْرِ أَبٍ وَجَدْتُ وَنَسَبٍ يُعْلِيكَ سُرَّ الْمَجْدِ
مَا الْفَخْرُ إِلَّا فِي الثَّقَى وَالزُّهْدِ وَطَاعَةٍ تُعْطِي جَنَّاتِ الْخُلْدِ
لَا بُدَّ مَنْ وُرِدَ لِأَهْلِ الْوَرْدِ إِمَّا إِلَى ضَحْلٍ وَإِمَّا عِدَّ

“Bırak seni şeref surlarına yükselten babayı, dedeyi, soyu, sopu anmayı!

Övünç ancak, sana sonsuzluk cennetlerini verecek takvada, zühdde, taattadır.

Suya gidecekler mutlaka giderler; ya çukurdaki birikintiye, ya da akarsuya¹⁹³.”

Ebu'l-‘Atâhiye'nin içinden geçenleri okumak mümkün değildir, ama şunu gönül rahatlığıyla söyleyebiliriz ki, bu beyitlerde ifade ettiği hususlar, İslâm'ın getirdiği ilkelerin tekrarıdır. Dile getirdiği bu doğruları, suçlama vesilesi haline getirmenin haksızlık olduğunu belirtmek isteriz.

Ebu'l-‘Atâhiye, delikanlılık çağına yaklaşırken Kûfe'de kadınlar gibi giyinip süslenen bir grupla düşüp kalkmaya başlar, onların yük develerini sürer¹⁹⁴. Kendisini bundan dolayı ayıplayanlara da, buralarda söz sanatına dair bir takım şeyler öğrendiğini söyleyerek kendisini mazur göstermeye çalışır. Bir gün onu bu halde gören Ebu'ş-Şamaş, “Şu yaşınla, şu şiirinle, şu değerle senin gibi biri kendisini bu duruma düşürür mü?” diye sorunca, “onların hilelerini öğrenmek, sözlerini bellemek istiyorum” diye kendisini savunur¹⁹⁵.

¹⁹³ el-İşfehānī, a.g.e., IV/7.

¹⁹⁴ a.e., IV/3; İbnu'l-‘Adīm, a.g.e., IV/1756.

¹⁹⁵ el-İşfehānī, a.e., IV/9.

Bu tür davranışları, onun içinde bulunduğu değersiz toplumsal statüyle açıklanmaya çalışılmıştır¹⁹⁶. Yukarıda da ifade edildiği gibi, Ebu'l-‘Atāhiye’nin olumsuz değerlendirilmesinde ilk akla gelen, toplumsal statüsü olmuştur.

Ebu'l-‘Atāhiye’nin düşüp kalktığı kişiler ağabeyi Zeyd’in de hoşuna gitmez ve onun böyle yerlere gitmesine mani olmak amacıyla kendi yanında çömlekçilik yapmaya başlatır. Böylece ilk gençlik yıllarını Kûfe’de, ağabeyi Zeyd’in yaptığı çömlekleri satmakla geçirir. Sırtında çömlek dolu küfeyle mahalle aralarında dolaşırken şiiri de ihmal etmez¹⁹⁷.

Bir gün, sırtında çömlek dolu küfeyle sokaklarda dolaşırken şiir üzerine görüş alışverişi yapan, birbirlerine şiir okuyan bir grup gence rastlar. Selam verir, sırtındaki küfeyi yere koyarak söze karışır. “Gençler! Görüyorum ki, şiir üzerine konuşuyorsunuz. Ben size bir şey söyleyeyim siz beyti tamamlayın. Eğer yapabiliyorsanız benden size on dirhem, yapamazsanız bana on dirhem verirsiniz.”

Gençler onunla alay ederek, bu teklifi kabul ederler. Kendileri açısından kazanılması kesin bir bahis olarak görürler. Ebu'l-‘Atāhiye beytin ilk yarısını söyler ve onlara belli bir zaman tanır:

..... ساكني الأجدادِ أنتمُ
“Ey mezar sakinleri! Sizler”

Uzun bir zaman geçmesine rağmen, gençler beyti tamamlayamayınca, bu sefer Ebu'l-‘Atāhiye onlarla alay eder ve şiiri tamamlar:

..... مَثَلْنَا بِالْأَمْسِ كُنْتُمْ
أَرَبِحْتُمْ أَمْ خَسِرْتُمْ
لَيْتَ شِعْرِي مَا صَنَعْتُمْ

“..... daha dün bizim gibiydiniz.
Ah bir bilseydim ne yaptınız, kârda mı yoksa ziyanda mısınız?¹⁹⁸”

¹⁹⁶ Şevkî Dayf, *el-‘Asru’l-‘Abbāsiyyu’l-evvel*, s. 238.

¹⁹⁷ a.y.

¹⁹⁸ el-İşfehānī, *a.g.e.*, IV/49.

Başlangıçta amatörce söylediği bu şiirler bir müddet sonra dikkatleri çeker ve edebiyat meraklısı gençler Ebu'l-‘Atâhiye’yi ziyaret etmeye başlarlar¹⁹⁹. Bu genç ziyaretçiler, dinledikleri beyitleri oradaki çömlek kırıklarına yazarlardı²⁰⁰.

Kûfe’de gittikçe şöhreti artıyordu. Bu şöhret Ebu'l-‘Atâhiye’yi, Muṭṭī b. İyās (ö. 785) ve Vālibe b. el-Ḥubāb (ö. 786) gibi ahlaksız şairlerin bulunduğu çevrelerle ilişki kurmaya iter²⁰¹. Bu sefih eğlence yerlerine gidip gelen Ebu'l-‘Atâhiye çokca gazel nazmeder. Gittikçe şiirin gücünü daha yakından tanımaya başlayan şair, manzumelerini daha kazançlı bir hale getirecek iki hususta; medih ve hicivde yoğunlaşır. Hicvinden korkan eşraf onunla dostça geçinmenin yollarını arar²⁰².

Bu arada, mescitlerdeki ilim halkalarını da ihmal etmez. O dönemin en belirgin özelliği olan kalamî tartışmaları da takip eder. Böylece bir taraftan Arapçası güzelleşirken, bir taraftan da çeşitli kesimlerin kalamî görüşleri hakkında, derinlemesine olmasa da bilgi sahibi olur²⁰³.

O sıralarda yeni yetişmekte olan ve ünü daha sonra dört bir yanı saracak olan çocukluk arkadaşı Nabaṭī asıllı müzisyen İbrāhīm el-Mevşilī ile sıkı bir dostluk ilişkisi başlar. Bir müddet sonra, kendilerine Kûfe’yi küçük gören iki genç Bağdat’a gitmeye karar verirler. Bağdat’ta kapılar İbrāhīm el-Mevşilī’nin önünde açılırken, Ebu'l-‘Atâhiye’nin yüzüne kapanır. Aradığını bulamayan şair Bağdat’tan ayrılıp Ḥīre’ye gider²⁰⁴.

Ebu'l-‘Atâhiye Ḥīre’de Ma‘n b. Zāide oğullarının azatlısı Su’dâ isimli güzel bir ağıtçı kadına ilgi duymaya başlamıştı. Fakat Ma‘n b. Zāide oğullarından ‘Abdullah’ın da bu kadında gönlü vardı. Dolayısıyla, bu kadına yaklaşmaması hususunda Ebu'l-‘Atâhiye’yi uyarır. Bir taraftan ‘Abdullah’ın uyarıları, bir taraftan Su’dâ’nın yüz vermemesi Ebu'l-‘Atâhiye’yi kızdırır ve her ikisini de hicvetmeye başlar. Hatta Su’dâ hakkında daha da ileri giderek onu lezbiyenlikle suçlar ve bunu müstehcen bir dille beyitlere döker:

أَلَا يَا ذَوَاتِ السَّحْقِ فِي الْغَرْبِ وَالشَّرْقِ أَفَقَنْ فَإِنَّ النَّيْكَ أَشْفَى مِنَ السَّحْقِ

¹⁹⁹ a.e., IV/11

²⁰⁰ a.y.

²⁰¹ Şevkī Dayf, *el-‘Asru’l-‘Abbāsiyyu’l-evvel*, s. 238.

²⁰² el-İşfehānī, a.g.e., IV/11; Berānik, a.g.e., s. 13.

²⁰³ Şevkī Dayf, *el-‘Asru’l-‘Abbāsiyyu’l-evvel*, s. 238.

²⁰⁴ el-İşfehānī, a.g.e., IV/6; Şevkī Dayf, *el-‘Asru’l-‘Abbāsiyyu’l-evvel*, s. 238.

أَفَقِنْ فَإِنْ الْخُبْزَ بِالْأَدَمِ يُشْتَهَى وَلَيْسَ يَسُوغُ الْخُبْزُ بِالْخُبْزِ فِي الْحَلَقِ
أَرَاكُنَ تَرْقَعَنَّ الْخُرُوقَ بِمِثْلِهَا وَأَيُّ لَبِيبٍ يَرْقَعُ الْخَرْقَ بِالْخَرْقِ
وَهَلْ يَصْلُحُ الْمِهْرَاسُ إِلَّا بَعُودَهُ إِذَا احْتِيجَ مِنْهُ ذَاتَ يَوْمٍ إِلَى الدَّقِّ

“Ey batı’daki ve doğu’daki yarıklılar! Kendinize gelin, y...ak yarıktan daha şifalıdır. Kendinize gelin! Ekmek katıkla daha iyi yenir. Yoksa kolay yutulmaz ekmekle ekmek. Görüyorum ki, yarıkları yarıkla yamıyorsunuz. Hangi akıllı yarıkla yarığı yamar? Havan ancak tokmağıyla kullanılır, bir gün içinde bir şey dövülecekse²⁰⁵.”

Bunun üzerine ‘Abdullah, Ebu’l-‘Atâhiye’yi tehdit eder ve korkutmaya çalışır. Su’da’ya yaklaşmasını da yasaklar. Ebu’l-‘Atâhiye ise ‘Abdullah’ın tehdidine, onu hicvetmekle karşılık verir:

أَلَا قُلْ لَابْنَ مَعْنٍ ذَا الَّذِي فِي الْوُدِّ قَدْ حَالَا
لَقَدْ بُلَّغْتُ مَا قَال فَمَا بَالِيْتُ مَا قَالَا
وَلَوْ كَانَ مِنَ الْأُسْدِ لَمَّا صَالَ وَلَا هَالَا
فَصُغْ مَا كُنْتَ حَلَيْتَ بِهِ سَيْفَكَ خَلْخَالَا
وَمَا تَصْنَعُ بِالسَّيْفِ إِذَا لَمْ تَكُ قَتَّالَا
وَلَوْ مَدَّ إِلَى أُذُنِيهِ كَفَيْهِ لِمَا نَالَا
قَصِيرُ الطُّولِ وَالطَّيْلَةِ لَا شَبَّ وَلَا طَالَا
أَرَى قَوْمَكَ أَبْطَالَا وَقَدْ أَصْبَحْتَ بَطَالَا

“Sevgiye engel olan Ma’n oğluna de ki:
Dediği bana ulaştı ama aldırmadım dediğine.
O, aslanlardan olsa bile saldıramaz, korkutamazdı.
Kılıcını süslediğin şeyleri halhal yap.
Savaşçı değilsen ne yapacaksın kılıcı?
O, ellerini kulaklarına uzatsa erişemez.
Kısa boylu cüce, ne büyür ne uzar.
Kavmini kahramanlar olarak görüyorum ama sen haylaz olmuşsun²⁰⁶.”

²⁰⁵ el-İşfehānī, a.g.e., IV/27; EAD-Tekmile, s.588.

Aralarındaki düşmanlık iyice büyüyünce, ‘Abdullah bir yolunu bulup Ebu’l-‘Atāhiye’yi tuzağa düşürerek bir yerde ele geçirir ve yüz kırbaç vurur. Ancak, hiciv korkusuyla sert bir şekilde kırbaçlamaz. Onun bu davranışını fırsat bilen Ebu’l-‘Atāhiye, bu defa ‘Abdullah ile ilgili kelimeleri “dişil” formlarında kullanarak hicveder:

جَلَدْتَنِي بِكَفِّهَا	بِنْتُ مَعْنٍ بِنْتُ زَائِدَةَ
جَلَدْتَنِي فَأَوْجَعْتَ	بِأَبِي تِلْكَ جَالِدَةَ
وَتَرَاهَا مَعَ الْخَصِي	ي عَلَى الْبَابِ قَاعِدَهُ
تَتَكَنَّى كُنَى الرَّجَا	لِ بَعْمَدٍ مُكَايِدَةَ
جَلَدْتَنِي وَبَالَغْتَ	مَاءَةً غَيْرَ وَاحِدَةَ
أَجْلِدْنِي وَأَجْلِدِي	إِنَّمَا أَنْتِ وَالِدَةُ

“Maʿn b. Zāide’nin “kızı” beni tokatladı.

Tokatladı ve canımı yaktı. Babam feda olsun bu tokatlayana.

Kapıda onu hadımla birlikte otururken görürsün.

Kasıtlı olarak ve hileyle erkekler gibi künye almıştır.

Beni tokatladı ve (bunu) bir değil yüzlerce defa yaparak fazla ileri gitti.

Beni tokatla! Tokatla, sen ancak bir annesin²⁰⁷.”

ضَرَبْتَنِي بِكَفِّهَا بِنْتُ مَعْنٍ	أَوْجَعْتُ كَفِّهَا وَمَا أَوْجَعْتَنِي
وَلَعَمْرِي لَوْلَا أَذَى كَفِّهَا إِذْ	ضَرَبْتَنِي بِالسَّوْطِ مَا تَرَكَتَنِي

“Maʿn b. Zāide’nin “kızı” beni eliyle dövdü. Döverken kendi elini acıttı, ama benim canımı yakmadı..

Yemin ederim eli acımasaydı -ki o zaman kırbaçla dövdü- beni bırakmazdı²⁰⁸.”

Çok hicvettiği için, ‘Abdullah’ın kardeşi Yezid kızar ve o da duruma müdahale ederek Ebu’l-‘Atāhiye’yi tehdit eder. Fakat kendisi de şairin hicvine hedef olur:

بَنِي مَعْنٍ وَيَهْدِمُهُ يَزِيدُ	كَذَاكَ اللَّهُ يَفْعَلُ مَا يُرِيدُ
-----------------------------------	--------------------------------------

²⁰⁶ el-İşfehānī, a.e., IV/27-28.

²⁰⁷ a.e., IV/28, XV/268; EAD-Tekmile, s. 523

²⁰⁸ el-İşfehānī, a.e., IV/28.

فَمَعْنُ كَانَ لِلْحُسَّادِ غَمًّا وَهَذَا قَدْ يُسَرُّ بِهِ الْحَسُودُ
يَزِيدُ يَزِيدُ فِي مَنَعٍ وَبُخْلِ وَيَنْقُصُ فِي النِّوَالِ وَلَا يَزِيدُ

“Maʿn kurdu, fakat onu(n kurduğunu) Yezid yıkıyor. İşte böyle Allah dilediğini yapıyor...”

Maʿn hasetçileri yasa boğardı. Bu (Yezid’in yaptığı) ise, haset edenin sevinebileceği bir durumdur.

Yezid’in vermemesi ve cimriliği artıyor. Bağışta eksiliyor, artmıyor²⁰⁹.”

Bunun üzerine ‘Abdullah ve Yezîd, Kûfe’nin önde gelenlerinden, ‘Aneze kabilesine mensup fakihler olan Mendel ve Ḥayyān’a giderler ve kendi kabilelerine mensup bu azatlının ettiklerini şikâyet ederler. Mendel ve Ḥayyān sözleri dinlenen saygın kimselerdi. Bunlar Ebu’l-‘Atâhiye’yi çağırarak Maʿn oğullarıyla arasını düzeltirler. Böylece Ebu’l-‘Atâhiye ve Maʿn oğulları yeniden birbirlerine sevgi ve saygı göstermeye başlarlar²¹⁰.

Maʿn oğullarıyla arasında geçenlerden dolayı, halktan bazıları aşırı gittiği için, bazıları da barışmasından dolayı onu kınamışlardı. Ebu’l-‘Atâhiye ise onlara şu beyitlerle cevap vermiştir:

مَا لِعُذَّالِي وَمَالِي أَمْرُونِي بِالضَّلَالِ
عَذَلُونِي فِي اغْتِفَارِي لَا بَنَ مَعْنٍ وَاحْتِمَالِي
إِنْ يَكُنْ مَا كَانَ مِنْهُ فَيَجُرِّمِي وَفِعَالِي
أَنَا مِنْهُ كُنْتُ أَسْوَأَ عِشْرَةً فِي كُلِّ حَالِ
قَلِّ لِمَنْ يَعْجَبُ مِنْ حُسِّ مِنْ رُجُوعِي وَمَقَالِي
رُبُّ وَدٍّ بَعْدَ صَدِّ وَهُوَ بَعْدَ تَقَالِي
قَدْ رَأَيْنَا ذَا كَثِيرًا جَارِيًا بَيْنَ الرَّجَالِ
إِنَّمَا كَانَتْ يَمِينِي لَطَمَتْ مَنِّي شِمَالِي

“Beni kınayanlar niye bana yanlış şeyler yapmamı emrettiler?”

Maʿn oğlunu affettiğim ve buna tahammül ettiğim için beni kınadılar.

O bir şey yapmışsa, benim suçlu oluşum ve yaptıklarımın dolayısıdır.

²⁰⁹ a.e., IV/28-29.

²¹⁰ a.e., IV/29.

Her halukarda ben ondan daha kötü davranıyordum.

Benim geri adım atışımın ve sözüümün güzel olduğunu beğenen kimseye şöyle de:

Bazı dostluklar kavgadan sonradır. Bazı sevgiler de nefretten sonradır.

Bunun erkekler arasında cereyan ettiğini çok gördük.

Ancak benim sağım, solumu tokatlamıştır²¹¹. ”

Ma'n oğullarından Zaide, şairin çok yakın dostu ve sırdaşıydı. Yukarıda anlatılan hadiseler sırasında kardeşlerine arka çıkmamıştı. Zaide öldüğü zaman da Ebu'l-Atâhiye ona olan üzüntüsünü bir mersiyeyle dile getirmişti:

حَزَنْتُ لِمَوْتِ زَائِدَةَ بْنِ مَعْنٍ	حَقِيقٌ أَنْ يَطُولُ عَلَيْهِ حُزْنِي
فَتَى الْفَتَيَانِ زَائِدَةُ الْمُصَفَّى	أَبُو الْعَبَّاسِ كَانَ أَخِي وَحَدَنِي
فَتَى قَوْمِي وَأَيُّ فَتَى تَوَارَتْ	بِهِ الْأَكْفَانُ تَحْتَ ثَرَى وَلَبْنٍ
أَلَا يَا قَبْرَ زَائِدَةَ بْنِ مَعْنٍ	دَعَوْتُكَ كَيْ تُجِيبَ فَلَمْ تُجِبْنِي
سَلِّ الْأَيَّامَ عَنْ أَرْكَانِ قَوْمِي	أُصِيبَتْ بِهِنَّ رُكْنًا بَعْدَ رُكْنٍ

“Ma'n oğlu Zaide'nin ölümüne üzüldüm. Ona uzun süre üzülmem gerekir.

Yiğitlerin yiğidi, temiz Ebu'l-Abbas Zaide kardeşimdi, sırdaşımdı.

O, kavminin bir yiğididir ki, kefenlerin toprak ve tuğlaların altına gizlediği ne yiğit!

Ey Ma'n oğlu Zaide'nin kabri! Cevap vermen için sana seslendim ama cevap vermedin.

Günlere sor kavmimin dayanaklarını! Birer birer onları kaybetmenin belasını yaşadım²¹². ”

Olup bitenlerden sonra Ebu'l-Atâhiye artık Hîre'de duramaz ve Kûfe'ye gider. Bu sıralarda hilafete Muḥammed el-Mehdî geçmiş ve devlet yönetiminde yeni bir sayfa açmıştı. el-Mehdî'nin hilafete geçmesi, aralarında Ebu'l-Atâhiye de olmak üzere bir çok sanatçıya umut ışığı yakmıştı.

²¹¹ a.e., IV/26, 29, XV/271-272.

²¹² EAD-Tekmile, s. 656; el-İşfehānī, a.e., IV/29-30, XV/272.

4. GENÇLİK VE OLGUNLUK DÖNEMİ

4.1. Gençlik Dönemi

Daha önce de anlatıldığı gibi Emeviler, Cahiliye dönemindeki kabilecilik anlayışını devlet yönetimine taşımışlar, bunun sonucunda da hem diğer kabilelere hem de Arap olmayan milletlere karşı acımasız bir politika izlemişlerdi. Bu politikaların tabii bir sonucu olarak halkla devletin arası açılmış, geniş halk kesimleri arasında hoşnutsuzluk, güvensizlik ve tedirginlik havası ortaya çıkmıştı. Bütün bunların yanı sıra bir de uzun süre devam eden Emevi-Abbasi iktidar mücadelesi vardı.

el-Mehdī, hilafete geçer geçmez hem yukarıda bahsedilen olumsuz havayı ortadan kaldırmak, hem de iktidarın Emevîlerden Abbasîlere geçişinin ortaya çıkardığı düşmanlıkları, haksızlıkları, şiddeti ve intikam duygusunu devletten uzaklaştırmak için kolları sıvadı. İlk iş olarak mazlumların durumuna el attı. Gerçek suçlular dışında hapishaneleri boşalttı. Ölüm cezalarına son vererek, korku içinde olanlara güven sağladı. İhtiyaç içinde bulunanlara devlet hazinesinden tahsisat bağladı, haksızlığa uğrayanlara tazminatlar verdi²¹³. el-Manşūr'dan kalan 600 milyon dirhem ve 14 milyon dinarın tamamını harcadı. Bütün bunlardan dolayı hem halk hem de elit kesim tarafından sevilen bir kişi oldu²¹⁴.

Halife el-Mehdī, cömertliğinin yanında âlimlere de saygı gösterir, onlara meclisinde yer verirdi. Sufyān eş-Sevrī ve Kadı Şureyh, onun meclisinde yer verdiği âlimlerdendi. Şiirden anlar, bu hususta tenkitler yapar, iyi ve kötü ifadeleri ayırt ederdi. Bu hususta Beşşār, Mervān b. Ebī Hāfşa, Eşca', Ebū Dulāme, Selm el-Hāsir gibi şairlerle yaptığı oturumlar vardır²¹⁵.

Bütün bu olumlu gelişmelerden başta şiir olmak üzere entelektüel faaliyetler de bolca nasibini alır. Bağdat'taki bu gelişmeler şehrin cazibesini daha da artırır, yeni umutlar uyandırır. Durumlarını iyileştirmek ve daha iyi imkânlarla kavuşmak isteyen Kûfeli ve Basralı şairler, sanatkârlar akın akın Bağdat'a gelmeye başlarlar²¹⁶.

²¹³ el-Mes'ūdī, *Murūcu'z-zeheb ve me'ādinu'l-cevher*, Beyrut, Dāru'l-Endelus, 1385/1965, III/312-313; Algül, *a.g.e.*, III/251.

²¹⁴ el-Mes'ūdī, *a.g.e.*, III/312.

²¹⁵ Berānik, *a.g.e.*, s. 102.

²¹⁶ el-İşfehānī, *a.g.e.*, XXIII/72.

Bağdat'ta şansı yaver giden sanatkârlar arasına girmeyi başaran, Ebu'l-‘Atâhiye'nin arkadaşı İbrâhîm el-Mevşilî de vardı. Bu yetenekli müzisyen, el-Mehdî'nin yakın adamları arasına girmeye muvaffak olmuştu. Bu sıralarda Ebu'l-‘Atâhiye'nin de adı duyulmaya başlamış, şöhreti Bağdat'a kadar ulaşmıştı. Halife'nin onunla tanışma arzusunun²¹⁷ fırsat bilen bu vefalı arkadaş Ebu'l-‘Atâhiye'ye haber göndererek durumu bildirir. Uzun süredir böyle bir fırsat bekleyen Ebu'l-‘Atâhiye hemen Bağdat'a gider. Halife'nin huzuruna çıkarak şiirlerini okur. Şairlik kudretine Halifeyi hayran bıraktıran Ebu'l-‘Atâhiye, onun cömertliğinden bol bol nasibini alır²¹⁸.

Artık Halife'nin meclisinde Ebu'l-‘Atâhiye'nin de yeri vardır. Hatta gittikçe bu yer genişlemeye başlar ve diğer şairleri geri planda bırakır. el-Mehdî'nin dayısı Yezîd b. Mansûr el-Hîmyerî ve Taberistân valisi ‘Umer b. el-‘Alâ başta olmak üzere, önemli devlet adamları yanında da hatırı sayılı kişilerden olur²¹⁹. Özellikle el-Mehdî'nin dayısına sıkı sıkıya bağlanır.

Bu sıralarda o, büyük bir ihtimalle otuz yaşlarındadır. Çünkü, şairin Bağdat'a geldiği zaman diliminin, el-Mehdî'nin hilafete geldiği zamana yakın olması gerekmektedir. el-Mehdî için söylediği ve onun hilafete gelişini kutladığı şu methiye bu görüşü desteklemektedir:

إِلَيْهِ تُجَرَّرُ أَذْيَالُهَا	أَتَتْهُ الْخِلَافَةُ مُنْقَادَةً
وَلَمْ يَكْ يَصْلُحْ إِلَّا لَهَا	وَلَمْ تَكْ تَصْلُحْ إِلَّا لَهُ
لَزُلْزَلَتِ الْأَرْضُ زِلْزَالَهَا	وَلَوْ رَامَهَا أَحَدٌ غَيْرُهُ
لَمَا قَبِلَ اللَّهُ أَعْمَالَهَا	وَلَوْ لَمْ تُطْعَمْ بَنَاتُ الْقُلُوبِ

“Hilafet ona boyun eğerek gönüllü bir halde eteklerini çeke çeke geldi.

O (hilafet) ancak ona; o da ancak ona (hilafete) uygundu.

Onu ondan başkası isteseydi yer yerinden oynardı.

²¹⁷ Berānîk, a.g.e., s. 15.

²¹⁸ Şevkî Dayf, el-‘Asru'l-‘Abbâsiyyu'l-evvel, s. 239.

²¹⁹ a.y.

*Niyetler ona itaat etmeseydi, Allah amelleri kabul etmezdi*²²⁰. ”

‘Umer Ferrūh, onun Bağdat’a el-Mehdi’nin hilafetinin ilk zamanlarında geldiğini söylemektedir.²²¹ Ahmet Subhi Furat’ın, Ebu’l-‘Atāhiye’nin Bağdat’a geldiği sıralarda en fazla otuz dokuz yaşında olacağı şeklindeki görüşü²²² ise, el-Mehdī’nin hilafetinin nihaî noktası (169/785) göz önünde bulundurularak belirtilmiştir.

Bağdat’a gelen şairler arasında Ebu’l-‘Atāhiye’nin Kûfe’de düşüp kalktığı Muṭṭī b. İyās, Valibe, Ebu Nuvas gibi mucun (sefahat) şairleri de vardı²²³. Yine Kûfe’de olduğu gibi bunların yanına gidip gelmeye başlar. Bu grup belirli bazı evlerde içki ve eğlenceyle vakit geçirirdi. Bu sefih eğlence yerlerinden en başta geleni de İsmā‘īl el-Ḳarāṭīsī’nin eviydi²²⁴.

Buralarda bir araya gelen Ebu Nuvas, Selm el-Hasir, el-Huseyn el-Hali’, Muslim b. el-Velid, Muharik, İbrāhīm el-Mevşilī, Ebu’ş-Şamakmık gibi şairlerle düşüp kalkan Ebu’l-‘Atāhiye, ahlaksızlığın her türlüşünü yaşıyordu. el-Ḳarāṭīsī, yiyip içip gününü gün eden bu gruba şarkıcı cariyeler ve oğlanlar da getirtiyordu²²⁵.

Bu arada, Ebu’l-‘Atāhiye yeni bir gönül macerasına girer. Bu sefer ki kadın kahraman, el-Mehdī’nin hanımı Raita bintu’s-Seffah’ın cariyelerinden biri olan ‘Utbe’dir. Ancak, sonuç önceki macerasından farklı olmaz. Şair, yine reddedilir. Fakat Ebu’l-‘Atāhiye öyle hemen pes edecek biri değildir ve gazel söylemeye devam eder. Bu durumdan çok rahatsız olan cariyeye durumu el-Ḥayzurān’a açıp şikâyetle bulunur. Bu şikâyet esnasında ağlarken el-Mehdī yanlarına gelir. Halife, durumdan haberdar olunca Ebu’l-‘Atāhiye’yi çağırır ve “‘Utbe hakkında şunu söyleyen sen misin?” diye sorar:

أَبَدْتُ لِي الصَّدَّ وَالْمَلَالَاتِ اللَّهُ بَيْنِي وَبَيْنَ مَوْلَاتِي

²²⁰ EAD-Tekmile, s. 612-613; el-Mes‘ūdī, a.g.e., III/316; el-İşfehānī, a.g.e., IV/37-38; eş-Şe‘ālibī, *Kitābu ḥāssi’l-ḥāss*, Beyrut, Menşūrātu dāri mektebeti’l-ḥayāt, ts., s. 110; İbnu’l-‘Adīm, a.g.e, IV/1767, 1780, 1868; İbn Keşīr, a.g.e, X/266; el-Ḳalkaşendī, *Şubḥu’l-a‘şā fī sinā‘ati’l-inşā‘*, tah: Yūsuf ‘Alī Ṭavīl, Dimeşk, Dāru’l-fikr, 1987, II/232.

²²¹ ‘Umer Ferrūh, a.g.e., II/190.

²²² Ahmet Subhi Furat, *Arap Edebiyatı Târihi*, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1996, s. 280.

²²³ el-İşfehānī, a.g.e., XXIII/72.

²²⁴ a.e., XXIII/202.

²²⁵ a.y.

“Allah benimle hanımefendim arasında geçenlere şahittir. Benden yüz çevirdi, bık-kınlık gösterdi²²⁶.”

Hemen arkasından da, “seninle ne zaman yakınlaştı ki, uzaklaşmasından şikâyet ediyorsun” deyince: “Müminlerin Emiri! Ben bunu söylemedim, aksine şunları söyledim:

يَا نَاقُ خُبِّي بِنَا وَلَا تَعْدِي	نَفْسُكَ مِمَّا تَرَيْنَ رَاحَاتِ
حَتَّى تَجِيئِي بِنَا إِلَى مَلِكٍ	تَوَجَّهُ اللَّهُ بِالْمَهَابَاتِ
عَلَيْهِ تَاجَانِ فَوْقَ مَفْرِقِهِ	تَاجُ جَلَالٍ وَتَاجُ إِخْبَاتِ
يَقُولُ لِلرَّيْحِ كُلِّمَا عَصَفَتْ	هَلْ لَكَ يَا رِيحُ فِي مُبَارَاتِي
مَنْ مِثْلُ مَنْ عَمَهُ الرَّسُولُ وَمَنْ	أَخْوَالُهُ أَكْرَمُ الْخُؤُلَاتِ

“Ey deve! Bizi çabuk götür. Kafana göre kendine dinlenme sözü verme ki,
Bizi Allah’ın yüceltme lütfunda bulunduğu bir hükümdara ulaştırasın!
O hükümdarın başında iki tacı vardır; biri yücelik, biri de tevazu.
Şiddetli estiğinde rüzgâra der ki: Sen benimle boy ölçüşebilir misin?
Kim, amcası Resûl, dayıları en şerefli dayılar olana benzeyebilir!²²⁷.”

el-Mehdî bir müddet başını öne eğer, asasıyla yere bir şeyler yazar gibi yapar, sonra başını kaldırır ve şu beyitleri söyler:

أَدَلْتُ فَأَحْمِلْ إِدْلَاهَا؟	أَلَا مَا لِسَيْدَتِي مَاهَا
وَجَارِيَةٍ مِنْ جَوَارِي الْمَلُوءِ	كَ قَدْ أَسْكِنَ الْحَسَنُ سَرِبَاهَا

“Hanımefendime ne oldu, o niye nazlandı ve ben de niye onun nazına katlanıyorum?
Kralların cariyelerinden bir cariye ki, güzellik onun elbisesine yerleştirildi²²⁸.”

Arkasından, “Bunları da söyleyen sensin... Elbisenin içinde ne olduğunu nereden biliyorsun?” diye sorunca, Ebu’l-‘Atâhiye de şiirin konusunu başka bir alana kaydırarak şu beyitlerle devam eder:

²²⁶ EAD-Tekmile, s. 505.

²²⁷ EAD-Tekmile, s. 509-510; el-Mes‘ûdî, a.g.e., III/316; el-İşfehânî, a.g.e., IV/62.

²²⁸ EAD-Tekmile, s. 609-612; İbn Keşîr, a.g.e., X/290; İbnu’l-Eşîr, Dîyâu’d-Dîn, el-Meşelu’s-ş-şâir fî edebi’l-kâtib ve’ş-şâ‘ir, tah: Muḥammed Muḥyi’d-Dîn ‘Abdu’l-Ḥamîd, Beyrut, el-Mektebetu’l-‘asriyye, 1995, I/180.

أَتَتْهُ الْخِلَافَةُ مَنَقَادَةً إِلَيْهِ تَجَرَّرُ أَذْيَاهَا
فَلَمْ تَكْ تَصْلُحْ إِلَّا لَهُ وَلَمْ يَكْ يَصْلَحْ إِلَّا لَهَا

“*Hilafet ona boyun eğerek gönüllü bir halde eteklerini çeke çeke geldi.*

*O (hilafet) ancak ona; o da ancak ona (hilafete) uygundu*²²⁹. ”

Sonra el-Mehdî ona bir takım şeyler daha sorar, Ebu'l-‘Atâhiye hepsine altından kalkacak cevaplar verir. Fakat kendi yakınlarından bir kadına sarkıntılık yapılmasına çok kızan Halife onun kırbaçlanmasını emreder ve huzurundan çıkartır. Yukarıda adı geçen Yezîd b. Manşûr el-Ĥimyerî araya girerek Ebu'l-‘Atâhiye’yi affettirir ve zindana atılmasına mani olur²³⁰.

Ebu'l-‘Atâhiye, ‘Utbe’ye gazel söylemeye devam eder. “Ebu'l-‘Atâhiye” lakabını da bu arsızlığından dolayı Halife el-Mehdî’nin verdiği, bu lakabın sonradan onda künye olarak kaldığı, ismi ve gerçek künyesinden daha çok meşhur olduğu rivayet edilmektedir²³¹.

Ebu'l-‘Atâhiye’nin ‘Utbe’ye olan tek taraflı aşkı uzun süre devam eder. Edebiyat kitaplarında bununla ilgili uzun uzun bilgiler bulunmaktadır. Fakat ne yazık ki ‘Utbe için söylenen gazeller günümüze kadar ulaşamamıştır. Bunun sebebi de şairimizin son dönemlerinde birdenbire bütün ağırlığını zühd şiirlerine vermesi ve bu alanda da gerçekten güzel örnekler ortaya koyarak diğer şiirlerini gölgede bırakması ve zamanla unutturmasıdır. Artık Ebu'l-‘Atâhiye denince akla zühd şiirleri gelir olmuştur. İleride, onun şiirlerini inceleyen üzerinde duracağımız esas tür de bu olacaktır.

Çağdaşları, Ebu'l-‘Atâhiye’nin ‘Utbe’ye olan aşkında samimi olmadığını, bununla amacının, onu bir malzeme olarak kullanıp kazanç sağlamak²³² ve edebî çevrelerde ününü artırmak olduğunu iddia etmişlerdir. Fakat zaman içinde, bu iddianın doğruluk payı taşı-

²²⁹ EAD-Tekmile, s. 612; el-İşfehānī, a.g.e., IV/37; İbn Hallikān, a.g.e., I/221; el-Makḥḥārī, a.g.e., II/830; İbnu'l-Eşîr, Diyāu'd-Dīn, a.g.e., I/180; el-Kalkaşendī, Şubḥu'l-a‘şā, II/232; İbn Huccet el-Ĥamevī, Ĥizānetu'l-edeb ve ġāyetu'l-ereb, tah: ‘İşām Şa‘itū, Beyrut, Dāru ve mektebetu'l-hilāl, 1987, I/457; el-Ĥatīb el-Baġdādī, a.g.e., VI/255.

²³⁰ İbn Kuteybe, eş-Şi‘r ve’ş-şu‘ara’, II/792; el-Mes‘ūdī, a.g.e., III/316; İbnu'l-‘Adīm, a.g.e., IV/1767; el-İşfehānī, a.g.e., IV/37; ‘Umer Riḍā Keḥḥāle, A‘lāmu’n-nisā’ fī ‘ālemeyi'l-‘Arab ve'l-İslām, Dimeşk, el-Maṭba‘atu'l-Hāşimiyye, 1377/1958, V/245-246.

²³¹ el-İşfehānī, a.g.e., IV/4.

²³² İbnu'l-‘Adīm, a.g.e., IV/1756.

madığı ve aşkında samimi olduğu görülmüştür. Kırbaçlanma hadisesinden sonraki gelişmeler de bu kanaati desteklemektedir.

Yukarıda anlatılan hadiseden sonra, yediği kırbacın etkisiyle perişan haldeki Ebu'l-‘Atāhiye’yi gören ‘Utbe ağlayarak oradan ayrılır. Kendisine rastlayan el-Mehdī ne olduğunu sorunca Ebu'l-‘Atāhiye’nin durumundan bahseder. Bunun üzerine el-Mehdī Ebu'l-‘Atāhiye’ye elli bin dirhem verilmesini emreder. Bundan sonrası ilginçtir. Kaynaklara baktığımızda cimriliği vurgulanan şair, kendisine yapılan bu bağışı kapıda dağıtır. Durumu öğrenen el-Mehdī, onu çağırır ve kendisine yaptığı bu bağışı neden başkalarına dağıttığını sorar. Ebu'l-‘Atāhiye, “sevdiğim kimsenin ücretini yemek bana yakışmaz” diye cevap verir. Bunun üzerine el-Mehdī elli bin dirhem daha verilmesini emreder ve dağıtmayacağına dair de yemin ettirir²³³.

Aradan uzun zaman geçmesine rağmen Hārūn er-Reşīd devrinde de, yine ısrarla ‘Utbe’yi istemesi²³⁴, aşkında samimiyetinin başka bir delilidir. Bu ısrarda, ‘Utbe’nin edebiyatçı kişiliğinin de etkili olduğunu düşünenler var²³⁵.

Ebu'l-‘Atāhiye’yi katı bir şekilde eleştiren Berānik, onun ‘Utbe’ye olan aşkı hususunda samimi olduğunu kabul etmektedir²³⁶.

Ebu'l-‘Atāhiye’nin el-Mehdī’yle olan ilişkisi gittikçe derinleşir. Riyazet halinde ve yalnız bulunduğu zamanlarda bile ona arkadaşlık eder. Aracı olduğu kimseler affedilen birisi olur. Halifenin nezdinde neredeyse önemli devlet adamları ve vezirler derecesine yükselir²³⁷.

Hem bu yakınlığından dolayı hem de aşkında samimi olduğu anlaşılmış olmalı ki, artık Halifenin huzurunda çekinmeden ‘Utbe’ye gazel söyleyebilmekteydi. Aşağıdaki hadise bunu göstermektedir.

Aralarında Beşşar ve Eşca’ın da olduğu, bir şiir meclisinde ‘Utbe hakkında bir gazelini okur. Âmâ şair Beşşar, Ebu'l-‘Atāhiye’nin sesini duyunca, yanında bulunan Eşca’a:

²³³ el-Mes‘ūdī, *a.g.e.*, III/316-317.

²³⁴ el-Mes‘ūdī, *a.e.*, III/356

²³⁵ en-Naḥḥās, *Şinā‘atu’l-Kuttāb*, tah: Bedr Aḥmed Ḍayf, Beyrut, Dāru’l-‘ulūmi’l-‘Arabiyye, 1410/1990, s. 181.

²³⁶ Berānik, *a.g.e.*, s. 95.

²³⁷ Berānik, *a.e.*, s. 105.

“Kendisine lakab takılan Kûfeli bu mu?” diye sorar. “Evet” deyince: “Onunla bir araya geldiğimiz için Allah belamızı versin!” der. Bu sırada el-Mehdî, Ebu’l-‘Atâhiye’ye “şiiirini oku”, deyince Beşşar, “yazıklar olsun, bir de bizden önce mi okuyacak”, diye kıskançlığını saklayamaz. Ebu’l-‘Atâhiye şiiirini söylemeye başlar:

أَدَلَّتْ فَأَحْمِلَ إِدْلَالَهَا	أَلَا مَا لِسَيِّدَتِي مَا لَهَا
جَنَيْتُ سَقَى اللَّهُ أَطْلَالَهَا	وَالَا فَفِيمَ تَجَنَّتْ وَمَا
مَ قَدْ أُسْكِنَ الْحُبُّ سِرْبَالَهَا	أَلَا إِنَّ جَارِيَةَ لِإِمَامَا
تُجَادِبُ فِي الْمَشْيِ أَكْفَالَهَا	مَشَتْ بَيْنَ حَوْرٍ قِصَارِ الْخُطَا
وَأَتَعَبَ بِاللَّوْمِ عُذَالَهَا	وَقَدْ أَتَعَبَ اللَّهُ نَفْسِي بِهَا

*“Hanımefendime ne oldu, o niye nazlandı ve ben de niye onun nazına katlanıyorum?
Yoksa hangi konuda suçladı? Hâlbuki ben bir kusur işlemedim, Allah onu bereket
yağmurlarıyla sulasın!*

Lidere ait bir cariyeye ki, sevgi onun elbisesine yerleştirildi.

Adımları kısa huriler arasında kalçalarını çeke çeke yürüdü.

Allah beni onunla yordu ve onun kınayıcılarını kınamakla yordu.²³⁸”

Beşşar bu beyitleri dinleyince: “Ey Selim’in kardeşi! Yazıklar olsun, hangi tarafına şaşırayım; şiiirinin zayıflığına mı yoksa Halifenin huzurunda bir cariyesine gazel söyleme-sine mi?”

Ebu’l-‘Atâhiye söylemeye devam eder:

إِلَيْهِ تُجَرَّرُ أَذْيَالُهَا	أَتَتْهُ الْخِلَافَةُ مُنْقَادَةً
وَلَمْ يَكْ يَصْلُحْ إِلَّا لَهَا	وَلَمْ تَكْ تَصْلُحْ إِلَّا لَهُ
لَزُلْزَلَتِ الْأَرْضُ زِلْزَالَهَا	وَلَوْ رَامَهَا أَحَدٌ غَيْرُهُ
لَمَا قَبِلَ اللَّهُ أَعْمَالَهَا	وَلَوْ لَمْ تُطِعْهُ بَنَاتُ الْقُلُوبِ

“Hilafet ona boyun eğerek gönüllü bir halde eteklerini çeke çeke geldi.

O (hilafet) ancak ona; o da ancak ona (hilafete) uygundu.

Onu ondan başkası isteseydi yer yerinden oynardı.

Niyetler ona itaat etmeseydi, Allah amelleri kabul etmezdi²³⁹.”

²³⁸

EAD-Tekmile, s. 609-612.

Bu arada Beşşār coşkuyula sallanarak: “Vay vay! Selim’in kardeşi! Acaba Halife bu Kûfeli’nin söylediklerinden coşarak yerinden uçmadı mı?” diyerek hayranlığını saklayamaz²⁴⁰. Eşca, o gün en yüksek ödülü de Ebu’l-‘Atâhiye’nin aldığını söylemektedir²⁴¹.

Burada belirtilmesi gereken bir husus daha var ki, o da daha önceden anlatılan kır-baçlatma hadisesine sebep olan da aynı şiiirdir²⁴².

el-Mehdî, Bizans’a yaptığı başarılı seferlerinden dolayı Hārūn’u birinci veliahd yapmaya karar verir. Bu düşüncesini, o sıralarda Cürcân taraflarında bulunan Mūsā el-Hādî’ye iletir. el-Hādî durumu kızgınlıkla karşılayarak, bunu kabul etmeyeceğini bildirir. Bunun üzerine el-Mehdî onu Bağdat’a çağırır. el-Hādî, halife’nin elçisine hakaret ederek gelmeyeceğini bildirir. el-Hādî’nin inadını gören el-Mehdî yanına Hārūn’u da alarak meseleyi bizzat çözüme kavuşturmak üzere Cürcân’a hareket eder. Fakat bir talihsizlik sonucu yolda vefat eder ve bu arzusu gerçekleşmez²⁴³.

Ebu’l-‘Atâhiye, el-Mehdî’nin sağlığında Hārūn’un yanından ayrılmazdı. Buna karşın el-Hādî ile ilişkisi iyi değildi. Bundan dolayı, el-Hādî hilafete geçtiği zaman Ebu’l-‘Atâhiye’ye kızgındı²⁴⁴. Dolayısıyla şairin, yeni halifeyle ilişkisi gergin başlar. el-Mehdî’nin bu ani ölümünü beklemeyen Ebu’l-‘Atâhiye zor duruma düşer. Ama şairlik gücünü kullanarak durumu kısa sürede lehine çevirmeyi başarır. Önce af için yakarmaktadır:

أَلَا شَافِعُ عِنْدَ الْخَلِيفَةِ يَشْفَعُ	فَيَدْفَعُ عَنَّا شَرَّ مَا يُتَوَقَّعُ
وَإِنِّي عَلَى عَظَمِ الرَّجَاءِ لَخَائِفُ	كَأَنَّ عَلَى رَأْسِي الْأَسِنَّةَ تُشْرَعُ
يُرَوِّعُنِي مُوسَى عَلَى غَيْرِ عَشْرَةٍ	وَمَالِي أَرَى مُوسَى مِنَ الْعَفْوِ أَوْسَعُ
وَمَا آمِنُ يُمَسِّي وَيُصْبِحُ عَائِدًا	بِعَفْوِ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ يُرَوِّعُ

“Halifeye aracılık yapacak biri yok mu ki, beklenen şerri bizden uzaklaştırsın.

²³⁹ EAD-Tekmile, s. 612-613; el-Mes‘ūdī, a.g.e., III/316; el-İşfehānī, a.g.e., IV/37-38; eş-Şe‘ālibī, a.g.e., s. 110; İbnu’l-‘Adīm, a.g.e., IV/1767, 1780, 1868; İbn Keşīr, a.g.e., X/266; el-Kalkaşendī, a.g.e., II/232.

²⁴⁰ el-İşfehānī, a.g.e., IV/37-38; İbnu’l-‘Adīm, a.g.e., IV/1780.

²⁴¹ İbnu’l-‘Adīm, a.y.; İbn Vādirān, a.g.e., s. 361.

²⁴² İbnu’l-‘Adīm, a.e., IV/1767.

²⁴³ eṭ-Ṭaberī, VIII, 168-171; Mes’udi, III, 332; Algül, a.g.e., III, 255.

²⁴⁴ el-İşfehānī, a.g.e., IV/58.

Çok umutlu olmama rağmen korkuyorum. Sanki nişanlanmış kargılar başımın üstündeler.

Korkutuyor Musa beni her an, oysa geniştir affı onun.

Öyleyse korkmamalı gece gündüz yakararak, Emirulmumin'in affına güvenen²⁴⁵. ”

Sonra yeni halifeyi methetmeye başlar:

يَضْطَرُّبُ الْخَوْفُ وَالرَّجَاءُ إِذَا	حَرَكَ مُوسَى الْقَضِيبَ أَوْ فَكَّرَ
مَا أَبَيَّنَ الْفَضْلَ فِي مُغَيِّبٍ مَا	أُورِدَ مِنْ رَأْيِهِ وَمَا أَصْدَرَ
فَكَمْ تَرَى عَزَّ عِنْدَ ذَلِكَ مِنْ	مَعَشَرَ قَوْمٍ وَذَلَّ مِنْ مَعَشَرَ
يُثْمِرُ مِنْ مَسِّهِ الْقَضِيبُ وَلَوْ	يَمَسُّهُ غَيْرُهُ لَمَّا أَثْمَرَ
مَنْ مِثْلُ مُوسَى وَمِثْلُ وَالِدِهِ أَلْ	مَهْدِيٍّ أَوْ جَدِّهِ أَبِي جَعْفَرٍ

“Mūsā, اساسını oynatsa ya da düşünceye dalsa korku ve ümit birbirine karışır.

Ne kadar ayan beyandır, ortaya koyduğu görüşün ve çıkardığı emrin sırrındaki yücelik!

Nicelerinin o anda yüceldiğini ve zelil olduğunu görürsün.

Asaya elini değdi mi meyve verir, ondan başkası değse bir şey olmaz.

Kim Mūsā, onun babası el-Mehdī veya dedesi Ebū Ca'fer gibi olabilir²⁴⁶. ”

Bunları dinleyen el-Hādī'nin kızgınlığı geçer ve Ebu'l-‘Atāhiye'yi affeder²⁴⁷. Ancak, şairimizin el-Hādī ile başlayan zoraki ilişkisi, Halife'nin yakalandığı ani bir hastalık sonunda vefat etmesi sebebiyle kısa sürer. 169/786 yılında hilafete geçen Mūsā el-Hādī, bu makamda yaklaşık olarak bir seneden biraz fazla kalır²⁴⁸. el-Hādī'den sonra hilafete Hārūn geçer ve böylece Ebu'l-‘Atāhiye'nin Hārūn'la kesintiye uğramış olan ilişkisi yeniden başlar.

4.2. Olgunluk Dönemi

Bu dönemleri kesin sınırlarla ayırmak elbette mümkün değildir. Ama Hārūn er-Reşīd'in hilafete geçtiği tarih ve hilafette kaldığı uzun süre göz önünde bulundurulduğun-

²⁴⁵ EAD-Tekmile, s. 574-575; el-İşfehānī, a.e., IV/58.

²⁴⁶ EAD-Tekmile, s. 555-556; el-İşfehānī, a.e., IV/64.

²⁴⁷ el-İşfehānī, a.e., IV/62.

²⁴⁸ et-Ṭaberī, a.g.e, IV/609; İbnu'l-Eşīr, 'İzzu'd-Dīn, a.g.e., V/273.

da, böyle bir ayırımı yapmanın yerinde olacağı uygun görüldü. er-Reşîd'in hilafette kaldığı yıllar şairin 40-62 yaşlarına denk düşmekte, hayatında ve şiirinde köklü değişiklikler de bu döneme tesadüf etmektedir.

Yukarıda zikredilen sebepten dolayı, Ebu'l-‘Atâhiye'nin halifeler içinde en uzun ilişkisi Hārūn er-Reşîd'le olmuştur. Daha önce söylendiği gibi, halife olmadan önce de Hārūn'la sıkı bir ilişkisi vardı. Halife olduktan sonra da bu yakın ilişkisi devam eder. er-Reşîd, Ebu'l-‘Atâhiye'ye gösterdiği yakınlığı başka hiçbir şaire göstermemiştir²⁴⁹. Oğlu Muḥammed'in söylediğine göre, hacc yolculuğu hariç, hazarda ve seferde Hārūn er-Reşîd'in yanından hiç ayrılmamıştır. er-Reşîd ona her yıl, hediye ve ihsanlar dışında elli bin dirhem para verirdi²⁵⁰.

Ebu'l-‘Atâhiye'nin Hārūn'la olan bu uzun ilişkisinde birçok inişler çıkışlar bulunmaktadır. Bazen çok yakınında bulunmakta, bazen uzaklaştırıldığı hatta hapse atıldığı görülmektedir.

Burada belirtilmesi gereken önemli bir husus vardır. O da, yukarıda söylendiği gibi, şairin Mūsā el-Hādî'den önce er-Reşîd'le çok iyi ilişkisi olmasına rağmen, el-Hādî'nin ölümünden sonra kendisinden gazel söylemesini isteyen er-Reşîd'e, “Musa'dan sonra asla şiir söylemem” diyerek Halife'yi kızdırır ve hapse atılır. Aynı şekilde arkadaşı İbrāhīm el-Mevşilî de şarkı söylemeyi redderek o da arkadaşıyla birlikte hapsedilir²⁵¹.

Daha önce bahsettiğimiz gibi, Ebu'l-‘Atâhiye'nin el-Hādî ile zoraki ilişkisi ve Hārūn'la iyi ilişkisi göz önünde bulundurulduğunda, Halife'nin isteğini hemen yerine getirmesi beklenebilirdi. Ama hapse girmeyi göze alarak Hārūn'un bu isteğini yerine getirmemiş ve şaşırtıcı bir davranış sergilemiştir.

Ebu'l-‘Atâhiye'nin bu davranışının arkasında birçok sebeplerin olması mümkündür. Hārūn'la halife olmadan önce başlayan iyi ilişkisine güvenerek ve nazının geçeceğini düşünerek böyle bir davranış sergilemiş olabilir. Ya da, vefa borcuna sadık erdemli bir insan olarak el-Hādî'nin ölümünün hemen peşinden gazel söylemeyi uygun bulmamıştır.

²⁴⁹ Aḥmed Ferîd Rifā‘î, *‘Asru'l-Meʿmûn*, Kahire, Daru'l-kutubi'l-Misriyye, 1346/1928, II/373.

²⁵⁰ el-İşfehānî, *a.g.e.*, IV/65; İbnu'l-‘Adīm, *a.g.e.*, IX/1772.

²⁵¹ el-İşfehānî, *a.e.*, IV/86.

Bu sebeplerin hepsini de ihtimal dâhilinde görmek mümkündür. Ancak, en önemli sebep, artık yaşı ilerlemiş ve olgunluk dönemine girmiş olan şairin, dini duyarlılığının artması ve zahitlik eğiliminin ciddi olarak gönlünde yerleşmeye başlamasıdır.

Başka bir sebep olarak, Hārūn er-Reşīd'in gücü dâhilinde olduğu halde kendisini 'Utbe ile evlendirmemesine içerlediğinden dolayı gazel konusuna girmediği ileri sürülmekte²⁵² ise de bu ihtimal en azından o tarih için uygun değildir. Çünkü hilafete yeni gelmiş birisine hemen bu evlendirme meselesinin açılması yakışık almaz ve Ebu'l-ʿAtāhiye'nin de bu yakışıksız davranışı sergileyeceğini düşünmek mümkün değildir. Hem Ebu'l-ʿAtāhiye'nin böyle bir sebepten dolayı bu davranışı sergilediği var sayılsa bile, İbrāhīm el-Mevşilī'nin de aynı şekilde hareket etmesi açıklanamaz.

Ebu'l-ʿAtāhiye ve arkadaşı İbrāhīm el-Mevşilī hapiste günlerini geçirirken, Hārūn'un eğlence meclislerinden birinde bir cariyeye tek beyitlik bir şarkı söyler. Hārūn'un çok hoşuna gider ve bu beytin devamının olmasını çok arzu ettiğini söyler. Yanında bulunanlardan Cafer b. Yahya, Ebu'l-ʿAtāhiye'ye adam göndermesini söyler. Hārūn, Ebu'l-ʿAtāhiye'nin bunu yapmayacağını bile bile onu durumu anlatan bir yazı gönderir ve ikinci beyti yazmasını ister. Ebu'l-ʿAtāhiye, cevap olarak şu beyitleri yazar:

شُعْلُ الْمِسْكِينِ عَنْ تِلْكَ الْمَحَنِ فَارَقَ الرُّوحَ وَأَخْلَى مِنْ بَدَنِ
وَلَقَدْ كَلَّفْتُ أَمْرًا عَجَبًا أَسْأَلُ التَّفْرِيحَ مِنْ بَيْتِ الْحَزَنِ

“Zavallı bu sıkıntılardan başka sıkıntılara atıldı, ruhu bedenden ayırdı ve uzaklaştırdı.

Tuhaf bir şeyle görevlendirildim; neşelendirmem isteniyor üzüntü evinden²⁵³.”

Bu beyitler Hārūn'a ulaşınca Ca'fer'e, “sana yapmayacağını söylemiştim” der. Bunun üzerine “onu çıkar da yapsın” diye karşılık verir. Hārūn ise “Şiir söyleyinceye kadar hayır, yemin ettim” diyerek Ca'fer'in bu teklifini reddeder. Ebu'l-ʿAtāhiye ve arkadaşı günlerce böyle kalırlar. Sonunda Ebu'l-ʿAtāhiye arkadaşına “Ne zamana kadar halifelere direnilebilir ki, gel ben bir şiir söyleyeyim sen de şarkı yap” diyerek pes eder ve şu beyitle-ri söyler:

²⁵² Berānik, *a.g.e.*, 126.

²⁵³ *EAD-Tekmile*, s. 661-662; el-İşfehānī, *a.g.e.*, IV/77.

لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا رَزَقُ	أَسْتَعِينُ اللَّهَ بِاللَّهِ أَثِيقُ
عَلِقَ الْهَمُّ بِقَلْبِي كُلُّهُ	وَإِذَا مَا عَلِقَ الْهَمُّ عَلِقُ
بِأَبِي مَنْ كَانَ لِي مِنْ قَلْبِهِ	مَرَّةً وَدُّ قَلِيلٌ فَسُورِقُ
يَا بَنِي الْإِسْلَامِ فَيْكُمْ مَلِكٌ	جَامِعُ الْإِسْلَامِ عَنْهُ يَفْتَرِقُ
لَنْدَى هَارُونَ فَيْكُمْ وَلَهُ	فَيْكُمْ صَوْبٌ هَطُولٌ وَوَرِقُ
لَمْ يَزَلْ هَارُونُ خَيْرًا كُلُّهُ	قَتَلَ الشَّرُّ بِهِ يَوْمَ خُلِقُ

“İnsan için verilen rızkindan başka bir şey yoktur. Allah’tan yardım dilerim, Allah’a güvenirim.

Üzüntü bütün kalbimi kapladı, kaplarsa kaplasın.

Kalplerinde bir kereliğine bana birazcık sevgisi olan kimseye babam feda olsun! Gerçi o sevgi de çalındı.

Ey Müslümanlar! Aranızda, kendisinden ayrıldığı İslam’ı toplayan bir hükümdar var.

Hārūn’un iyiliği aranızdadır. Rahmet yağmuru durmadan aranızda yağmakta, dirhemler aranızdadır.

Hārūn tamamen, daima iyiliktir; yaratıldığı gün onunla birlikte kötülük ölmüştür²⁵⁴. ”

Hārūn onları huzuruna çağırır ve Ebu’l-‘Atāhiye ile el-Mevşilî’nin kendi ağızlarından dinler, sonra da her birine yüz bin dirhem ve yüz elbise verir²⁵⁵. Böylece şairin Hārūn’la arası yeniden düzelir. Böylece, halifenin şiir meclislerinde yine en gözde şair Ebu’l-‘Atāhiye’dir. Hārūn er-Reşîd’in huzurunda şiirlerini okuyan şairler arasında sadece o ödül kazanır. Şiirleriyle Hārūn er-Reşîd’i kendinden geçirir²⁵⁶.

Sürekli Hārūn er-Reşîd’in yanında bulunan Ebu’l-‘Atāhiye, çeşitli vesilelerle söylediği şiirleriyle ödülü asla başka şairlere kaptırmaz. Hārūn er-Reşîd düzenlediği bir at yarışında arkadan “müşemmir” adlı bir at gelir ve geçer. Bu at Hārūn’un çok hoşuna gider ve şairlerden onun hakkında bir şeyler söylemelerini ister. Ebu’l-‘Atāhiye hepsinden önce davranarak şunları söyler:

جاء المشمّر والأفراسُ يقدّمهُـا	هَوْنًا عَلَى رِسْلِهِ مِنْهَا وَمَا انْبَهَرَا
---------------------------------	---

²⁵⁴ EAD-Tekmile, s. 590-591; el-İşfehānī, a.e., IV/72.

²⁵⁵ el-İşfehānī, a.e., IV/77.

²⁵⁶ a.e., IV/48-47.

وَحَلْفَ الرِّيحِ حَسْرَى وَهِيَ جَاهِدَةٌ وَمَرَّ يَخْتَلِفُ الْأَبْصَارَ وَالنَّظَرَ

“Müşemmir yavaş yavaş yürüyerek, nefessiz kalmadan geldi ve diğer atların önüne geçti.

Rüzgârı üzgün ve çaba sarfeder bir hâlde geride bıraktı, gözleri kaparcasına hızla geçti²⁵⁷.”

Bunun üzerine bolca bahşış alır ve kendisinden sonra da hiç kimse bir şey söylemeye cesaret edemez²⁵⁸.

Bu arada, Ebu'l-‘Atâhiye ‘Utbe meselesini her vesileyle Hârûn er-Reşîd’e açmaktaydı. Sonunda ısrarlı bir şekilde bu konunun üzerine gidince, er-Reşîd de evlendirme sözü verir ve ‘Utbe’nin kendisine soracağına, eğer olumlu cevap verirse, çeyiziyle birlikte büyük miktarda bir para vereceğini de belirtir. Bu arada bir meşguliyeti sebebiyle meseleyle ilgilenemez. Nihayet Ebu'l-‘Atâhiye bir yolunu bulup huzuruna girer ve durumu öğrenmek ister. Artık daha fazla oyalamanın mümkün olmadığını gören er-Reşîd, hemen yarın ‘Utbe’ye gideceğini söyler.

er-Reşîd, ertesi gün birkaç adamıyla birlikte ‘Utbe’nin yanına gider ve doğrudan doğruya ona “Senden bir şey isteyeceğim, ama yerine getirmeyi garanti etmezsen söylemem” der. Bunun üzerine ‘Utbe de Hârûn’a, “ben senin cariyenim, emrin başım üstüne, ama Ebu'l-‘Atâhiye meselesi hariç. Çünkü ben babana, beni onunla evlendirirse, peşi peşine yalın ayak Beytullah’a gidip gelmeye, bu yolculuklardan hiç birini de hiç bir surette kefaretle geçiştirmemeye yemin ettim”, der ve ardından da ağlamaya başlar. Bu durumunu gören er-Reşîd ona acır ve yanından ayrılır.

Ertesi gün Ebu'l-‘Atâhiye, sonunda ‘Utbe’yi elde ettiğinden emin bir hâlde er-Reşîd’in yanına gelir. er-Reşîd ise ona elinden geleni yaptığını, yanındakilerin buna şahit olduğunu söyler ve durumu anlatır.

Ebu'l-‘Atâhiye bunu öğrenince, kendi ifadesine göre, donup kalır. Bir müddet böyle durduktan sonra “seni de reddettiğine göre işte şimdi ondan umudumu kestim” der ve daha

²⁵⁷ EAD-Tekmile, s. 541.

²⁵⁸ el-İşfehâni, a.g.e., IV/47.

sonra da “suf” (zahit elbisesi) giyerek²⁵⁹ bu konuyu kapatır. Aşağıdaki beyitleri bu hadise-den sonra söylediği ifade edilmektedir:

وَحَطَّطْتُ عَنْ ظَهْرِ الْمَطِيِّ رِحَالِي	قَطَعْتُ مِنْكَ حَبَائِلَ الْأَمَالِ
مِمَّا فِيكَ يَا دُنْيَا وَأَنْ يَبْقَى لِي	وَيَبْقَى لِي شَيْءٌ نِلْتُ مِنْ مَمْدُ
وَأَرَحْتُ مِنْ حَلِّي وَمِنْ تَرَحَالِي	وَوَجَدْتُ بَرْدَ الْيَأْسِ بَيْنَ جَوَانِحِي

“Ümit iplerimi kopardım senden. İndirdim yükümü bineğimin üstünden.

Ey dünya! Senden elde ettiğim bir şey için kalmaktan ve onun benim için baki kalma-sından umudumu kestim.

Umutsuzluğun soğukluğunu bağrımda hissettim ve artık konup göçmekten de kurtul-dum, rahata erdim²⁶⁰.”

Hārūn er-Reşīd’in Rakka’ya gelmesinden sonra Ebu’l-‘Atāhiye artık kararlı bir şekil-de zahitlik yoluna girip “suf” giyer ve gazel söylemeyi tamamen bırakır. Yine bu sıralarda Hārūn’un gazel isteğini altmış değnek pahasına reddeder²⁶¹. Artık Hārūn’un da tavrı kesinleşmiştir. Şairi hapse attırır ve gazel söyleyinceye kadar hapisten çıkarmayacağına yemin eder. Ebu’l-‘Atāhiye de inadında daha ileri giderek “bir sene Kur’an’dan ya da “La ilahe illallah”tan başka bir söz söylersem kölelerim hür, hanımım boş olsun” diye yemin eder.

Hārūn durumun bu dereceye ulaşmasından dolayı üzüntü duyar. Ama onun bir evde hapsedilmesini ve rahat ettirilmesini sağlar. Yanına insanların girip çıkmasına mani olmaz. Ebu’l-‘Atāhiye böylece şiir söylemeden bir seneyi doldurur. Bu sürenin sonunda sadece kendi karısı için bir gazel söyler:

مَنْ لِقَلْبٍ مُتِمِّمٍ مُشْتَاقٍ	شَفَّهُ شَوْقُهُ وَطَوَّلُ الْفِرَاقِ
طَالَ شَوْقِي إِلَى قَعِيدَةِ بَيْتِي	لَيْتَ شِعْرِي فَهَلْ لَنَا مِنْ تَلَاقٍ
هِيَ حَظِّي قَدْ اقْتَصَرْتُ عَلَيْهَا	مِنْ ذَوَاتِ الْعُقُودِ وَالْأَطْوَاقِ
جَمَعَ اللَّهُ عَاجِلًا بِكَ شَمْلِي	عَنْ قَرِيبٍ وَفَكْنِي مِنْ وَثَاقِي

²⁵⁹ el-Mes‘ūdī, *a.g.e.*, III/356-357; İbnu’l-‘Adīm, *a.g.e.*, IV/1768-1769; Keḥḥāle, *A‘lāmu’n-nisā’*, V/247-248.

²⁶⁰ *EAD*, s. 280-281; el-Mes‘ūdī, *a.g.e.*, III/357; el-İşfehānī, *a.g.e.*, IV/33-34; İbnu’l-‘Adīm, *a.g.e.*, IV/1769.

²⁶¹ el-İşfehānī, *a.g.e.*, IV/33.

*“Uzun ayrılığın, özlemin zayıflattığı hüznü ve özlem içindeki kalbin sahibi,
Evimin kadınına özlemim arttı. Acaba bizim kavuşmamız mümkün mü?
Gerdanlık ve kolyelilerden (kadınlardan) benim nasibim odur. Onunla yetindim.
Allah tez elden beni seninle bir araya getirsın, beni bağlarımdan çözsün”²⁶².*

İbrāhīm el-Mevşilī bu gazele bir beste yapar ve er-Reşīd’e götürür, huzurunda takdim eder. er-Reşīd “şiiir ve şarkı kime ait” diye sorunca, “şarkı bana ait, şiiir ise esiriniz Ebu’l-‘Atāhiye’ye aittir” der. Bunun üzerine er-Reşīd “gerçekten yaptı mı” diye sorar. “Evet, yaptı” diye cevap verir. Sonra Ebu’l-‘Atāhiye’yi çağırır ve hizmetçisine “kaç değnek vurmuştuk” diye sorar. Hizmetçi, altmış değnek olduğunu söyleyince, altmış bin dirhem verilmesini ve salıverilmesini emreder²⁶³.

Daha önce söylendiği gibi Ebu’l-‘Atāhiye ile Hārūn er-Reşīd arasında zaman zaman bu soğukluk yaşanmaktaydı. el-Faḍl b. Abbas’ın dediğine göre, Hārūn er-Reşīd Rakka’da iken Ebu’l-‘Atāhiye’ye kızgındı. Ebu’l-‘Atāhiye durumu hakkında el-Faḍl b. er-Rabī‘ ile görüşmek istiyordu. el-Faḍl bu konuyu ağırdan alınca Ebu’l-‘Atāhiye ona şu beyitleri yazıp gönderir:

أَجْفَوْتَنِي فِيمَنْ جَفَانِي	وَجَعَلْتَ شَأْنَكَ غَيْرَ شَانِي
وَلَطَالَمَا أَمْنْتَنِي	مِمَّا أَرَى كُلَّ الْأَمَانِي
حَتَّى إِذَا انْقَلَبَ الزَّمَانُ	عَلَيَّ صَرْتُ مَعَ الزَّمَانِ

“Bana kabalık yapan kimse yüzünden mi kaba davrandın? Onun için mi benden başkasıyla ilgilendin?

*Bana sürekli destek verdin, onun için ben bütün istek ve arzuları görüyorum.
Sonunda zaman benim aleyhime değişince, sen de zamanla birlikte döndün.”²⁶⁴.*

Bunun üzerine el-Faḍl onun hakkında Hārūn’la görüşür ve Hārūn da onu bağışlar. el-Faḍl Ebu’l-‘Atāhiye’ye, Hārūn’un kendisinden razı olduğunu, huzura gelmesini emreden bir haber gönderir. O da hemen gelir ve el-Faḍl’ın yanına girince şunları söyler:

قد دعونا نائياً فوجدناه على نأيه قريباً سمعاً

²⁶² EAD-Tekmile, s. 587; el-İşfehānī, a.e., IV/34; İbnu’l-‘Adīm, a.e., IV/1772.

²⁶³ el-İşfehānī, a.e., IV/33-34.

²⁶⁴ EAD-Tekmile, s. 665.

“Ona uzaktayken seslendik ve onun uzaktayken de yakınında olduğunu ve seni dinlediğini gördük²⁶⁵.”

el-Faḍl, şairi Hārūn’un huzuruna çıkarır ve böylece eski durumuna tekrar kavuşur²⁶⁶. Hārūn da artık şairin gazel söylememe hususundaki kararlılığını kabullenmiş olmalı ki, bundan sonra bu isteğinde ısrarcı olmaz.

Ebu’l-‘Atāhiye, gazel konusundaki tavrına rağmen, sohbet meclisinde Hārūn er-Reşīd’e eşlik ediyor, hizada ve seferde yanından ayrılmıyor²⁶⁷, medih ve benzeri konularda şiirlerini söylemeye devam ediyordu. el-Emīn, el-Me’mūn ve el-Mu’temen’in veliahd tayin edilmesi vesilesiyle söylediği şiiriyle halifeden büyük hediyeler almıştır²⁶⁸.

Ebu’l-‘Atāhiye artık şöhreti her tarafa yayılan bir şair olmuştur. Hatta onun bu şöhreti konusunda el-Eḡānī’de garip bir rivayet de bulunmaktadır. Şöhretinin Bizans’a kadar ulaşmasından bahseden bu rivayet şöyledir:

“Hārūn’a gelen Bizans elçilerinden biri Ebu’l-‘Atāhiye’yi görmek ister. Şair de gelecek ona bir şiir okur. Arapçayı iyi bildiği söylenen bu elçi çok etkilenir ve dönüşte Bizans İmparatoruna ondan bahseder. Bizans imparatoru tekrar bu elçiye er-Reşīd’e göndererek Ebu’l-‘Atāhiye’yi kendisine göndermesini, karşılığında ise dilediği rehinelere almasını ısrarla teklif eder. er-Reşīd bu konuyu Ebu’l-‘Atāhiye’ye bildirince, şair af diler ve bu isteği geri çevirir²⁶⁹.

Daha sonra bu imparator Ebu’l-‘Atāhiye’nin aşağıdaki beyitlerinin toplantı salonlarının kapılarına ve şehrin giriş kapısına yazılmasını emreder. ‘*Uyūnu’l-aḥbār*’da ise Kostantiniyye Kilisesi’nin duvarlarından birinde yazılı olduğu belirtilen²⁷⁰ beyitler şunlardır:

ما اختلفَ اللَّيْلُ وَالنَّهَارُ وَلَا
إِلَّا لِنَقْلِ السُّلْطَانِ عَنْ مَلِكٍ
دَارَتْ نَجُومُ السَّمَاءِ فِي الْفَلَكَ
قَدْ انْقَضَى مُلْكُهُ إِلَى مَلِكٍ

²⁶⁵ EAD-Tekmile, s. 576; el-İşfehānī, a.g.e., IV/35.

²⁶⁶ el-İşfehānī, a.g.e., IV/35.

²⁶⁷ el-İşfehānī, a.g.e., IV/65; İbnu’l-‘Adīm, a.g.e., IX/1772.

²⁶⁸ el-İşfehānī, a.g.e., IV/110.

²⁶⁹ a.y.

²⁷⁰ İbn Kuteybe, *Kitābu ‘uyūni’l-aḥbār*, Kahire, Dāru’l-kutubi’l-mişriyye, 1996, II/307.

“Gece ve gündüzün yer değiştirmesi, gökyüzündeki yıldızların yörüngelerinde dönmesi,

Saltanatı başka bir hükümdara geçmiş krala saltanatları devretmekten başka bir şey için değildir²⁷¹.”

Aslında Hārūn er-Reşīd’in mizacı Ebu’l-‘Atāhiye’nin bu yeni tarzına çok yabancı değildi. Şairin gazelinden hoşlandığı gibi, zühdiyyatından da hoşlanmaktaydı. Zaman zaman bu şiirlerden talep ettiği, hatta etkilenerek ağladığı görülmekteydi²⁷². Gazel konusunda inatlaşmalarından dolayı ortaya çıkan tatsızlıklara rağmen tekrar yakınlaşmalarının sebebi belki de buydu.

Hārūn’dan sonra yerine geçen el-Emīn, Ebu’l-‘Atāhiye ile bir yakınlık kurmadı. 809-813 tarihleri arasında hilafette bulunan el-Emīn, halifelik makamına yakıştırılamayan oyun ve eğlence düşkünü biriydi²⁷³. Hatta onun Bizans’tan etkilenerek, Abbasi sarayında ilk defa bale gösterileri yaptırdığı söylenmektedir²⁷⁴.

Böyle bir kişinin, kendini tamamen zühde vermiş yaşlı bir adamı meclisinde bulundurması da beklenemezdi. el-Emīn’le ilgili bilinen tek şiiri, hilafete geçtiği sırada söylediği methiyesi:

يَا ابْنَ عَمِّ النَّبِيِّ خَيْرَ الْبَرِيَّةِ	إِنَّمَا أَنْتَ رَحْمَةٌ لِلرَّعِيَّةِ
يَا إِمَامَ الْهُدَى الْأَمِينَ الْمُصَفَّى	يَا لُبَّابَ الْخِلَافَةِ الْهَاشِمِيَّةِ
لَكَ نَفْسٌ أَمَّارَةٌ لَكَ بِالْخَيْ	رٍ وَكَفٌّ بِالْمَكْرُمَاتِ نَدِيَّةِ
إِنَّ نَفْسًا تَحَمَّلَتْ مِنْكَ مَا حُمُ	حِمِلَتْ لِلْمُسْلِمِينَ نَفْسٌ قَوِيَّةِ

“Ey yaratıkların en hayırlısı Nebi’nin amcaoğlu! Sen halk için ancak bir rahmetsin.

Ey dürüst temiz hidayet önderi! Ey Haşimi hilafetinin seçkin şahsı!

Senin iyiliği emreden bir nefsin ve iyiliklerle dolu bir elin var.

²⁷¹ el-İşfehānī, a.g.e., IV/110-111.

²⁷² a.e., IV/112; İbn Hıbbān, *Ravḍatu’l-‘uḳalāʾ ve nuzhetu’l-fuḍalāʾ*, Beyrut, Dāru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, 1397/1977, s. 285.

²⁷³ et-Ṭaberī, a.g.e., V/31; es-Suyūṭī, *Tārīhu’l-ḫulefāʾ*, s. 303; İbnu’l-Cevzī, *el-Muntaẓam*, IX/224; el-Kāmil, 5/361.

²⁷⁴ Algül, a.g.e., III/287.

*Müslümanlar için yükleneceği kadar yüklenmiş kuvvetli bir nefsin var*²⁷⁵. ”

Sonra Zubeyde’nin huzuruna çıktı. Zubeyde, “bana müminlerin emirine söylediğin şiiri söyle” dedi, o da söyledi. Bunun üzerine Zubeyde “el-Mehdî ve er-Reşîd için söylediğin methiyeler nerede bu nerede!” deyince Ebu’l-‘Atâhiye kızdı ve “Ben onun için şu güzel şeyleri söyleyen birisiyim”:

يا عمود الإسلام خيرَ عمود
والذي صيغَ من حياءٍ وجود
والذي فيه ما يُسلي ذوي الأحزان
عن كلِّ هالكٍ مفقود
إنَّ يوماً أراك فيه ليومٌ
طلعت شمسُه بسعد السعود

“Ey en hayırlı direk olan İslâm’ın direği! Hayâ ve cömertlikten yapılan!

Ey helak olan ve kaybedilenden dolayı üzülenleri teselli edecek şey kendisinde olan!

*Seni gördüğüm gün, güneşin Sa’du’s-suud*²⁷⁶ *yıldızıyla doğduğu gündür*²⁷⁷. ”

Kadın bunları dinleyince “işte medihe şimdi hakkını verdin” der ve Ebu’l-‘Atâhiye’ye on bin dirhem verilmesini emreder²⁷⁸.

Hārūn er-Reşîd’in veziri el-Faḍl b. er-Rabîʿ, el-Emîn ve el-Me’mûn arasındaki hilafet mücadelesinde, baştan beri el-Emîn’den yana bir tavır sergilemişti. Çünkü el-Emîn’in zayıflığını biliyordu ve dolayısıyla devlet idaresinde ağırlığının daha fazla olacağını hesap ediyordu. Bu tavrından dolayı el-Emîn tarafından kendisine vezirlik verilmişti²⁷⁹.

Berānik, Ebu’l-‘Atâhiye’nin el-Faḍl b. er-Rabîʿ ile daha önceden kurulmuş olan yakınlığını zikrederek, el-Emîn döneminde de vezir olan bu şahısla yakınlığın devam etmesi gerektiğini dolayısıyla sarayda bulunduğunu, şiirlerini söylediğini fakat bu şiirlerin diğerleriyle birlikte kaybolduğunu söylemektedir²⁸⁰.

²⁷⁵ EAD-Tekmile, s. 680; el-İşfehānī, a.g.e., XX/316.

²⁷⁶ Suʿūd: Her birine saʿd denen on yıldızın hepsine birden verilen addır. Saʿdu’s-suʿūd ise bu yıldızlardan birinin adıdır.

²⁷⁷ EAD-Tekmile, s. 526; el-İşfehānī, a.g.e., XX/316.

²⁷⁸ el-İşfehānī, a.e., XX/316.

²⁷⁹ Algül, a.g.e., III, 278.

²⁸⁰ Berānik, a.g.e., 154.

Bir keresinde el-Faḍl, Ebu'l-‘Atāhiye’nin kendisine söylediği bir medih üzerine Hali-
fe’nin verdiği ödülün beş bin dirhem fazlasını vermişti. Fakat halifeye karşı nezaketsizlik
olmasın diye bu parayı toptan vermeyip parça parça teslim etmişti²⁸¹.

Ebu'l-‘Atāhiye, oğlu Abbas’ın vefatı sebebiyle el-Faḍl’a taziye gittiğinde “Bizim,
senin taziye için oğluna değil de, oğlunun taziyesi için sana gelmemizi takdir eden Al-
lah’a hamdolsun²⁸²” diyerek neredeyse el-Faḍl’ın kendisi değil de oğlu öldüğü için sevin-
miştir.

Aynı şekilde el-Faḍl’ın da şaire karşı aşırı sevgisi vardı. Bundan dolayı onun acı
çekmesine gönlü razı olmaz ve ‘Utbe konusunda da yardım etmeye çalışır. Onu ‘Utbe ile
bir araya getirir. Ancak, yıllar sonra Ebu'l-‘Atāhiye ‘Utbe’yi gördüğünde, belki de küskün-
lüğünden dolayı, kaçarcasına oradan uzaklaşır. Bu karşılaşmayı Ebu'l-Ḥasen b. ‘Abdi'l-
Ḥālîk şöyle anlatmaktadır:

“el-Me’mûn zamanında bir akşam vakti el-Faḍl b. er-Rebî’ın yanındaydım. Evinin
meydana doğru bakan tarafında misafir odasıydı. Sedirde, kim olduğunu bilmediğim,
onunla konuşan bir kadın vardı. O sırada hizmetçisi Ebu Halim içeriye girdi ve Ebu'l-
‘Atāhiye’nin kapıda olduğunu söyledi. Onu içeriye almasını söyledi. Ebu'l-‘Atāhiye içeri-
ye girdi ve onunla bir saat konuştu. Sonra dedi ki, “Ebû İshāk! Kalbinde ‘Utbe’ye karşı bir
şey var mı?” “Çıktı, gitti (bir şey kalmadı)” dedi. “Hiçbir kalıntısı kalmadı mı?” diye tekrar
sorunca, “Hayır, vallahi” dedi. Bunun üzerine el-Faḍl “işte ‘Utbe burada” dedi. Ebu'l-
‘Atāhiye ‘Utbe’ye baktı ve nalinlerini bile almadan koşarak çıktı²⁸³.”

Şairin bu diyalogta, kalbinde ‘Utbe’ye ait bir şey kalmadığını söylemesine rağmen,
kaçış şekline bakılırsa, onu hâlâ unutamamıştı.

el-Emîn’e karşı bir iktidar mücadelesi yürütmekte olan el-Me’mûn, bu mücadeleden
galip çıkar ve 813 yılında hilafete geçer. Bu mücadelenin ortaya çıkardığı kargaşa ve el-
Emîn’in öldürülmesini fırsat bilerek başgösteren isyanlar el-Me’mûn’un bilgi, inanç, dira-
yet, cesaret ve metaneti sayesinde bastırılır.

²⁸¹ el-İşfehānî, *a.g.e.*, IV/71.

²⁸² en-Naḥḥās, *a.g.e.*, s. 278.

²⁸³ İbn Ṭayfūr, Ebu'l-Faḍl Ahmed b. Ṭāhir el-Kātib, *Kitābu Bağdād*, tah: ‘İzzet el-‘Atṭār el-Ḥuseynî,
Kahire, Mektebetu'l-Ḥāncî, 1368/1949, s. 18-19.

el-Me'mûn, İslâm dünyasında düşünce alanında uyanışın mimarı sayılmaktadır. Dolayısıyla bu uyanışın simgesi sayılabilecek abideler bırakmıştır. İlim ve fikir alanındaki ilerleme birçok alanda; dinî ilimler (tefsir, hadis, fıkıh v.s.), edebiyat, felsefe, tıp, eczacılık, astronomi, fizik, kimya, matematik dallarında gerçekleştirilmiştir. Eğitim ve öğretimin yaygınlaştırılmasına büyük önem vermiş ve ülkenin her köşesinde okullar açmıştır²⁸⁴.

Halife el-Me'mûn'un akılcı eğilimi, onun, dini hususların aklın icapları ile uyuşması görüşünü ileri süren Mu'tezile doktrinini benimsemesine yol açmış, bunun tabii sonucu olarak da eski felsefi eserlerin Arapçaya çevrilmesine büyük önem vermiştir. Cundişapur'dan, İskenderiye'den ve Bizans'tan getirtilen Yunan felsefesine mahsus eserler Bağdat'ta Beytu'l-Hikme'de uzmanlar tarafından tercüme ediliyordu. Ayrıca Keldanî dilinde, Süryanca, Farsça, Sanskritçe gibi dillerden de tercümeler yapılıyordu²⁸⁵.

İlim adamlarına olduğu kadar şairlere de ilgi gösteren el-Me'mûn'un meclisinde Ebu'l-Atâhiye'nin de özel bir yeri vardı. el-Me'mûn onun şiirini severdi fakat kalamî konulara karışmasını hoş karşılamazdı. Bir defasında onun Şumâme ile tartışmak istemesinden dolayı azarlamış ve şiirden başka bir şeye karışmaması hususunda uyarılmıştı²⁸⁶.

Şiir konusunda uzman olan el-Me'mûn bazen de onun şiirini tenkit ederdi. el-Câhiz'in Şumâme'den naklettiğine göre:

“Ebu'l-Atâhiye bir gün el-Me'mûn'un huzuruna girer ve şu beyitleri okur:

مَا أَحْسَنَ الدُّنْيَا وَإِقْبَالَهَا إِذَا أَطَاعَ اللَّهُ مَنْ نَالَهَا
مَنْ لَمْ يُؤَاسِرِ النَّاسَ مِنْ فَضْلِهَا عَرَّضَ لِلْإِدْبَارِ إِقْبَالَهَا

“Dünyayı elde eden Allah'a itaat ettiği zaman, dünya ve onun ikbâli (dünyada işlerin iyi gitmesi) ne kadar güzeldir!

İnsanlara onun lutfundan vermeyen ikbâlini idbarla (işlerin kötü gitmesiyle) karşı karşıya getirir²⁸⁷.”

²⁸⁴ Algül, a.g.e., III, 307-308.

²⁸⁵ a.e., III, 308

²⁸⁶ el-İşfehâni, a.g.e., IV/8; Ahmed b. Yaḥyâ b. el-Murtaḍâ, *Ṭabaḳātu'l-Mu'tezile*, tah: Susanna Diwald-Wilzer, Beyrut, Dâru'l-mektebeti'l-ḥayât, ts., s. 63; İbn Vâdirân, a.g.e., s. 357.

²⁸⁷ EAD, s. 338.

el-Me'mûn, “birinci beyit ne kadar güzel! Fakat ikinci beyitte hiçbir şey yapmadın” der ve tenkidini şöyle yapar: “Dünya yardım eden veya cimrilik yapandan yüz çeviriyor. Hâlbuki ona müsamahakâr olmak ecir gerektirir, cimri olmak da günah gerektirir. Bunun üzerine Ebu'l-‘Atâhiye der ki: “Doğru söyledin müminlerin emiri! Fazilet sahibi fazilete, noksanlık sahibi de noksanlığa daha layıktır.” el-Me'mûn onun bu sözünü, hakkı itiraf etmesinden dolayı on bin dirhem verilmesini emreder.²⁸⁸ Birkaç gün sonra Ebu'l-‘Atâhiye tekrar gelip şu beyitleri okur:

كم غافلٍ أودى به الموتُ لم يأخذِ الأُهبَةَ للمَوْتِ
مَنْ لَمْ تَزُلْ نِعْمَتُهُ قَبْلَهُ زالَ عن النعمة بالموتِ

“Gitmek için hazırlığını yapmamış, ölümün alıp götürdüğü ne kadar çok gafil var!
Daha nimeti bitmemiş kimse, ölüm sebebiyle nimetten ayrılır²⁸⁹. ”

Bu şiir üzerine el-Me'mûn, “şimdi güzel söyledin, manayı iyileştirdin” der ve şaire yirmi bin dirhem verilmesini emreder²⁹⁰.

el-Me'mûn ondan ölüm konusunda söylediği en güzel beyitleri duymak istediğinde Ebu'l-‘Atâhiye şunları söyler:

أُنْسَاكَ مَحْيَاكَ الْمَمَاتَا فَطَلَبْتَ فِي الدُّنْيَا الثَّبَاتَا
أَوْثَقْتَ بِالدُّنْيَا وَأَنْتَ سَتَ تَرَى جَمَاعَتَهَا شَتَاتَا
وَعَزَمْتَ مِنْكَ عَلَى الْحَيَا وَطَوَّلَهَا عَزْماً بَتَاتَا
يَا مَنْ رَأَى أَبْوَيْهِ فِيهِ مَا قَدْ رَأَى كَانَا فَمَاتَا
هَلْ فِيهِمَا لَكَ عِبْرَةٌ أَمْ خِلْتَ أَنَّ لَكَ انْفِلَاتَا
وَمَنْ الَّذِي طَلَبَ التَّفَلُّدَ لُتْ مِنْ مَنِيَّتِهِ فَفَاتَا
كُلُّ تَصَبُّحُهُ الْمَنِيَّةُ حَيَّةٌ أَوْ تَبِيَّتُهُ يَبَاتَا

“Hayatta olman sana ölümü unutturdu ve dünyada kalmak istedin.

Topluluklarının darmadağın olduğunu gördüğün halde dünyaya güvendin.

Yaşamaya hem de mutlaka uzun süre yaşamaya niyet ettin.

²⁸⁸ el-İşfehānī, a.g.e., IV/57.

²⁸⁹ EAD, s. 79; el-İşfehānī, a.g.e., IV/57.

²⁹⁰ a.e., IV/57.

*Ey ebeveynini bir süre gören kimse! Onlar bir zamanlar vardı ve ölüp gittiler.
Onlarda senin için ibret var mı, yoksa kendinin kurtulacağını mı zannediyorsun?
Ölümünden kaçmak isteyen yok olup gitti.
Ölüm her şahsı ya sabah ya da akşam yakalar²⁹¹. ”*

Ebu'l-‘Atâhiye’nin şiirleri kimi zaman şefaât aracı da olmaktaydı. Bununla ilgili bir hadise şöyledir: Zubeyde, el-Me’mûn’un kendisine karşı kötü muamelesinin gittikçe artmasından iyice bunalmıştı. el-Me’mûn Bağdat’a geldiğinde Zubeyde Ebu'l-‘Atâhiye’ye “senden benim için bir şiir söylemeni istiyorum ki, mu’minlerin emiri onu okuduğunda bana acısın” diye haber gönderir. Ebu'l-‘Atâhiye de ona şu beyitleri yazıp gönderir:

وَيُؤْنِسُ بِالْأَلْفِ طَوْرًا وَيُفْقِدُ	أَلَا إِنَّ رَبَّ الدَّهْرِ يُدْنِي وَيُبْعِدُ
فَسَلَّمْتُ لِلْأَقْدَارِ وَاللَّهُ أَحَدُ	أَصَابَتْ بِرَبِّ الدَّهْرِ مَنِّي يَدِي
فَقَدْ بَقِيَتْ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ لِي يَدُ	وَقُلْتُ لِرَبِّ الدَّهْرِ إِنَّ هَلَكْتَ يَدُ
وَلِي جَعَفَرٌ لَمْ يُفْقِدَا وَمُحَمَّدُ	إِذَا بَقِيَ الْمَأْمُونُ لِي فَالرَّشِيدُ لِي

“Dikkat edin! Belalar hem yaklaştırır hem uzaklaştırır. Bazen sevdiklerini yakınlaştırır, bazen de kaybettirir.

Elim benim başıma musibetler getirdi. Ben de Allah’a hamdederek kadere teslim ettim.

Ve zamanın musibetlerine dedim ki: “Eğer bir el helak olursa, Allah’a hamdolsun, bana bir el kalır.

Me’mun bana kalırsa, Reşid ve Ca’fer, onlar hâlâ duruyorlar; Muhammed de benimdir²⁹². ”

Zubeyde, Ebu'l-‘Atâhiye’nin bu beyitlerini el-Me’mûn’a gönderir. el-Me’mûn bunları okuyunca ağlar ve bundan sonra ona daha nazik ve şefkatli davranmaya çalışır²⁹³.

²⁹¹ EAD, s. 74-75; el-İşfehâni, a.e., IV/56.

²⁹² EAD-Tekmile, s. 518-519; el-İşfehâni, a.e., XX/317.

²⁹³ el-İşfehâni, a.e., XX/317-318; İbn Tayfûr, a.g.e., s. 19.

5. VEFATI

Kaynaklar doğum tarihini, daha önce söylendiği gibi, oğlu Muḥammed'e dayanarak vermişlerdir. Aynı kaynaklarda Muḥammed, babasının ölümüyle ilgili bir tarih vermemekte, ama Bağdat'ta öldüğünü ve mezarının da Zeyātīn köprüsünün karşısında olduğunu söylemektedir²⁹⁴. es-Şūlī'nin, Muḥammed'e dayandırdığı ve sadece *el-Eḡānī*'de yer alan bir rivayete göre hicrî 210 yılında vefat ettiği aktarılmaktadır²⁹⁵.

Bunun dışında, kaynaklarda farklı ölüm tarihleri verilmektedir. İbn Kuteybe 205 tarihini vermektedir²⁹⁶. *el-Eḡānī*'deki rivayetlerde 209, 210, 211, 213²⁹⁷, *Buḡyetu't-taleb*'teki rivayetlerde ise 205, 211, 213, 210 ve 218 tarihleri verilmektedir²⁹⁸. İbn Ḥallikān, el-Ḥaṭīb el-Baḡdādī, eş-Şafedī ve Yākūt el-Ḥamevī 213 tarihini vermektedirler²⁹⁹.

el-Āmilī 211, 213 ve 209 rivayetlerini verdikten sonra *el-Eḡānī*'de geçen bir beyti³⁰⁰ delil getirerek 220 yılında vefat ettiğini söylemektedir³⁰¹. Fakat yaşına delil getirilen beytin kendisine ait olmadığı belirtilmektedir³⁰². Üstelik Halife el-Muṭaṣım hakkında bir şiirinin olmaması ve onunla birlikte adının geçtiği herhangi bir rivayetin bulunmaması, el-Me'mūn'un hilafetinin sona erdiği tarih olan 218'den önce vefat etmiş olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir³⁰³. İbn Ḥacer el-Āşkalānī, el-Me'mūn'un hilafeti sırasında³⁰⁴ vefat ettiğini belirtmektedir³⁰⁵.

²⁹⁴ el-Ḥaṭīb el-Baḡdādī, *a.g.e.*, VI, 260; İbnu'l-Ādīm, *a.g.e.*, IV/1802.

²⁹⁵ el-İşfehānī, *a.g.e.*, IV/116.

²⁹⁶ İbn Kuteybe, *eş-Şi'ru ve's-Şuara*, s.501.

²⁹⁷ el-İşfehānī, *a.g.e.*, IV/112-113.

²⁹⁸ İbnu'l-Ādīm, *a.g.e.*, IV/1757, 1802-1803.

²⁹⁹ el-Ḥaṭīb el-Baḡdādī, *a.g.e.*, VI/260; eş-Şafedī, *a.g.e.*, IX/190; İbn Ḥallikān, *a.g.e.*, I/43; Yākūt el-Ḥamevī, *Mu'cemu'l-Udeba*, II/234.

³⁰⁰ el-İşfehānī, *a.g.e.*, IV/117.

³⁰¹ el-Āmilī, *a.g.e.*, III/393.

³⁰² İbnu'l-Ādīm, *a.g.e.*, IV/1803.

³⁰³ Muṭaṣım'ın hilafette bulunduğu yıllar: 218-227 (es-Suyūṭī, *Tārīhu'l-ḥulefā'*, Kahire, Maṭba'atu's-Se'āde, 1952/1371, s. 291).

³⁰⁴ el-Me'mūn'un hilafette bulunduğu yıllar: 198-218 (es-Suyūṭī, *Tārīhu'l-ḥulefā'*, s.268)

³⁰⁵ el-Āşkalānī, *Lisānu'l-mizān*, I/427.

İbnu'l-Cevzî, ölüm tarihi vermiyor fakat 79 yaşında öldüğünü söylüyor³⁰⁶. ez-Zehebî ise 83 yaşında veya buna yakın bir yaşta Bağdat'ta öldüğünü söylüyor³⁰⁷.

Her ne kadar günümüz araştırmacılarından 213 yılını³⁰⁸ veya 218 yılını³⁰⁹ tercih edenler bulunmaktaysa da, rivayetlerin çoğunluğu 211 yılını göstermektedir³¹⁰. Yine de bu hususta verilecek her tarihin tahminden öteye gidemeyeceği açıktır. O halde denilebilir ki, Ebu'l-Atâhiye 209 ile 218 yılları arasında bir tarihte vefat etmiştir.

³⁰⁶ İbnu'l-Cevzî, *Aḥmaru'l-aḥyān*, tah: Maḥmūd Muḥammed et-Ṭannāḥī, Kahire, Mektebetu'l-Hāncī, 1414/1994, s. 57.

³⁰⁷ ez-Zehebî, *Siyeru aḥlāmi'n-nubelāʾ*, X/197.

³⁰⁸ ʿAliyyān, *a.g.e.*, s. 93; Maḥmūd Ferec ʿAbdulḥamīd el-ʿUḳde, *Ebu'l-Atāhiye: Şāʿiru'z-Zuhdi ve'l-Hikme*, Riyad, Dāru'l-ʿulūm, 1405/1985, s. 185.

³⁰⁹ el-Fāḥūrī, *a.g.e.*, s. 715.

³¹⁰ eṭ-Ṭaberī, *a.g.e.*, V/177; el-Mesʿūdī, *a.g.e.*, III, s. 450; el-Ḥaṭīb el-Baġdādī, *a.g.e.*, VI/260; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, X/242; İbnu'l-Eşīr, ʿİzzu'd-Dīn, *a.g.e.*, V/486; İbnu'l-ʿAdīm, *a.g.e.*, IV/1802; ez-Zehebî, *Siyeru aḥlāmi'n-nubelāʾ*, X/197; ez-Zehebî, *el-İber*, I/282; İbn Keşīr, *a.g.e.*, X/265; İbnu'l-ʿİmād el-Ḥanbelī, *a.g.e.*, II/25.

İKİNCİ BÖLÜM

EBU'L-ATÂHIYE'NİN KİŞİSEL ÖZELLİKLERİ, DİNÎ-FELSEFÎ GÖRÜŞLERİ, ZÜHD HAYATI

1. KİŞİSEL ÖZELLİKLERİ

el-İsfehānî'nin verdiği bilgiye göre, Ebu'l-ʿAtâhiye temiz görünümlü, beyaz tenli, kıvrık siyah saçlıydı. Güzel, zarif, düzgün vücutlu ve zeki biriydi³¹¹. ʿUtbe'nin sözlerinden anlaşıldığı kadarıyla yakışıklı biri değildi. Halife el-Mehdî ʿUtbe'yi Ebu'l-ʿAtâhiye'ye vermeye niyetlendiğinde, ʿUtbe “Müminlerin emiri! Beni çanak çömlek satıcısı çirkin ve aşkı kazanç vesilesi yapan bu adama mı vereceksin?” diye sitemde bulunur³¹². el-Mesʿūdî'nin çirkin tanımlamasının³¹³ da ʿUtbe'nin bu sözüne dayanması muhtemeldir. ʿUtbe'nin, Ebu'l-ʿAtâhiye'yi “çirkin” olarak nitelemesi, büyük bir ihtimalle ona karşı olan kızgınlığından kaynaklanmaktaydı. Çünkü halifelerin, yanbaşlarında ve meclislerinde sürekli olarak çirkin bir adamı bulundurma ihtimali uzaktır.

Ebu'l-ʿAtâhiye, yine el-Mesʿūdî tarafından, davranışları zarif, hoş sohbet bir insan olarak tarif edilmektedir. Ayrıca, güzel şiir söylediği, coşku dolu bir kişiliğe sahip olduğu belirtilmektedir³¹⁴. Belki de halifelerin onu başköşeye oturtmasında en önemli etken buydu.

Ebu'l-ʿAtâhiye'nin şiiri son derece tatlı bir şekilde söylemesi, uzaktan şiirlerini küçümseyen şairleri bile, onun şiirlerini kendi ağzından dinledikten sonra fikirlerini değiştirmek zorunda bırakmıştır. Daha önce geçtiği gibi, Ebu'l-ʿAtâhiye ile aynı mekânı paylaşmaktan bile rahatsız olan Beşşar, onun şiirlerini dinlemeye başladıktan sonra coşkuyla sallanmaya başlamıştır³¹⁵.

Rivayetlere bakıldığında, kişisel özelliklerinden en barizi olarak cimriliği vurgulanmaktadır. Ancak, bu husustan bahseden rivayetlerdeki abartılı anlatım, ihtiyatla yaklaşmayı gerektirecek kadar aşırıdır.

³¹¹ el-İşfehānî, *a.g.e.*, IV/10-11.

³¹² el-Muberrred, *a.g.e.*, II/223; İbnu'l-ʿAdīm, *a.g.e.*, IV/1752

³¹³ el-Mesʿūdî, *a.g.e.*, III/452.

³¹⁴ *a.y.*

³¹⁵ el-İşfehānî, *a.g.e.*, IV/37-38; İbnu'l-ʿAdīm, *a.g.e.*, IV/1780.

Muhammed b. Ğsā şöyle anlatır: “Bir gün dilencilerden biri ona gelir ve sadaka ister. Ebu’l-Ğatāhiye “Allah versin” der. Adam birkaç kere isteğini tekrar eder ve her seferinde aynı cevabı alır. Bunun üzerine sinirlenen adam, şunu söyleyen sen değil misin der ve ona ait bir beyti hatırlatır:

كُلُّ حَيٍّ عِنْدَ مَيِّتِهِ حَظُّهُ مِنْ مَالِهِ الْكَفْنُ

“Her canlı öldüğünde malından payına düşen bir kefendir³¹⁶.”

Arkasından da, “Allah aşkına söylesene, malının tamamını kefen bedeli olarak mı hesap ediyorsun?” der. “Hayır” cevabını alınca, “o halde Allah aşkına ne kadar hesap ediyorsun?” diye sorar. Ebu’l-Ğatāhiye, beş dinar olduğunu söyler. Adam, “o halde bütün malından kismetin o kadar” der. Ebu’l-Ğatāhiye “evet” diye karşılık verir. Bunun üzerine adam, “bu kismetinin dışında kalandan bana bir tek dirhem ver” deyince Ebu’l-Ğatāhiye, “eğer sana sadaka veririm bu kismetimden verilmiş olur” der. Adam der ki: “Beş dinarın birini kıratı eksik olarak kabul et ve bana ver, yoksa başka bir açıdan düşünerek ver.” Ebu’l-Ğatāhiye “hangi açıdan” diye sorunca, adam şöyle izah eder: “Mezar üç dirheme kazılır.” Sen bana bir dirhem ver, öldüğün zaman kabrini ben kazacağıma dair sana kefil göstereyim. Dolayısıyla hesaba katmadığım iki dirhem kârın olsun. Eğer kazmazsam onu mirasçılara iade ederim ya da kefilim iade eder.” Bunun üzerine Ebu’l-Ğatāhiye utanır ve sinirlenerek “defol Allah’ın belası” der. Orada bulunanların hepsi gülüşür. Dilenci de gülerek çekip gider. Ebu’l-Ğatāhiye bize dönerek, “bu ve bunun gibiler yüzünden sadaka haram kılındı” dedi. Ona, “sadakayı kim haram kıldı, ne zaman haram kılındı” dedik? Ondan başka sadakanın haram kılındığını iddia iddia eden hiç kimse görmedik³¹⁷.

Yine Muhammed b. Ğsā anlatmaktadır: “Ebu’l-Ğatāhiye’nin fırın küreği gibi simsiyah bir hizmetçisi vardı. Ona her gün iki somun verirdi. Hizmetçi bir gün bana geldi ve “vallahi, karnım doymuyor”, dedi. “Bu nasıl olur dedim”. “Aralıksız çalışıyorum ve bana verdiği katıksız iki somun. Onu görürsen konuş da bir somun daha versin, sevaba girersin”, dedi. Ben de ona söz verdim. Bir gün onunla oturuyordum hizmetçi yanımıza geldi. Hizmetçinin şikâyetini bildirmek istemedim ve “Ebu İshak! Bu hizmetçiye her gün ne veriyorsun?” dedim. “İki somun” dedi. “Bu ona yetmez” dedim. “Azı yetmeyen kimseye çoğu da yetmez” dedi. “Nefsini şehvete kaptrın helak olur. Bu adam, ailemin ve kızlarımın yanına girip çıkan bir hizmetçidir. Eğer onu kanaatli olmaya ve tasarrufa alıştırmazsam beni, ai-

³¹⁶ EAD, s. 362.

³¹⁷ el-İşfehānī, a.g.e., IV/21-22.

lemi ve malımı helak eder”. Bu konuşmadan kısa bir süre sonra hizmetçi öldü. Onu eski püskülerle kefenledi. “Süphanallah” dedim, “bunca emeği olan bir hizmetçiyi eskiler içinde mi kefenliyorsun! Hâlbuki bir dinarlık bir kefen yeter.” Bunun üzerine “Nasıl olsa o çürümeye gidiyor. Canlı, yeniyse ölüden daha layıktır” dedi. “Allah müstehakkını versin Ebu İshak! Onu yaşarken de, öldükten sonra da tasarrufa alıştırdın” dedim³¹⁸.

Yukarıdaki anlatılanlara bakıldığında mizah yönü öne çıkarılmış abartılı rivayetler olduğu kanaatini uyandırmaktadır. Bu tür rivayetlerin dikkat çeken başka bir yanı da genellikle, komşusu olduğu belirtilen Muhammed b. Ğsâ’dan nakledilmesidir. Aşağıda verilen iki rivayet de yine Muhammed b. Ğsâ’dan nakledilmektedir:

“Ebu’l-Ğatâhiye’nin çekirdek toplayan, zayıf, durumu kötü, halini belli etmeyen bir komşusu vardı. Sabah akşam Ebu’l-Ğatâhiye’ye uğrardı. Ebu’l-Ğatâhiye de Allahım onu içinde bulunduğu şu durumdan kurtar diye dua ederdi. Adam ölünceye kadar bu durum yaklaşık yirmi sene devam etti. Bir gün ona dedim ki, Ebu İshak! Görüyorum ki bu yaşlı adama bol bol dua ediyorsun, onun çok fakir olduğunu söylüyorsun da niçin ona hiç sadaka vermiyorsun? Bunun üzerine bana “Sadakaya alışmasından korkuyorum. Sadaka en son kazanç yoludur, hâlbuki duada çokça hayır vardır” dedi³¹⁹.”

“Ebu’l-Ğatâhiye’ye, “Malının zekâtını vermiyor musun?” dedim. Bana “Vallahi aileme malımın zekâtından harcıyorum” dedi. “Sübhanallah, malının zekâtını fakirlere ve düşkünlere vermen gerekir” dedim. Bunun üzerine bana “Eğer malımın zekâtını ailemden kesersem yeryüzünde onlardan daha fakiri olmaz” dedi³²⁰.”

Ebu’l-Ğatâhiye’nin yeme içme alışkanlıklarıyla ilgili olarak anlatılanlar da bunların gerçek olmadığı kanaatini uyandırmaktadır.

el-Câhiz’in anlattığına göre: “Arkadaşlarımızdan biri dedi ki: “Mesire yerlerinden birinde Ebu’l-Ğatâhiye’ye rastladım. Han sahibi ‘Ayyâş’ı çağırmıştı. Ona yemek hazırladı. Hizmetçi çocuğa da “Önüne yemek koyduğunda ona zeytinyağlı sirkeli tirit ver” dedi. Yanına vardım, baktım ki hızlı hızlı yiyor. Beni davet etti ben de elimi onunla birlikte uzattım. Bir de ne göreyim, zeytinyağı yerine bezir yağı vardı. “Ne yediğini biliyor musun”, dedim. “Evet”, dedi, “bezir yağlı sirkeli tirit.” “O halde ne zorun var da yiyorsun” dedim.

³¹⁸ a.e., IV/20.

³¹⁹ a.e., IV/19; İbn Ğamdün, *et-Tezkiretu’l-Ğamdüniyye*, Beyrut, Dâru Sâdir, 1996, II/381-392.

³²⁰ el-İşfehâni, a.e., IV/21; İbn Ğamdün, a.g.e., II/329.

“Çocuk, zeytinyağı ile bezir yağının kabını karıştırmış. O şekilde getirince kibirlenmek istemedim ve yağ yağdır deyip yedim” dedi³²¹.

Binbir Gece Masallarının ilhamını aldığı, zengin ve güçlü bir devletin kudretli hükümdarı olan Hārūn er-Reşīd’in meclisinde başköşede oturan bir şairin, yeme içme husunda yukarıda anlatıldığı derecede zevksiz olabileceğini kabullenmek mümkün değildir. Ayrıca o dönemlerde şairler arasındaki çekememezlik duygusu bilinmektedir. Ebu’l-‘Atāhiye’nin halife ve devlet adamları nezdindeki yeri göz önünde bulundurulduğunda, birinci hedef haline gelmesi kaçınılmazdır.

Şiirlerinin işaret ettiği Ebu’l-‘Atāhiye yukarıda verilen rivayetlerdekinden son derece uzak olan birisidir. Para biriktirmeyi yanlış bulan, paranın esiri olmamayı tavsiye eden bir Ebu’l-‘Atāhiye’dir:

إذا المرء لم يُعْتِقْ من المال نفسه تَمْلِكُهُ الْمَالُ الَّذِي هُوَ مَالِكُهُ
أَلَا إِنَّمَا مَالِي الَّذِي أَنَا مُنْفِقٌ وَلَيْسَ لِي الْمَالُ الَّذِي أَنَا تَارِكُهُ
إذا كنتَ ذا مالٍ فبادِرْ به الَّذِي يَحِقُّ وَإِلَّا اسْتَهْلَكَتَهُ مَهَالِكُهُ

“Kişi kendisini paraya esir olmaktan kurtarmazsa, bu defa sahibi olduğu para onun efendisi olur.

Benim diyebileceğim para, ancak harcadığım paradır. Arkada bıraktığım para benim değildir.

Eğer paran varsa hemen ona gerekeni yap! Yoksa onun tehlikeleri seni tüketir³²². ”

İnsanoğlu bir gün yok olacak olan fani dünya malının peşinden boşuna koşmaktadır, bu uğurda boşuna yarışmaktadır:

تُنَافِسُ فِي جَمْعِ هَذَا الْخُطَامِ وَكُلُّ يَزُولُ وَكُلُّ يَبِيدُ

“Dünya malını toplamak için yarışyorsun. Hâlbuki hepsi gidecek, hepsi de yok olacaktır³²³. ”

Üstelik dünya malının peşinden koşarken din de ihmal edilmektedir:

وَتَتَّبِعُوا جَمَعَ الْخُطَا مَ وَفَارَقُوا أَثَرَ الرَّسُولِ

³²¹ a.e., IV/19

³²² a.e., IV/19.

³²³ EAD, s. 106.

“Durmadan dünya malı toplamının peşinden koştular ve Resul’un izinden ayrıldılar³²⁴. ”

Kişinin hayırlı işler yapması ya da en azından yapmayı düşünmesinden başka kendisine yarar sağlayacak bir şey yoktur. Para peşinden koşmanın bir yararı yoktur. Gerçek zenginlik ancak Allah korkusuyla olur:

رَأَيْتُ النَّاسَ أَتْبَاعاً لِّذِي الدِّينَارِ وَالْدِّرْهَمِ
وَمَا لِلْمَرْءِ إِلَّا مَا نَوَى فِي الْخَيْرِ أَوْ قَدَّمَ

“İnsanların dinar ve dirhem sahibinin peşinden gittiklerini gördüm.

Hâlbuki kişi için ancak hayır hususunda niyet ettiği veya yaptığı vardır³²⁵. ”

إِنَّ الْغِنَى فِي النُّفُوسِ وَالْعِزُّ تَقَى حَوَى اللَّهِ لَا فِضَّةٌ وَلَا ذَهَبُ

“Gönül zenginliği ve izzeti, gümüş ve altın değil Allah korkusudur³²⁶. ”

Rivayetlerde cimriliği vurgulanmasına rağmen, şiirlerinde sık sık cimriliği yermektedir:

الْجُودُ مِمَّا يُثْبِتُ الْمَحَبَّةَ وَالْبُخْلُ مِمَّا يُثْبِتُ الْمَسِيَّةَ

“Cömertlik muhabbeti sağlamlaştıran şeylerdendir, cimrilik ise düşmanlığı güçlendiren şeylerdendir³²⁷. ”

الْجُودُ لَا يَنْفَكُ حَامِدُهُ وَالْبُخْلُ لَا يَنْفَكُ لَائِمُهُ

“Cömertlik daima övülür, cimrilik de daima yerilir³²⁸. ”

Cimri kimselerin zenginliği hiçbir şey ifade etmez. Böyle kimseler aslında fakirdirler:

إِنَّ الْبَخِيلَ وَإِنْ أَفَادَ غِنًى لَتَرَى عَلَيْهِ مَخَايِلَ الْفَقْرِ

“Zenginlik kazansa da, cimrilerin üzerinde fakirlik belirtileri görürsün³²⁹. ”

³²⁴ EAD, s. 298.

³²⁵ EAD, s. 356.

³²⁶ EAD, s. 45.

³²⁷ EAD, s. 450.

³²⁸ EAD, s. 359.

³²⁹ EAD, s. 171.

Cimrilik çirkinlik, cömertlik ise kişiyi güzel gösteren bir süstür:

مَا أَزَيْنَ الْجُودَ مِنْ حَلِيفٍ مَا أَشَيْنَ الْبُخْلَ لِلْبَخِيلِ

“Dostun cömertliği ne kadar güzeldir; cimrilik cimri için ne kadar ayıptır!”³³⁰

İnsanların cimriliğinden duyduğu rahatsızlığı da dile getirmeden edemez:

فَاضْرِبْ بِطَرْفِكَ حَيْثُ شِئْتُ تَ فَلَنْ تَرَى إِلَّا بَخِيلًا

“Göz ucunla dilediğin yere bak. Cimriden başkasını görmeyeceksin”³³¹.

Muharik, Ebu’l-‘Atāhiye’ye rastladığında “yukarıdaki beyti söyleyen sen misin” diye sorar. “Evet”, deyince, “bütün insanları cimri mi görüyorsun” der. Bunun üzerine Ebu’l-‘Atāhiye ona “etrafına bir göz at ve beni bir tane cömert ile yalancı çıkart” der. Muḥāriḳ sağına soluna bakınır ve “haklısın Ebū İṣḫāk” diye karşılık verir³³².

Selm el-Hāsir’i açgözlülüğünden dolayı şu beyitlerle kınar:

تَعَالَى اللَّهُ يَا سَلَمَ ابْنَ عَمْرٍو أَذَلُّ الْحَرِصِ أَعْنَاقَ الرِّجَالِ
هَبِ الدُّنْيَا تُسَاقُ إِلَيْكَ عَفْوًا أَلَيْسَ مَصِيرُ ذَاكَ إِلَى زَوَالِ
فَمَا تَرَجَوْ بِشَيْءٍ لَيْسَ يَبْقَى وَشَيْكًا مَا تُغَيِّرُهُ اللَّيَالِي

“Allah yücedir Amr oğlu Selm! Tamahkârlık insanların boyunlarını eğdirdi.

Kazara, dünyanın sana getirildiğini farzet, onun da sonu yok olmak değil mi?

Sen, gecelerin değiştirmesi an meselesi olan, kalıcı olmayan bir şeyi dilemezsin”³³³.

Şiirlerinin ana ekseni yukarıdaki beyitler doğrultusunda olmasına rağmen, kaynaklarda nakledilenlere bakıldığında komşusuna sadaka vermeyen, hatta zekât bile vermeye yanaşmayan, üstelik de zekâtı hafife alıyormuş izlenimi veren bir Ebu’l-‘Atāhiye portresi karşımıza çıkmaktadır ki bu pek muhtemel görünmemektedir. Burada, daha önce geçtiği gibi, Halife el-Mehdî’nin verdiği elli bin dirhemi kapıdakilere dağıtan Ebu’l-‘Atāhiye’yi hatırlatmak gerekir.

³³⁰ EAD, s. 301.

³³¹ el-İşfehānī, a.g.e., IV/81; İbn ‘Abdi Rabbih, a.g.e., II/192; İbn Ḥamdūn, a.g.e., II/389; İbn Kuteybe, eṣ-Şi‘r ve ‘ş-şu‘ara?, II/793.

³³² el-İşfehānī, a.e., IV/81, XVIII/357.

³³³ EAD, s. 296.

Ebu'l-‘Atāhiye’nin şiirlerinde cimriliği samimi olarak kötülediğinde şüphe yoktur. Cimri olması hususunda söylenenlere gelince, belki parasını harcama konusunda ihtiyatlı davranmaktaydı. Bunun sebebi de fakir bir aileden gelmiş olmasıdır. İnsanların geçmişte yaşadığı yoksulluk derin etkiler bırakır ve mal mülk sahibi olduklarında, bu mallar her an ellerinden çıkacakmış gibi tedirgin olurlar. Tekrar o acımasız yoksulluğun kısılcına düşmek en büyük korkularıdır. Ebu'l-‘Atāhiye’nin böyle bir tedirginlik yaşadığı kanaati ağır basmaktadır. Bunu, Şumāme b. el-Eşres ile aralarında geçen bir tartışmada da açıkça itiraf etmektedir.

Tartışma, Ebu'l-‘Atāhiye’nin Şumāme’ye şu beyitleri söylemesiyle başlar:

إذا المرء لم يُعْتِقْ من المال نفسه تَمْلِكُهُ المَالُ الَّذِي هُوَ مَالِكُهُ
أَلَا إِنَّمَا مَالِي الَّذِي أَنَا مُنْفِقٌ وَلَيْسَ لِي مَالٌ الَّذِي أَنَا تَارِكُهُ
إِذَا كُنْتَ ذَا مَالٍ فَبَادِرْ بِهِ الَّذِي يَحِقُّ وَإِلَّا اسْتَهْلَكَتَهُ مَهَالِكُهُ

“Kişi kendisini paraya esir olmaktan kurtarmazsa, bu defa sahibi olduğu para onun efendisi olur.

Benim diyebileceğim para, ancak harcadığım paradır. Arkada bıraktığım para benim değildir.

Eğer paran varsa hemen ona gerekeni yap! Yoksa onun tehlikeleri seni tüketir³³⁴.”

Bu beyitleri dinleyen Şumāme ile Ebu'l-‘Atāhiye arasında aşağıdaki tartışma geçer. Şumāme ona şöyle bir soru yöneltir: “Bu yargıya nereden vardın?” Ebu'l-‘Atāhiye şöyle karşılık verir: “Rasulullah (s.a.v)’in şu sözünden: “*Malından ancak, yiyip tükettiğin; giyip eskittiğin; ya da tasadduk edip geçirdiğin sana aittir*³³⁵.” Bu cevap üzerine Şumame başka bir soru yöneltir: “Bu sözün Rasulullah’a ait olduğuna ve bunun doğru olduğuna inanıyor musun?” Ebu'l-‘Atāhiye “evet” diye cevap verince, Şumāme “O halde niçin evinde yirmi yedi *bedre*³³⁶ parayı tutuyorsun da, yiyip içmiyor, zekâtını vermiyorsun” diye sorar. “Ebu Ma’n!” der, “Vallahi doğru söylüyorsun. Ama ben fakirlikten ve insanlara muhtaç olmaktan korkuyorum.” Şumame, “Senin şu halinle ihtiyaç içinde olanların hali arasında ne fark var? Daima açgözlüsün, daima para biriktiriyorsun, kendinden esirgiyorsun, Ancak, bay-

³³⁴ el-İşfehānī, a.g.e., IV/19.

³³⁵ Aḥmed b. Ḥanbel, *Musnedu Aḥmed*, Beyrut, Dāru şādir, ts., IV/24; Muslim, *Saḥīḥu Muslim*, tah: Muḥammed Fuād ‘Abdu’l-Bāḳī, Beyrut, Dāru iḥyā’i’t-turāṣi’l-‘Arabī, ts., IV/2273.

³³⁶ 1 bedre=10.000 dirhem.

ramdan bayrama et alıyorsun” diye azarlar. Ebu’l-‘Atāhiye ise Şumāme’nin söylediklerinin hiç birine aldırmayıp şöyle der: “Vallahi Aşura günü et ve baharat aldım, bana beş dirheme maloldu.”

Şumāme diyor ki: “Bunu söyleyince beni hem güldürdü hem de hayrete düşürdü. Bunun üzerine bu konuyu kapattım ve anladım ki bu adam, Allah’ın gönlünü İslâm’a açtığı kimselerden değil³³⁷.”

³³⁷ el-İşfehānī, *a.g.e.*, IV/18; İbn Hāmdūn, *a.g.e.*, II/328-329; İbn Vādirān, *a.g.e.*, s. 358.

2. DİNÎ-FELSEFÎ GÖRÜŞLERİ

İslâm'ın gelişiyile birlikte, birbirinden çok farklı bölgeler Hellenistik zamanlardan beri ilk kez aynı idarî ve kültürel birim içinde bir araya gelmişlerdi. Abbasi hilafetiyle birlikte bu birimin merkezi Irak olmuştur. Irak'taki en belirgin olgu, kentleşmedir. Kurulduktan kısa bir süre sonra Bağdat'ın nasıl büyük bir merkez haline geldiğinden girişte bahsedildi. Daha öncesinde ise, fetihler sırasında Müslüman ordularına karargâh olmak üzere kurulan Basra ve Kûfe, çok hızlı bir biçimde gelişerek, güçlü birer dinsel ve entelektüel merkez haline geldi. Aynı zamanda, sık sık huzursuzluklara yol açan siyasal faaliyetlerin odakları da buralardı³³⁸.

Ebu'l-‘Atâhiye çocukluk ve ilk gençlik yıllarını bu şehirlerden biri olan Kûfe’de geçirmiştir. Siyasî akımların odağı olmasının yanında entelektüel faaliyetlerin de merkezi olan bu şehir, dinî ilimlerle başlayan, edebiyat-şiir ve dilbilim çalışmalarıyla devam eden aşamalardan geçmiştir.³³⁹ Bu aşamalar sırasında ortaya çıkan eş-Şa‘bî (ö. 721), en-Neħa‘î (ö. 715), Sa‘îd b. Cubeyr (ö. 714), Ebû Ĥanîfe (ö. 767), Ebû Ca‘fer er-Ruāsî (ö. 803), el-Kisāî (ö. 805), el-Ferrā‘ (ö. 822) gibi isimler Kûfe’nin bu husustaki katkısını ve önemini bariz bir şekilde göstermektedir.

Her üç aşama da özgürlükçü ve gelişmeye açık nitelik taşımaktaydı. Ebu'l-‘Atâhiye, bu aşamalar sırasında Ebû Ĥanîfe gibi büyük bir fakih, Ziyād el-Bukāî (ö. 799), İbn ‘Ayyās (ö. 798) gibi hadisçiler, Ĥammād er-Rāviye, el-Mufaḍḍal eḍ-Ḍabbî, Ebû ‘Amr eş-Şeybānî gibi edebiyat ravileri, el-Kisāî, el-Ferrā‘, İbnu’l-A‘rābi gibi dilciler, İbn İshāk gibi tarihçilerle çağdaş olmuştur³⁴⁰.

Yaşadığı dönemdeki şairlere gelince, bunların büyük bir bölümü fütursuzluk, toplumsal ve İslâmî geleneklere baş kaldırma, İslâm akaidinden sapma, ahlaksızlık gibi devleti endişelendiren ve sert tedbirler almaya zorlayan nitelikler taşımaktaydılar. Cariyelerle yaptıkları rezaletler ve genç delikanlılara sarkıntılık gibi ahlaksızlıklarla tanınanların başında Muṭṭī b. İyās, Yaḥyā b. Ziyād, Ĥammād ‘Acred gibi şairler gelmekteydi³⁴¹.

³³⁸ Oleg Grabar, *İslâm Sanatının Oluşumu*, çev: Nuran Yavuz, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988, s. 24.

³³⁹ ‘Aliyyān, *a.g.e.*, s. 79.

³⁴⁰ *a.e.*, s. 80.

³⁴¹ *a.e.*, s. 81

Ebu'l-‘Atāhiye ile çağdaş olan Kûfe’de yaşayan bu tanınmış kimseler çok farklı ilmi ve edebi; sosyal ve dini hayatın temsilcileriydiler. Şairin bunlardan etkilenmesi kaçınılmazdı³⁴². Bağdat’ta halifelerin huzuruna çıkmadan önce, bu ilim ve kültür ortamından yeterince nasibini aldığı düşünülmektedir³⁴³. Kaynaklar, onun Bağdat’ta herhangi bir şekilde ilim ve edebiyat halkalarına gidip geldiğini zikretmese de, entelektüel birikimi şu veya bu şekilde orada gelişmiştir³⁴⁴. Hatta iki tane de hadis rivayeti de bulunmaktadır³⁴⁵.

Genç bir şair olarak Kûfe’nin hareketli yapısında olgunlaşma yönünde yolculuğa başlamış ve bu yolculuğu Bağdat’ta tamamlamıştır. Abbasilerin altın çağı olarak nitelendirilen ve sıra dışı kimselerin kendini gösterdiği bu dönemde, Ebu'l-‘Atāhiye’nin de yeterli donanımına sahip olduğu düşünülmektedir³⁴⁶.

2.1. İnanç Yapısı

Ebu'l-‘Atāhiye, yaşadığı zaman ve bölge göz önünde bulundurulmadan incelenmeye çalışıldığı zaman, inanç açısından birçok kategoriye sokulabilir. İnsanlar büyük kırılmaların olduğu her dönemde arayış içinde olurlar. Siyasî, sosyal ve fikrî büyük kırılmaların olduğu Birinci Abbasi döneminde, Ebu'l-‘Atāhiye de bir arayış içinde olmuştur.

Cebriyye, Zeydiyye gibi çeşitli eğilimlerin etkileri görülmektedir. O, seçtiği mezheplerle imamet, insan fiili, ilahî fiil, ilahî sıfatlar gibi hususlarda kendine has bir görüş oluşturmaya çalışmıştır³⁴⁷.

eş-Şüli’nin ‘Avn b. Muḥammed’den el-‘Abbās b. Rustem’in şöyle dediğini işitmiştir: “Ebu'l-‘Atāhiye, inancında zigzakları olan birisiydi. Bir şeye inanır, sonra o görüşü kötü-

³⁴² a.y.

³⁴³ a.e., s. 82; Chokr, a.g.e., s. 422.

³⁴⁴ ‘Aliyyān, a.g.e., s. 82.

³⁴⁵ el-Ḥaṭīb el-Bağdādī, a.g.e., VII/401; İbnu Mākūlā, *el-İkmāl fī ref‘i’l-irtiyāb ‘ani’l-muṭelef ve’l-muḥtelef fī’l-esmā’ ve’l-kunā*, Beyrut, Dāru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, 1411, I/229, V/92; İbnu’l-Cevzī, *el-Mevdū‘āt*, II/109; İbnu’n-Neccār el-Bağdādī, *Zeylu tārīhi Bağdād*, Beyrut, Dāru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, 1417/1997, V/151; İbn Ḥacer, *Lisānu’l-mizān*, I/426, V/206.

³⁴⁶ ‘Aliyyān, a.g.e., s. 82.

³⁴⁷ a.e., s. 83.

leyen birisini gördü mü hemen terkeder ve başka bir görüşe tâbi olurdu. Şiirleri de buna şahittir³⁴⁸. ”

eş-Şūlî’nin bu nakline göre, Ebu’l-‘Atâhiye’nin durmadan görüş değiştiren biri olduğu sonucu çıkarılmamalıdır. Belki belirli aşamalarda anlayışında bir takım değişimler olmuştur. Bunun sebebi, daha önce de belirtildiği gibi, çeşitli inançların, fikirlerin, siyasî eğilimlerin büyük bir rekabet içinde olduğu ve “Mücadele Asrı” diye isimlendirilen³⁴⁹ bir dönemde yaşamış olmasından kaynaklanan bir arayıştır.

Siyasî düşüncesinde Ehl-i Beyt taraftarlığı vardı. Ancak, bu taraftarlık onu Rasulullah (s.a.v)’in ashabından ve hanımlarından hiç birine dil uzatmaya sevketmemiştir³⁵⁰. Bir şiirinde ilk dört halifeyi bir arada övmektedir:

وَمَنْ جَاءَتْ بِفَضْلِهِمُ الْآيَاتُ وَالسُّورُ	بَلْ أَيْنَ أَهْلُ التَّقَى بَعْدَ النَّبِيِّ
وَنَادٍ مِنْ بَعْدِهِ فِي الْفَضْلِ يَا عُمَرُ	أَعْدُدْ أَبَا بَكْرٍ الصِّدِّيقَ أَوَّلَهُمْ
فَإِنَّ فَضْلَهُمَا يُرَوَّى وَيُذَكَّرُ	وَعُدَّ مِنْ بَعْدِ عُثْمَانَ أَبَا حَسَنِ

“Bilakis, Nebi’den sonraki takva sahipleri ve faziletleri hakkında ayet ve sureler gelenler neredeler.

En başta Ebu Bekir Sıddık’ı say. Fazilet hususunda ondan sonra gelene: Ömer! diye seslen.

Osman’dan sonra Hasan’ın babasını say ki her ikisinin de faziletleri anlatılmakta ve zikredilmektedir³⁵¹. ”

O dönemin önemli tartışma konularından biri olan “Halku’l-Kur’ân” (Kur’an’ın yaratılmış olduğu) meselesinde Mu’tezile’nin görüşünü benimsediği anlaşılmaktadır. İbn Ebî Duâd’ın arkadaşı Ebû Şu‘ayb el-Haccâm Ebu’l-‘Atâhiye’ye “Kur’an mahlûk mu, değil mi” diye sorduğunda Ebu’l-‘Atâhiye ona, “Allah’ı mı soruyorsun, yoksa Allah’tan başka bir şeyi mi?” diye soruyla karşılık verir ve susar. Adam sorusunu birkaç kere tekrar eder ama her seferinde de Ebu’l-‘Atâhiye aynı sorusuyla karşılık verir. Sonunda adam dayanamaz ve

³⁴⁸ el-İşfehâni, a.g.e., IV/8; İbnu’l-‘Adîm, a.g.e., IV/1760.

³⁴⁹ W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev: Ethem Ruhi Fırlı, Ankara, Umran Yayınları, 1981, s. 189.

³⁵⁰ İbnu’l-‘Adîm, a.g.e., IV/1760.

³⁵¹ EAD, s. 154; İbnu’l-‘Adîm, a.g.e., IV/1760.

“neden cevap vermiyorsun” deyince, “cevabını verdim ama sen eşeksin” şeklinde karşılık verir³⁵².

Ebü Şu‘ayb el-Haccâm ile aralarında geçen bu diyalogta, Kur’an’ın mahlûk olup olmadığı meselesindeki görüşünü zekice ortaya koymaktadır. Bu konuda yukarıdaki diyalogtan başka bir rivayet de bulunmamaktadır.

2.2. Zındıklıkla Suçlanması

Çağdaşlarından bir grup onun, öldükten sonra tekrar dirilmeye inanmayan filozofların mezhebinde olduğunu söylemişlerdir. Bu iddialarına onun şiirlerini delil olarak göstermişlerdir. Şiirlerinde ölmekten ve yok olmaktan bahsettiğini, tekrar dirilmekten bahsetmediğini söylemişlerdir³⁵³.

Onu zındıklıkla suçlayanların başında dönemin meşhur vaizlerinden Manşûr b. ‘Ammâr gelmekteydi. Oturumlarından birinde hamdu senadan sonra sözlerine başlayarak, “şehadet ederim ki, Ebu’l-‘Atâhiye zındıktır” der. Bu sözü Ebu’l-‘Atâhiye’ye ulaştınca ona şu beyitleri yazar ve gönderir:

إِنَّ يَوْمَ الْحِسَابِ يَوْمٌ عَسِيرٌ
لَيْسَ لِلظَّالِمِينَ فِيهِ نَصِيرٌ
فَاتَّخِذْ عِدَّةً لِمُطْلَعِ الْقَبْرِ
رَوْحَ وَهَوْلِ الصِّرَاطِ يَا مَنْصُورُ

“Hesap günü çetin bir gündür, zalimlere yardımcı yoktur o günde.

O halde hazırlığını yap, Ey Mansur, kabri görmeden ve Sırat’ın dehşetinden önce³⁵⁴.”

Bu beyitler Manşûr’a ulaştınca, söylediklerinden dolayı pişman olur ve “şehadet ederim ki, Ebu’l-‘Atâhiye, ölümden sonra dirilmeyi kabul etmiştir. Bunu kabul eden birisi de kendisine yöneltilen suçtan temize çıkmış olur”³⁵⁵ diyerek geri adım atar.

Yine bir gün, Manşûr b. ‘Ammâr bir gün bir mecliste sivrisineğin yaratılışını, bundaki hikmetleri hoş bir üslupla anlatır. Ebu’l-‘Atâhiye, onun bunları kendisinden çaldığını ima ederek, “Manşûr bu sözleri Kûfeli bir adamdan aldı” der. Bu sözü Manşûr’a ulaştınca,

³⁵² el-İşfehâni, a.g.e., IV/10; İbnu’l-‘Adîm, a.g.e., IV/1761; İbn Vâdirân, a.g.e., s. 357.

³⁵³ el-İşfehâni, a.e., IV/ 4.

³⁵⁴ İbnu’l-‘Adîm, a.g.e., IV/1762

³⁵⁵ a.y.

Ebu'l-‘Atāhiye’nin bir zındık olduğunu söyler ve sonra da sözlerine delil olsun diye, “gör-müyor musunuz, şiirlerinde Cennet ve Cehennem’i zikretmiyor, sadece ölümden bahsediyor” der. Bunlar Ebu'l-‘Atāhiye’nin kulağına gidince şu beyitleri söyler:

يا واعِظَ النَّاسِ قَدْ أَصْبَحْتَ مُتَّهِمًا إِذْ عَبْتَ مِنْهُمْ أُمُورًا أَنْتَ تَاتِيهَا
كَالْمَلِيسِ الثَّوْبَ مِنْ عُرِيٍّ وَعَوْرَتُهُ لِلنَّاسِ بَادِيَةٌ مَا إِنْ يُوَارِيهَا
وَأَعْظَمُ الْإِثْمِ بَعْدَ الشُّرْكِ نَعْلَمُهُ فِي كُلِّ نَفْسٍ عَمَّاها عَنْ مَسَاوِيهَا
وَشَغْلُهَا بِعُيُوبِ النَّاسِ تُبْصِرُهَا مِنْهُمْ وَلَا تُبْصِرُ الْعَيْبَ الَّذِي فِيهَا

“Ey insanlara öğüt veren! Sanık durumuna düştün, çünkü onlara ait kınadığın şeyleri kendin yapıyorsun.

Sanki sen çıplağa elbise giydiren fakat kendi ayıp yerleri açıkta olan gibisin.

Oysa şirkten sonra bildiğimiz en büyük günah, her nefsin kendi kötülüklerini görmemesidir.

Ve insanların kusurlarıyla meşgul olup, onları görmesi ama kendi kusurlarını görmemesidir³⁵⁶.”

Bu olaydan kısa bir süre sonra Manşūr öldü. Ebu'l-‘Atāhiye onun mezarının başına giderek şunları söyledi: “Ey toprak altındaki! Bana attığın iftiradan dolayı Allah seni bağış-lasın³⁵⁷.”

el-Halīl b. Esed en-Nūşecānī’nin anlattığına göre Ebu'l-‘Atāhiye bir gün onun evine giderek der ki: “İnsanlar benim zındık olduğumu iddia ediyorlar. Vallahi benim tevhitten başka inancım yoktur.” Bunun üzerine ona “bize bir şey söyle de senin hakkında onunla konuşalım” deyince şunları söyler:

أَلَا إِنَّا كُلُّنَا بَائِدٌ وَأَيُّ بَنِي آدَمَ خَالِدٌ
وَبَدْوُهُمْ كَانَ مِنْ رَبِّهِمْ وَكُلٌّ إِلَىٰ رَبِّهِ عَائِدٌ
فِي عَجَبٍ كَيْفَ يُعْصَى الْإِلَـهَ هُ أَمْ كَيْفَ يَجْحَدُ الْجَاهِدُ
وَفِي كُلِّ شَيْءٍ لَهُ آيَةٌ تَدُلُّ عَلَى أَنَّهُ وَاحِدٌ

“Haberiniz olsun! Hepimiz yok olucağız, hangi Âdemoğlu ölümsüz?

Başlangıçları Rab’lerindendi ve her biri Rabbine dönüyor.

³⁵⁶ EAD, s. 425; el-İşfehānī, a.g.e., IV/38.

³⁵⁷ a.e., IV/36-37.

“Hayret! Nasıl isyan edilir İlah’a? Nasıl inkâr eder inkârcı?

Oysa her şeyde onun bir olduğunu gösteren delil vardır³⁵⁸.”

Yine bunlardan bazıları onun hakkında ciddiye alınması zor olan, bazı garip rivayetler bile yaymaya çalışmışlardır. Recâ’ b. Seleme’ye dayandırılan ve Ebu’l-‘Atâhiye’nin, “Bu sabah “‘Amme yetesâelüne³⁵⁹”yi okudum, sonra ondan daha iyi bir kaside nazmettim³⁶⁰” dediği şeklindeki rivayet³⁶¹ bunlardandır.

Oğlu Muhammed buna benzer başka bir hadiseyi de şöyle anlatmaktadır: “Babamın kadın bir komşusu vardı. Bir gün onu dua ederken görür ve hemen arkasından da onun ayla konuştuğu rivayetini yayar. Bu haber zındıklardan Hamdeveyh’e ulaşınca kadının evine gider ve gece olunca Ebu’l-‘Atâhiye’nin evini gözler. Onu namaz kılarken görünce umudunu keser ve kuyruğunu bacaklarının arasına sıkıştırarak çekip gider³⁶².”

Ebu’l-‘Atâhiye’ye zındıklık isnadının sebeplerinden biri, vaiz Manşûr b. ‘Ammâr örneğinde olduğu gibi kıskançlık yüzündendi. Fakat en önemlisi, bu tür rivayetleri, kendilerine güç katma, ya da halk nazarında sevilen meşhur kişileri gözden düşürme maksadıyla zındıkların yaydığını düşünmek daha mantıklı görünmektedir.

Bu araştırmanın girişinde geçtiği gibi, Halife el-Mehdî’nin zındıklara karşı verdiği amansız mücadele bilinmektedir. Eğer Ebu’l-‘Atâhiye’ye yapılan bu zındıklık suçlaması gerçeği yansıtıyorsa, böyle bir halifenin ona meclisinde yer vermesinin izahı hiçbir şekilde yapılamazdı.

Hakkındaki zındıklık söylentileri yaygınlaşmaya başlayınca Hârûn er-Reşîd de rahatsız olur ve işin aslını Ebu’l-‘Atâhiye’nin ağzından duymak ister. Bu konuyu ona açınca, Ebu’l-‘Atâhiye, “şunları söyleyen ben, nasıl zındık olurum efendim?” der:

أَيَا عَجَبٍ كَيْفَ يُعْصَى الْإِلَـٰهَ	أَمْ كَيْفَ يَجْحَدُ الْجَاهِدُ
وَلِلَّهِ فِي كُلِّ تَحْرِيكَةٍ	عَلَيْنَا وَتَسْكِينَةٍ شَاهِدُ
وَفِي كُلِّ شَيْءٍ لَهُ آيَةٌ	تَدُلُّ عَلَى أَنَّهُ وَاحِدُ

³⁵⁸ a.e., IV/39.

³⁵⁹ 78 en-Nebe’/1.

³⁶⁰ İbnu’l-‘Adîm, a.e., IV/1761.

³⁶¹ el-İşfehâni, a.g.e., I, 355, IV, 38.

³⁶² a.e., IV/37; İbnu’l-‘Adîm, a.g.e., IV/1760.

“Hayret! Nasıl isyan edilir İlah’a, nasıl inkâr eder inkârcı?

Oysa her harekette ve hareketsizlikte bize Allah’ın varlığına dair bir şahit vardır.

Her şeyde, onun bir olduğunu gösteren bir delili vardır³⁶³.”

Ebu’l-‘Atâhiye’nin şiirlerine bakıldığında, gerçekten ölüm teminin ilk sırayı aldığı görülmektedir. Sadece موت kelimesi ve müştakları bile kullanım sıklığı bakımından birinci sırada yer almaktadır. Aşağıdaki tabloda en çok kullanılan birkaç kelime bu konuda net bir fikir vermektedir:

<u>Kelime</u>	<u>Kullanım Sıklığı</u>
موت، مات، موتي، ميت، أموات، ممات	592
الله، لله، بالله، والله	534
الدنيا	495

“Mevt” ve müştaklarının yanına bir de “yok olma”, “geçip gitme”, “dünyadan göçme”, “çürüme”, “cenaze”, “mezar”, “toprak”, “toprağın altı” gibi kelimeler eklendiğinde rakam büyük ölçüde artmaktadır.

Ancak, bu kelimelerden yola çıkarak onu, döneminin zındık şairleriyle aynı kategoride değerlendirmek mümkün değildir. Ölüm ve yok oluşla ilgili kelimelerinin arkasında bir art niyet bulunmamaktadır. Bütün şiirlerinde bununla kasdettiği şeyin dünyanın faniliği olduğu son derece açıktır.

Bilindiği gibi, edebiyatta olsun, günlük dilde olsun bir kimsenin yanlış davranışı görüldüğünde veya dünyaya meyli aşırı bulunduğunda “ölümlü dünya”, “bir gün ölüp gideceksin”, “bu dünya kimseye kalmaz” gibi ifadelerle uyarılır. Hiç kimse bunların yerine “öldükten sonra dirileceksin” demez. Müslüman bir kimsenin “ölümlü dünya” sözü içerisinde zaten zımni olarak tekrar dirilme ve sonsuz ahiret hayatı vardır. Buna benzer sözler, bu dünyanın geçici olduğunu, eninde sonunda ölümle yüzyüze gelineceğini, dolayısıyla ahiret hayatına hazırlıklı olmanın gerekli olduğu düşüncesini veciz bir şekilde ifade etmektedir.

Denilebilir ki, Ebu’l-‘Atâhiye çok aşırı yönleri olmayan, genel Müslüman kitle içerisine dâhil edilebilecek bir inanç yapısındaydı. Kur’an’ı ve İslâm inancını hafife alan söz ve

³⁶³ EAD, s. 104; el-İşfehâni, a.e., IV/39; İbnu’l-‘Adîm, a.g.e., IV/1761-1762 (ikinci beyit bulunmamaktadır).

davranışlarına rastlanmamaktadır. İbn ‘Abdi’l-Berr, Ebu’l-‘Atāhiye’nin divanına yazdığı önsözde onu âlimler ve salihler sınıfından saymaktadır³⁶⁴.

İbnu’l-‘Adīm Ebu’l-‘Atāhiye’nin görüşlerini şöyle özetlemektedir: “Sultana isyan etmeyi meşru görmezdi. Dinde tartışma ve riyakârlığı hoş karşılamazdı. Mezhebi, dünyadan el etek çekme, zühd, tasavvuf ve kanaatti. İrade ile birlikte eylemin olduğunu, iyilikleri de kötülükleri de Allah’ın yarattığını söylerdi³⁶⁵.”

Başka bir yerde de şu ifadeler yer almaktadır: “Ebu’l-‘Atāhiye tevhit inancına sahipti. Ancak, Allah’ın yoktan birbirine zıt iki cevher yarattığını ve sonra da dünyanın bu yapısını onlardan oluşturduğunu iddia ederdi. Şöyle söylrdi: “Evren sonradan yaratılmıştır ve Allah’tan başka yaratıcısı yoktur. Tek tek bütün varlıklar yok olmadan önce Allah, her şeyi tekrar bu iki zıt cevhere dönüştürecektir³⁶⁶.”

Daha önceden de belirtildiği gibi İran dualizmi, yaşadığı zamanda ve bölgede etkili bir inançtı. Kûfe, Hire, ‘Aynu’t-Temr gibi yerleşim birimlerinde belirgin bir şekilde vardı. Ebu’l-‘Atāhiye de Bağdat’a gelmeden önce buralarda bu atmosfer içinde yetişmişti.

Bu tür yaygın inançlardan şu veya bu şekilde etkilenmek kaçınılmazdır. Ebu’l-‘Atāhiye de bu dualizmden etkilenmiştir. Hayır ve şerri birlikte zikrettiği birçok beytinde bu husus hissedilmektedir.

الْخَيْرُ وَالشَّرُّ عَادَاتٌ وَأَهْوَاءُ وَقَدْ يَكُونُ مِنَ الْأَحْبَابِ أَعْدَاءُ

“Hayır ve şer âdetlerdir, nefsi arzulardır. Dostlardan düşmanlar olabilir³⁶⁷.”

دَعِ الشَّرَّ وَابْغِ الْخَيْرَ فِي مُسْتَقَرٍّ فَلِلْخَيْرِ عَادَاتٌ وَلِلشَّرِّ عَادَاتٌ

“Şerri bırak, hayrın yerleşmesini iste. Hayrın da şerrin de âdetleri vardır³⁶⁸.”

الْخَيْرُ أَفْضَلُ مَا لَزِمْنَا وَالشَّرُّ أَخْبَثُ مَا طَمِعْنَا

³⁶⁴ EAD-Mukaddime, s. 37.

³⁶⁵ İbnu’l-‘Adīm, *a.g.e.*, IV/1760.

³⁶⁶ el-İşfehānī, *a.g.e.*, IV/7-8; İbnu’l-‘Adīm, *a.g.e.*, IV/1760; İbn Vādirān, *a.g.e.*, s. 357; Chokr, *a.g.e.*, s. 421.

³⁶⁷ EAD, s. 1.

³⁶⁸ EAD, s. 58.

“Hayır bağı kaldığın sürece daha iyidir; şer ise arzuladığın sürece daha kötüdür³⁶⁹. ”

مَا يُنَالُ الْخَيْرُ بِالشَّرِّ وَلَا يَحْصِدُ الزَّارِعُ إِلَّا مَا زَرَعَ

“Hayra şerle erişilmez. Kişi ancak ektiğini biçer³⁷⁰. ”

الْخَيْرُ وَالشَّرُّ مُزْدَادٌ وَمُنْتَقَصٌ فَالْخَيْرُ مُنْتَقَصٌ وَالشَّرُّ مُزْدَادٌ

“Hayır ve şer artar ve eksilir. Hayır eksilir şer ise artar³⁷¹. ”

وَالْخَيْرُ مَوْعِدُهُ الْجَنَّةُ وَظِلُّهَا وَرَحِيقُهَا

وَالشَّرُّ مَوْعِدُهُ لُظَا وَزَفِيرُهَا وَشَهيقُهَا

“Hayır için vaat edilen, cennetler, bu cennetlerin gölgesi ve leziz içecekleridir; Şer için vadedilen ise alevli ateş, onun çıtırtısı, hıştırtısıdır³⁷². ”

وَالْخَيْرُ مَا لَيْسَ بِخَافٍ هُوَ الْـمَعْرُوفُ وَالشَّرُّ هُوَ الْمُنْكَرُ

“Hayır gizli değildir, o bilinmektedir. Şer ise istenmemektedir³⁷³. ”

الْخَيْرُ خَيْرٌ كَاسِمِهِ وَالشَّرُّ شَرٌّ كَاسِمِهِ

“Hayır, adı üstünde iyiliktir; şer de adı üstünde kötülüktür³⁷⁴. ”

Ancak, Ebu'l-‘Atâhiye’nin bu dualizmden etkilenmesi İslâm dairesi içinde kalmıştır. Ayrıca, “hayrı ve şerri Allah’ın yarattığı; hayrın iyi olduğu, şerrin kötü olduğu; hayra koşulması gerektiği, şerden kaçılması gerektiği” düşüncesi İslâm akaidine zarar vermediği gibi, uygun da düşmektedir.

‘Abdu’r-Raḥmān Bedevī, Ebu'l-‘Atâhiye’nin inancını en iyi şekilde müsteşrik Vîda’nın özetlediğini belirterek, onun bu konudaki görüşünü şöyle aktarmaktadır:

“Ebu'l-‘Atâhiye’nin inançları konusunda ilk farkettiğimiz şey onun açık bir şekilde dualizme inanıyor olmasıdır. Buna göre görünen âlem birbirine zıt iki cevherden oluşmak-

³⁶⁹ EAD, s. 61.

³⁷⁰ EAD, s. s.218.

³⁷¹ İbnu'l-‘Adīm, a.g.e., IV/1786

³⁷² EAD, s. 256.

³⁷³ EAD, s. 151.

³⁷⁴ EAD, s. 359.

tadır. Varlıkta iki kesim rekabet halindedir. Bunlardan biri iyilik diğeri de kötülüktür. Varlık en sonunda, kâinatın kaynağı olan bu iki zıt cevhere dönecektir³⁷⁵.”

Ancak, Ebu'l-‘Atâhiye’nin bu dualist görüşü tevhit dairesi içinde kalmaktadır. Çünkü eşyanın başlangıcı söz konusu olduğunda Allah tek başına en başta yer almaktadır. Adı geçen iki zıt cevherin yaratıcısı O’dur. Allah olmadan âlemin varlığı düşünülemez³⁷⁶.”

³⁷⁵ ‘Abdu’r-Raḥmān Bedevī, *Min tārīḫi ‘l-ilḥād fī ‘l-İslām*, Kahire, Sīnā li’n-neşr, 1993, s. 51.

³⁷⁶ Bedevī, *a.g.e.*, s. 51.

3. ZÜHD HAYATI

Ebu'l-‘Atâhiye’nin zühd ve zahitliğe tabii bir meyli vardı. Belki de bu konulara en uzak olması beklenen yaşlarda yani gençlik yıllarında bunun işaretlerini vermektedir. Sırtında çömlek küfesiyle mahalle aralarında dolaşırken şiir meraklısı gençlerle bahse girdiği şiiri bu meylini açıkça göstermektedir.

ساكِنِي الْأَجْدَاثِ أَنْتُمْ مَثَلْنَا بِالْأَمْسِ كُنْتُمْ
لَيْتَ شَعْرِي مَا صَنَعْتُمْ أَرْحَمْتُمْ أَمْ خَسِرْتُمْ

“Ey mezar sakinleri! Sizler daha dün bizim gibiydiniz.

Ah bir bilseydim ne yaptınız, kârda mı yoksa ziyanda mısınız?³⁷⁷”

O günlerde Kûfe’de zühde ilgi duyan gözle görülür bir faaliyet vardı. Belki de Ebu’l-‘Atâhiye’nin fitratında olan zühd eğilimi, yaşadığı coğrafyadaki havanın da etkisiyle tabii mecrasına girmişti. Belki de Kûfe’nin önde gelenlerinden ve Aneze kabilesine mensup, Mendel ve Hayyan isimli fakihler onu etkilemişti³⁷⁸.

Ebu’l-‘Atâhiye zaman zaman bu eğilimini ifade etmeye çalışmakla birlikte, zahitlik yolunda ciddi teşebbüsleri Hārūn er-Reşīd döneminde olmuştur. Teşebbüsleri diyoruz, çünkü bu konuda kaynaklardaki bilgilerde bir karmaşa söz konusudur.

Zühd hayatını seçmesinin en belirgin yanı gazeli terketmesidir. Her terkedişinde de hapisle cezalandırılmasına bakılacak olursa, buna göre en az üç kez teşebbüs ettiği sonucu çıkarılmaktadır. Çünkü iki hapsedilme hadisesi sonunda tekrar gazel söylediği görülmektedir. En son hapsedilme hadisesinde artık kesinlikle gazeli terkettiği bilinmektedir.

Torunu ‘Abdu’l-Ḳavī b. Muḥammed b. Ebi’l-‘Atâhiye’nin anlattığına göre hapsedilmesiyle ilgili başka bir hadise de şöyle:

“Ebu’l-‘Atâhiye “suf” giydi ve gazel şiiri söylemeyeceğine yemin etti. Bunun üzerine er-Reşīd onu hapse attı ve gazel söylemesi için zorlamaya başladı. Sonuna kadar dayanamayan Ebu’l-‘Atâhiye şu beyitleri söyledi:

يَا بْنَ عَمِّ النَّبِيِّ سَمِعاً وَطَاعَةً قَدْ خَلَعْنَا الْكِسَاءَ وَالْذُّرَّاعَةَ

³⁷⁷ el-İşfehānī, a.g.e., IV/49.

³⁷⁸ ‘Aliyyān, a.g.e., s. 86.

وَرَجَعْنَا إِلَى الصَّنَاعَةِ لَمَّا كَانَ سُخْطُ الْإِمَامِ تَرَكَ الصَّنَاعَةَ

“Ey Nebi’nin amcazadesi, başım gözüüm üstüne. Çıkardık yünlü abayı.

Geri döndük, terkedilmesiyle İmam’ı kızdıran sanata³⁷⁹. ”

Daha sonra şu beyitleri söyler:

أَمَّا رَحِمْتَنِي يَوْمَ وَلَّتْ فَأَسْرَعْتُ وَقَدْ تَرَكْتَنِي وَاقِفًا أَتَلَفْتُ
أَقْلَبُ طَرْفِي كِي أَرَاهَا فَلَا أَرَى وَأَحْلِبُ عَيْنِي دَرَهَا وَأُصَوِّتُ

“Beni ayakta bakar halde bırakarak geri dönüp hızla gittiği gün bana acımadı mı?

O gün onu görebilmek için her yere göz gezdiriyordum ama göremiyordum. Gözlerimden yağmur gibi yaş akıtıyor ve feryat ediyordum³⁸⁰. ”

Fakat er-Reşîd ağırdan alır, salıvermez. Ebu’l-‘Atâhiye’yi gözlemesi için de bir adam görevlendirir. Adam Ebu’l-‘Atâhiye’nin her yaptığını er-Reşîd’e ulaştırıyordu. Onun duvara yazdığı şu beyitleri haber verince er-Reşîd yumuşar ve ağlar. Sonra onun getirilmesini emreder ve ikibin dinar vererek serbest bırakır:

أَمَّا وَاللَّهِ إِنَّ الظُّلْمَ لَوْمٌ وَمَا زَالَ الْمُسِيءُ هُوَ الظُّلْمُ
إِلَى دِيَانِ يَوْمِ الدِّينِ نَمْضِي وَعِنْدَ اللَّهِ تَجْتَمِعُ الْخُصُومُ

“Vallahi zulüm kınanacak bir şeydir. Devamlı kötü davranan da zalimdir.

Din gününün (hesap gününün) Deyyân’ına (Allah’a) gideceğiz; Allah’ın huzurunda hasımlar bir araya gelecek³⁸¹. ”

Hārūn er-Reşîd’in Rakka’ya gelmesinden sonra başka bir hapsedilme hadisesi ile daha karşılaşmaktayız. 180/796 yılında Hārūn er-Reşîd’in, oğlu el-Emîn’i Bağdat’ta naib olarak bırakıp Rakka’ya yerleşmesinden sonra, Ebu’l-‘Atâhiye zahitlik konusunda ciddi bir karar alır. O dönemin zahitlik alameti olan “suf” denilen “yünlü aba”yı giyer, gazel söylemeyi ve Hārūn er-Reşîd’in sohbet arkadaşlığını terkeder. Hārūn er-Reşîd onu aldığı karar-

³⁷⁹ el-İşfehānī, a.g.e., IV/72.

³⁸⁰ a.e., IV/73.

³⁸¹ a.e., IV/54-55, 73; İbn Manzūr, Ebu’l-Faḍl Cemālu’d-Dīn Muḥammed b. Mukerrem, *Muhtaşaru tārihi Dimeşk li’bni ‘Asākir*, tah: Ruḥiyye en-Naḥḥās, Muḥammed Muṭī‘ el-Ḥāfiz, Dimeşk, Dāru’l-fıkr, 1411/1990, XXVII/22; İbn Keşir, a.g.e., X/218.

dan vazgeçirmek için hapse attırır³⁸². Ebu'l-‘Atāhiye hapisteyken şu dokunaklı beyitleri yazarak ona gönderir:

أَنَا الْيَوْمَ لِي وَالْحَمْدُ لِلَّهِ أَشْهُرُ يَرْوِحُ عَلَيَّ أَلْهَمُ مِنْكُمْ وَيَبْكُرُ
تَذَكَّرُ أَمِينَ اللَّهَ حَقِّي وَحُرْمَتِي وَمَا كُنْتُ تَوَلِّينِي لَعَلَّكَ تَذْكُرُ
لِيَالِي تُدْنِي مِنْكَ بِالْقُرْبِ مَجْلِسِي وَوَجْهَكَ مِنْ مَاءِ الْبِشَاشَةِ يَقْطُرُ
فَمَنْ لِي بِالْعَيْنِ الَّتِي كُنْتُ مَرَّةً إِلَيَّ بِهَا فِي سَالِفِ الدَّهْرِ تَنْظُرُ

“Allah’a hamdolsun, bugün ben, sabah akşam sizden gelen kederle, bir kaç ay geçirmiş bulunmaktayım.

Ey Allah’ın emini! Hakkımı ve hürmetimi hatırla. Bana sırt çevirmezdin, belki hatırlıyorsun.

Oturma yerimi sana yaklaştıran geceler; yüzün neşe suyu akıtıyor.

*Bir zamanlar bana baktığın gözle kim bakabilir?*³⁸³”

أَرِقْتُ وَطَارَ عَنْ عَيْنِي النَّعَاسُ وَنَامَ السَّامِرُونَ وَلَمْ يُوَأْسُوا
أَمِينَ اللَّهَ أَمْنُكَ خَيْرُ أَمْنٍ عَلَيْكَ مِنَ التَّقَى فِيهِ لِبَاسُ
تُسَاسٍ مِنَ السَّمَاءِ بِكُلِّ بَرٍّ وَأَنْتَ بِهِ تَسُوسُ كَمَا تُسَاسُ
كَأَنَّ الْخَلْقَ رُكَّبَ فِيهِ رُوحٌ لَهُ جَسَدٌ وَأَنْتَ عَلَيْهِ رَأْسُ
أَمِينَ اللَّهَ إِنَّ الْحَبْسَ بَأْسٌ وَقَدْ أُرْسِلْتَ لَيْسَ عَلَيْكَ بَأْسُ

“Uyuyamadım, gözlerimden uyku uçuştı gitti. Gece dostları uyudular, teselli etmediler.

Ey Allah’ın emini, senin emniyetin en hayırlısıdır. Takvaya sarıl, onda (koruyucu) bir elbise vardır.

Her türlü iyilikle gökten idare edilirsin. Sen ise, idare edildiğin gibi, onunla idare edersin.

Halk sanki içine ruh yüklenmiş bir beden, sen de onun başısın.

*Ey Allah’ın emini! Sıkıntı çekmeyeceksin diye haber göndermişsin ama hapisliğin kendisi sıkıntıdır*³⁸⁴. ”

³⁸² el-İşfehānī, a.g.e., IV/67 ; İbnu'l-‘Adīm, a.g.e., IV/1772.

³⁸³ el-İşfehānī, a.g.e., IV/67-68.

³⁸⁴ a.e., IV/68.

Ebu'l-‘Atāhiye’nin böyle bir karar almasına sebep olarak, yirmi seneye yakın bir süre ‘Utbe’ye gazel söylemesine rağmen onun gönlünü elde edememesi gösterilmektedir. Daha önce geçtiği gibi, Hārūn er-Reşīd Ebu'l-‘Atāhiye adına ‘Utbe’ye giderek onu razı etmeye çalışmış, fakat ‘Utbe kesin bir tavırla reddetmişti. Bunun üzerine aşağıdaki beyitleri söylediği ve daha sonra da “suf” (zahit elbisesi) giyerek hayatında yeni bir dönem başlattığı söylenmektedir³⁸⁵.

وَحَطَطْتُ عَنْ ظَهْرِ الْمَطِيِّ رَحَالِي	قَطَعْتُ مِنْكَ حَبَائِلَ الْأَمَالِ
مَا فِيكَ يَا دُنْيَا وَأَنْ يَبْقَى لِي	وَيَسْتُ أَنْ أَبْقَى لِسَيِّئٍ نِلْتُ مِمَّ
وَأَرَحْتُ مِنْ حَلِّي وَمِنْ تَرَحَالِي	وَوَجَدْتُ بَرْدَ الْيَأْسِ بَيْنَ جَوَانِحِي

“Ümit iplerimi kopardım senden. İndirdim yükümü bineğimden.

Ey dünya! Senden elde ettiğim bir şey için kalmaktan ve onun benim için baki kalmamasından umudumu kestim.

Umutsuzluğun soğukluğunu bağrımda hissettim ve artık konup göçmekten de kurtuldum, rahata erdim³⁸⁶. ”

Ebu'l-‘Atāhiye’nin zühd hayatına karar vermesindeki sebebin, ‘Utbe’nin onu reddetmesi olduğu söylene de, kararının sadece bu olaya bağlanması çok doğru görünmemektedir. Çünkü Ebu'l-‘Atāhiye, ömrünü bir kadına adanmış, ona olan tek taraflı aşkıyla ömrünü geçirmiş ve sonunda onu elde edememiş olmanın etkisiyle özel olarak, ‘Utbe’ye genel olarak da kadınlara küserek böyle bir karar almış biri değildir. Ebu'l-‘Atāhiye zaten evli, çocukları olan, hanımını seven ve ayrı kaldığında onu özleyen birisidir. Hapiste iken hanımı için yazdığı ve ona karşı olan sevgisini ve özlemini dile getirdiği beyitleri daha önce geçti³⁸⁷.

O halde zahitliğe yönelmesinde birden fazla sebep aramak daha doğru olacaktır. Bu sebepler içinde zahitliğin o dönemde yükselen bir değer olmasıyla birlikte yine o zamanın sosyal ve siyasî şartları da vardır. Bu sıralarda israf ve lüksün aşırı bir dereceye ulaşması, bu tür hayat tarzına karşı tepkisel hareketleri de ortaya çıkarmaya başlamıştı.

³⁸⁵ el-Mes‘ūdī, a.g.e., III/356-357; İbnu'l-‘Adīm, a.g.e., IV/1768-1769.

³⁸⁶ EAD, s. 280-281; el-Mes‘ūdī, a.e., III/357; el-İşfehānī, a.g.e., IV/33-34; İbnu'l-‘Adīm, a.e., IV/1769.

³⁸⁷ el-İşfehānī, a.y.

Ancak, bütün bu sebeplerin de ötesinde, gözden kaçırılan en önemli husus şairin bu sıralarda elli yaşlarında olmasıdır. Artık yaşlanmış ve olgunlaşmıştır. Hayat, yaşlılık, ölüm gibi konuları daha farklı algılamaya başlamıştır. Bu konulara gençlikteki bakış açısıyla, ileri yaşlardaki bakış açısının aynı olamayacağı açıktır. Yukarıda, ‘Utbe’nin onu reddetmesi üzerine söylediği belirtilen şiirin daha sonraki beyitlerinde yaşlılığa atıfta bulunarak bunu açıkça ortaya koymaktadır:

وَلَقَدْ أَقَامَ لِي الْمَشِيبُ نَعَاتَهُ يُفْضِي إِلَيَّ بِمَفَرِّقٍ وَقَدَالٍ
وَلَقَدْ رَأَيْتُ الْمَوْتَ يَبْرُقُ سَيْفُهُ بِيَدِ الْمَنِيَّةِ حَيْثُ كُنْتُ حَيَالِي

“Yaşlılık tepeme ve ensem bana haber getirecek ölüm habercilerini dikti.
Ölümün kılıcının karşında parladığını gördüm³⁸⁸.”

Gençlikte bir fikir olarak, bir görüş olarak dile getirilen hayat ve ölüme dair hususlar, yaşlılık döneminde hissedilerek dile getirilir. İnsan arkasına döndüğünde geçip giden gençliğine bakarak ölümün fiilî olarak yaklaştığını görür:

بَكَيْتُ عَلَى الشَّبَابِ بِدَمْعٍ عَيْنِي فَلَمْ يُغْنِ الْبُكَاءُ وَلَا النَّحِيبُ
فِيَا أَسَفًا أَسِفْتُ عَلَى شَبَابٍ نَعَاهُ الشَّيْبُ وَالرَّأْسُ الْخَضِيبُ
عَرَيْتُ مِنَ الشَّبَابِ وَكَانَ غَضًّا كَمَا يَعْرِى مِنَ الْوَرَقِ الْقَضِيبُ
فِيَا لَيْتَ الشَّبَابَ يَعُودُ يَوْمًا فَأُخْبِرَهُ بِمَا صَنَعَ الْمَشِيبُ

“Gençliğe gözyaşı dökerek ağladım. Ama bu ağlama ve gözyaşı hiçbir fayda sağlamadı.

Ne yazık! Saçın ağarmasının ve başın renginin değişmesinin ölüm haberini verdiği bir gençliğe üzüldüm.

Dalın yapraktan soyunduğu gibi, tazeyken gençlikten soyundum.

Keşke gençlik bir gün geri gelseydi de ona yaşlılığın ne yaptığını anlatsaydım³⁸⁹.”

Ebu’l-‘Atâhiye hapisten çıkınca evine kapanır ve insanlarla ilişkisini keser.³⁹⁰ Kaynaklardaki bilgiler abartılı değilse, bu dönemde insanlara karşı bir kızgınlık duyduğu da

³⁸⁸ EAD, s. 281.

³⁸⁹ EAD, s. 32.

³⁹⁰ el-İşfehānī, a.g.e., I/380.

anlaşılmaktadır. Yüzüğünün üzerine ne yazdırmasını tavsiye ettiğini soran birine: “Allah’ın laneti insanların üzerine olsun” yazdır der ve şu beyitleri söyler:

بَرَمْتُ بِالنَّاسِ وَأَخْلَقَهُمْ فَصِرْتُ أُسْتَأْنِسُ بِالْوَحْدَةِ
ما أَكْثَرَ النَّاسَ لَعَمْرِي وَمَا أَقَلَّهُمْ فِي حَاصِلِ الْعِدَّةِ

“İnsanlardan da huylarından da usandım ve yalnızlığa sığınır oldum...

Yemin ederim, insanlar ne kadar çok, kıymetli olanlarının sayısı ne kadar az!³⁹¹”

Aynı beyitlerin söyleniş sebebi *el-Egānī*’nin başka bir yerinde daha farklı olarak şu şekilde verilmektedir:

Hapisten çıktıktan sonra onun eve kapandığını öğrenen Hārūn er-Reşīd, “kadınlarla dedikodu yapan ev minderi (evden ayrılmayan) mi oldun” diye haber gönderir. Ebu’l-‘Atāhiye de ona yukarıda geçen beyitleri yazar ve gönderir.

Sonra, Müminlerin emirini üzmenin yakışık almayacağını düşünerek, içinde medih olan dört beyit daha gönderir:

عَادَلِي مِنْ ذِكْرِهَا نَصَبُ فدموعُ العَيْنِ تَنْسَكِبُ
وَكَذَاكَ الْحُبُّ صَاحِبُهُ يَعْتَرِيهِ الْهَمُّ وَالْوَصَبُ
خَيْرٌ مَنْ يُرْجَى وَمَنْ يَهَبُ مَلِكٌ دَانَتْ لَهُ الْعَرَبُ
وَحَقِيقٌ أَنْ يُدَانَ لَهُ مَنْ أَبَوْهُ لِلنَّبِيِّ أَبُ

“Onunla ilgili bir şarkı hatırladım ve gözyaşlarım akmaya başladı.

Aşk böyledir, onun sahibine gam ve hastalık gelir.

Umut kapısının ve bağışlayanın en hayırlısı,

Arapların kendisine boyun eğdiği bir hükümdar; ona boyun eğmek gerekir, çünkü atası Nebi’nin atasıdır³⁹². ”

“بَرَمْتُ بِالنَّاسِ وَأَخْلَقَهُمْ” şeklinde başlayan beyitlerden yola çıkarak, onun insanlardan nefret duyduğu sonucu çıkarılmaktadır. Bu nefrete, onun toplum içinde aşağı mertebede olmasının sebep olduğu; ayrıca bu durumun, onun iç dünyasında hayatı boyunca sürecek

³⁹¹ a.e., IV/41.

³⁹² a.e., IV/112-113.

bir çatışmaya yol açtığı ve bütün bunlardan da son derece karamsar mizaçlı bir insan haline geldiği ileri sürülmektedir³⁹³.

İddia burada kalmayıp daha da ileri giderek, bu karamsarlığın onu, sadece hayattan korkma ve insanlardan nefret etmeye itmekle bırakmayıp, ölüm sonrasında da korkmaya ittiğini söylemektedir³⁹⁴.

Söz konusu beyitler, sadece el-Eğānī’de ve iki farklı rivayet olarak verilirken, Ebu’l-‘Atāhiye’nin divanında yer almamaktadır. Bu beyitlerden birincisi Tārīḥu medīneti Dimeşk’ta Bısr el-Ḥafī diye bilinen meşhur sufi Bısr b. el-Ḥāriş’e nisbet edilerek verilmektedir³⁹⁵.

Beyitlerin Ebu’l-‘Atāhiye’ye nisbeti doğru olsa bile, yine yukarıdaki değerlendirmeye katılmak mümkün değildir. İki beyitlik bir manzumeyle bir insanın psikolojik yapısının tahlil edilebileceğini söylemek için çok cüretkâr olmak gerekir. İnsan psikolojisi, haletiruhiyesi her hangi bir hadiseyle bir anda tamamen zıt yönde değişebilmektedir. Birçok insanın aşırı kızgınlık veya aşırı sevinç halinde kendisinden beklenmeyen bir davranışı göstermesi mümkündür. Bu kızgınlık ve sevinç halinin etkisiyle bir genellemeye gidebilir ama kişi bu duyguyu sürekli olarak taşımaz.

O halde, mezkûr söz ve beyitleri uzun süre hapiste kalmış olmasının doğurduğu geçici bir kızgınlık ve haletiruhiye ile söylemiş olması muhtemeldir.

Hārūn er-Reşīd’in Raḳqa’ya intikalinden sonra Ebu’l-‘Atāhiye’nin gazel söylememe tavrında büyük bir kararlılık görülmektedir. Hapiste bulunduğu sıralarda söylediği şiirlerden biri bunu açıkça göstermektedir:

وَكَلَّفْتَنِي مَا حُلَّتْ بَيْنِي وَبَيْنَهُ وَقُلْتُ سَأَبْغِي مَا تُرِيدُ وَمَا تَهْوَى
فَلَوْ كَانَ لِي قَلْبَانِ كَلَّفْتُ وَاحِدًا هَوَاكَ وَكَلَّفْتُ الْخَلِيلِي لِمَا يَهْوَى

“Beni ondan ayrı kalma sıkıntısına soktun. Ben de senin istediğin ve arzuladığını isteyeceğim dedim.

³⁹³ ‘Aliyyān, *a.g.e.*, s. 89.

³⁹⁴ *a.y.*

³⁹⁵ İbn ‘Asākir, Ebu’l-Ḳāsim ‘Alī b. el-Ḥāsen, *Tārīḥu medīneti Dimeşk*, tah: ‘Alī Şīrī, Beyrut, Dāru’l-fikr, 1419/1998, X, 214.

*İki kalbim olsaydı birini senin arzunla yükümlü tutar, boşta kalanı da kendi arzusunun emrine verirdim*³⁹⁶. ”

Bu tür beyitleriyle halifeye artık gazel söylemeyeceği hususundaki kararlılığını kibar bir üslupla ve açıkça ifade ediyordu. O artık yeni arzusunun zühd olduğunu şairane bir şekilde dile getirmiş, belki de halifeyi bu üslubu ile ikna etmişti. Artık bundan sonra ilhamını zühdde arayan bir şairdi³⁹⁷. Halifenin de onu rahat bırakmaktan başka yapacak bir şeyi kalmamıştı³⁹⁸.

‘Aliyyān, Ebu’l-‘Atāhiye’nin zühdünün gerçek anlamda İslâmî bir zühd olmadığı kanaatini taşımaktadır.³⁹⁹ Ayrıca, Ebu’l-‘Atāhiye’nin zühd ile ilgisini iki devreye ayırmaktadır. Birincisi, eğlence ve gününü gün ettiği günlerdeki, İslâm’ın ruhuna uymayan zühdü; ikincisi ise, ömrünün son dönemlerinde, yetmişli yaşlardan ölünceye kadarki döneme ait ve içinde tövbe ve Allah’tan af talebi olan zühdü. ‘Aliyyān, her iki dönemdeki zühdünde de dünyanın şer olduğu, insanlardan hayır gelmeyeceği, hayatın oyun ve aldatıcı bir serap olduğu düşüncesinin hâkim olduğunu söylemektedir⁴⁰⁰.

Hayatının son dönemlerinde Ebu’l-‘Atāhiye’nin sadece şiirinde değil, yaşam tarzında da zühd yolunu seçtiği anlaşılmaktadır. Bu dönemdeki şiirlerinde yapmacıklıktan uzak, son derece samimi ve coşkulu ifadeler görmekteyiz. Oğlu Muhammed’in söylediğine göre, ölmeden önceki son şiiri⁴⁰¹ bunun en güzel örneğidir:

إِلَهِي لَا تُعَذِّبْنِي فَإِنِّي	مُقِرٌّ بِالَّذِي قَدْ كَانَ مِنِّي
فَمَا لِي حِيلَةٌ إِلَّا رَجَائِي	لِعَفْوِكَ إِن عَفَوْتَ وَحَسُنَ ظَنِّي
وَكَمْ مِن زَلَّةٍ لِي فِي الْخَطَايَا	وَأَنْتَ عَلَيَّ ذُو فَضْلٍ وَمَنْ
إِذَا فَكَّرْتُ فِي نَدَمِي عَلَيْهَا	عَضِضْتُ أُنَامِلِي وَقَرَعْتُ سِنِّي
أَجْنُ بَزْهَرَةِ الدُّنْيَا جُنُونًا	وَأَقْطَعُ طَوْلَ عُمْرِي بِالتَّمَنِّي
وَلَوْ أَنِّي صَدَقْتُ الزُّهْدَ عَنْهَا	قَلْبْتُ لِأَهْلِهَا ظَهَرَ الْمَجْنُنِّ

³⁹⁶ el-İşfehānī, a.g.e., IV/68.

³⁹⁷ Furat, *Arap Edebiyatı Târîhi*, s. 283.

³⁹⁸ el-İşfehānī, a.g.e., IV/68.

³⁹⁹ ‘Aliyyān, a.g.e., s. 87.

⁴⁰⁰ a.e., s. 91-92.

⁴⁰¹ el-İşfehānī, a.g.e., IV/115.

يَظُنُّ النَّاسُ بِي خَيْرًا وَإِنِّي لَشَرُّ الْخَلْقِ إِن لَّمْ تَعْفُ عَنِّي

“Allahım! Bana azap etme. Evet, daha önce yaptıklarımı itiraf ediyorum.

Sen affedersen affedersin. Bunu ummakdan başka bir çarem yok, hüsnüzannım budur.

Ne kadar çok hata yaptım, sen ise bana lutuf ve ihsanda bulundun.

Bu hatalarımdaki pişmanlığı düşündükçe hırşımdan tırnaklarımı yiyor, dişlerimi sıkıyorum.

Dünya nimetlerine deli oluyorum ve bütün ömrümü temenni ile geçiriyorum.

Ondan uzaklaşmada samimi olsaydım, dünyadakilerden yüz çevirirdim.

İnsanlar beni iyi biri zannediyor. Oysa ben, sen affetmezsen, yaratıkların en kötüsüyüm⁴⁰². ”

Bu beyitler, karamsarlığı yönündeki yorumların aksini ifade ettiği gibi Allah’a karşı samimiyetini de göstermektedir. Bu samimiyeti sadece sözlerde kalmamış, son dönemlerinde her sene hacca gitmeye de özen göstermiştir⁴⁰³.

Şair benimsediği bu yeni yolu, aralarında aile efradı da olmak üzere herkese tavsiye ediyor, duygu ve düşüncelerini şiirlerinde dile getiriyordu. Psikolojik sebeplere dayandırılamayacağımız bu şiirlerin tek izah yolu metafizikti. Kaynağında Kur’an ve el-Hādīs’in yer aldığı bu şiirler, bütünü görebilen bir şairin elinde sağlam bir nazım sentaksına oturmuşlardır⁴⁰⁴.

Bilhassa son yıllarda söylenmiş olanlarında ağır basan yön düşünce olmasına rağmen rahat ve akıcı vezin ve söylenişleriyle dikkat çekerler. Burada seçilen kelimelerin sade fakat canlı ve isabetli oluşlarının da büyük payı vardır. Bütün bunlar şiire üstün bir estetik vasıf kazandırmış, atasözleri gibi dillerde dolaşmalarını, ezberlenmelerini, eski ve yeni antolojilerde yer almalarını sağlamıştır⁴⁰⁵.

⁴⁰² EAD, s. 375, 376.

⁴⁰³ el-İşfehānī, a.g.e., IV/57.

⁴⁰⁴ Ahmet Subhi Furat, “Zühd Şâiri Ebu’l-Atâhiye”, İslâmî Edebiyat, Sayı: 12, Nisan-Mayıs-Haziran 1991, s. 16.

⁴⁰⁵ Furat, “Zühd Şâiri Ebu’l-Atâhiye”, s. 16.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EBU'L-ATÂHIYE'NİN ŞİİRİ

1. EBU'L-ATÂHIYE'NİN ŞAIRLİĞİ ve ŞİİRİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ

1.1. Ebu'l-Atâhiye'nin Şairliği

Ebu'l-Atâhiye'nin doğuştan şair olduğu hususunda görüş birliği vardır. İbn Kuteybe'ye göre doğuştan şair, mısranın sonunu mısranın başında getiren kişidir. Kafiye aynı zamanda açış kelimesidir⁴⁰⁶.”

Ebu'l-Atâhiye'nin şiir yeteneği birçok kimse tarafından dile getirilmiştir. Bu konuda el-İşfahânî şunları söylemektedir: “Ebu'l-Atâhiye'ye göre şiir söylemek çok kolay bir işti. Ona göre her ne zaman şiir söylemek istese onu karşısında hazır olarak bulur, dilediğini söyler, dilemediğini bırakırdı⁴⁰⁷.”

“Cahiliye'de ve İslâmî dönemde en çok şiir söyleyen üç şair vardır. Bunlar Beşşâr, Ebu'l-Atâhiye ve es-Seyyid'dir⁴⁰⁸.”

eş-Se'âlibî ise, “Hükümdarlardan ve halifelerden hiç birinin kapısında Hârûn er-Reşîd'inkinde olduğu gibi, Ebu Nuvâs, Ebu'l-Atâhiye, el-Attâbî, en-Nemerî⁴⁰⁹, Muslim b. el-Velîd, Ebu's-Şîş, Mervân b. Ebî Hâfşa, Muḥammed b. Munâzir ayarında büyük şairler toplanmamıştır⁴¹⁰” demektedir.

el-Ḥaṭṭîb el-Bağdādî'ye göre “tekellüften uzak tabii söyleyişte ileri derecede”dir⁴¹¹.” İbn 'Abdî'l-Berr ise “edebiyat otoriteleri onun doğuştan şair olduğuna şahitlik etmişlerdir” demektedir⁴¹².

⁴⁰⁶ İbn Kuteybe, *eş-Şî'r ve 'ş-şu'ara*², I/90.

⁴⁰⁷ el-İşfehânî, *a.g.e.*, IV/16.

⁴⁰⁸ *a.e.*, VII/249

⁴⁰⁹ en-Nemerî, Manşûr b. ez-Zibriḳân b. Seleme b. Şureyk.

⁴¹⁰ eş-Se'âlibî, *Yetîmetu'd-dehr fî meḥāsini ehli'l-ʿaşr*, Beyrut, Dâru'l-kutubi'l-ʿilmiyye, 1402/1983, III/226.

⁴¹¹ el-Ḥaṭṭîb el-Bağdādî, *a.g.e.*

⁴¹² *EAD-Mukaddime*, s. 27.

el-Beyān ve't-Tebyīn'de yer alan ifadelerle göre: "Muvelled şairlerden şiire doğuştan yetenekli olanlar Beşşār el-ʿUḳaylī, es-Seyyid el-Ḥimyerī, Ebu'l-ʿAtāhiye ve İbn Ebī ʿUyeyne'dir⁴¹³."

Berānik'in görüşü de şöyledir: "Ebu'l-ʿAtāhiye doğuştan şairdi. Ağzından çıkan bazı sözler bile kimi zaman şiir kalıplarına uygun olabiliyordu. Bazen de şiiri aruz kalıplarına uymayabiliyordu. Çünkü kendisini aruzdan daha büyük görüyordu⁴¹⁴." Bu son cümle Ebu'l-ʿAtāhiye'nin "Ben aruzdan daha büyüğüm" sözüne atıfta bulunmaktadır. Ona "sen aruz bilir misin?" şeklinde sorulan bir soru üzerine bu sözü söylediği rivayet edilmektedir⁴¹⁵."

Doğuştan şair olması, çok kolay ve çabuk şiir söylemesinden dolayı aruz dışına çıktığı belirtilmektedir⁴¹⁶. Ancak, Ebu'l-ʿAtāhiye'nin kayda geçen şiirleri içinde aruz dışına çıktığı şiirlerine rastlanmamaktadır. Aruz dışı denen şiirlerinin, günlük hayatta herhangi bir vesileyle söylediği edebî değeri olmayan manzumeler olması muhtemeldir.

İlk filozof Arap şairi olarak kabul edilen Ebu'l-ʿAtāhiye'nin⁴¹⁷, özellikle hayatının ikinci dönemindeki şiirleri felsefî özellik taşımaktadır. Bu konuda Berānik şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

"Belki de Ebu'l-ʿAtāhiye şiire felsefeyi sokan ilk Arap şairidir. Kimi zaman da mantıkçıların kurallarına göre yürütmüştür. Ancak basit bir filozof, başlangıç seviyesinde bir mantıkçı idi. Bir takım delilleri ve bu delillerin gösterdiği şeyler vardı. Bazı sonuçlara vardığı öncülleri vardı. Onun şiiri insan nefsi, varlığı ve yok oluşu hakkındadır⁴¹⁸."

"Ebu'l-ʿAtāhiye'nin şiire çok yatkın bir tabiatının olmasına, bu konuda da ancak kendisine Beşşār ve es-Seyyid el-Ḥimyerī'nin rakib olabileceğine; *gazīru'l-baḥr* (bahirleri zengin), *laṭīfu'l-meʿānī* (manaları latif), *seḥlu'l-elfāz* (lafızları sade ve kolay anlaşılır), *keṣīru'l-iftinān* (uslubu zengin), *kalīlu't-tekelluf* (fazla zorlanmayan) olarak nitelendirilme-

⁴¹³ el-Cāhiz, *a.g.e.*, I/50.

⁴¹⁴ Berānik, *a.g.e.*, 168.

⁴¹⁵ el-İşfehānī, *a.g.e.*, IV/16.

⁴¹⁶ İbn Kuteybe, *eş-Şiʿr ve 'ş-şuʿaraʿ*, II/791.

⁴¹⁷ Shipley, *a.g.e.*, II/1062; Ayrıca bkz. Kemāl el-Yazicī, *Cuzūrun felsefiyye fi'ş-şīʿri'l-ʿArabiyyi'l-ḳadīm ve'l-muvelled*, Beyrūt, Dāru'l-cil, 1992, s. 11-42, 113-168.

⁴¹⁸ Berānik, *a.g.e.*, 187.

sine rağmen şiir konuları sınırlıdır. Bu konulardan gazel, medih ve zühde ağırlık vermiştir⁴¹⁹.”

Şair Ebu Nuvas’ın Ebu’l-‘Atāhiye’ye karşı büyük bir saygısı vardı. Her zaman onu kendisinin önünde görürdü. Hārūn b. Sa‘dān Ebū Nuvās’a bir mecliste “Sen en iyi şairsin” deyince, Ebū Nuvās Ebu’l-‘Atāhiye’yi kasederek “Şeyh hayattayken hayır” diye karşılık verir⁴²⁰.

Yine Hārūn b. Sa‘dān’ın anlattığına göre: “Bağdat caddelerinden birinde Ebu Nuvas’la birlikte oturuyordum. Yanında da bir grup vardı. Önünden Haşim oğulları, komutanlar, Bağdat’ın ileri gelenleri geçiyorlar, ona selam veriyorlardı. O ise sırt üstü yaslanmış, ayaklarını uzatmış hiç kimse için kıpırdamıyordu. Sonra birden bire ayaklarını topladı, sıçrayıp ayağa kalktı ve bir eşek üzerinde gelmekte olan yaşlı birini ayakta dikili olarak bekledi. Gelen adamla kucaklaştılar. Ebu Nuvas onunla ayakta konuşuyordu. Bu arada yorgunluktan dolayı ayağının birini kaldırıyor diğeriyle yere basıyordu. Sonra yaşlı adam gitti ve Ebu Nuvas ah çekerek bize döndü. Orada bulunanlardan biri “O yaşlı adam kim ki böyle saygı gösteriyorsun?” diye sorunca, “O, İsmā‘îl b. el-Ḳāsim Ebu’l-‘Atāhiye’dir” dedi. Soruyu soran adam, “Senin şairlik gücün ondan daha fazla olmasına rağmen niçin böyle bir saygı gösteriyorsun” deyince Ebu Nuvas “Yazıklar olsun sana, bir daha böyle söyleme! Vallahi her gördüğümde onu semadan, kendimi ise yeryüzünden hissediyorum⁴²¹” diye azarlar.

İşhāk b. İbrāhīm el-Mevşilī “Tanıdığım üç kişi var ki, bunlar diğer üç kişiyi; ‘Alleveyh Muḥārik’i, Ebū Nuvās Ebu’l-‘Atāhiye’yi, Zuhri de Hişām’ı gördüğünde erirdi” demektedir⁴²².

el-‘Attābī, Ebu’l-‘Atāhiye’yi en iyi şair olarak görmekteydi⁴²³. el-Aşma‘î ise şöyle değerlendirmede bulunuyor: “Ebu’l-‘Atāhiye’nin şiiri kralların topraklarına benzer. Orada

⁴¹⁹ a.e., 166.

⁴²⁰ el-İşfehānī, a.g.e., IV/18.

⁴²¹ a.e., IV/75; el-Ḥaṭīb el-Bağdādī, a.g.e., VI/250; İbnu’l-‘Adīm, a.g.e., IV/1777-1778.

⁴²² İbnu’n-Nedīm, a.g.e., s. 140; Yāqūt el-Ḥamevī, *Mu‘cemu’l-udebā’ (İrşādu’l-erīb ilā ma‘rifeti’l-edīb)*, tah: İhsan ‘Abbās, Beyrut, Dāru’l-ğarbi’l-İslāmī, 1993, VI/2779; es-Şafedī, *Kitābu’l-Vāfī bi’l-vefeyāt*, tah: Aḥmed el-Arnaūt-Turkī Muştafā, Beyrut, Dāru iḥyāi’t-turāsi’l-‘Arabī, 1420/2000, XXVII/212.

⁴²³ el-İşfehānī, a.g.e., IV/42.

mücevher de bulunur, altın da, toprak da, çanak çömlek de, çekirdek kabuğu da⁴²⁴.” Berānik, el-Aşmaṭ’ın bu değerlendirmesini güzel ve doğru bulmaktadır⁴²⁵.

Kaynaklarda Ebu’l-‘Atāhiye hakkında aşırı abartılı övgülere de rastlanmaktadır. Bunlardan bir kaçı şöyledir:

Muhammed b. Şireveyh el-Enmati Şair Zeyd b. Razin’e “Kendi zamanının en iyi şairi kim?” diye sorar, “Ebu Nuvas” cevabını alır. “Ebu’l-‘Atāhiye hakkında ne dersin?” deyince, “Ebu’l-‘Atāhiye insanların ve cinlerin en iyi şairidir” der⁴²⁶.

Selm el-Hasir, Beşşarın öğrencisi olduğu halde Ebu’l-‘Atāhiye’ye öncelik verir ve onun insanların ve cinlerin en iyi şairi olduğunu söylerdi⁴²⁷.

Ebu’l-‘Atāhiye’nin arkadaşı Musa b. Salih eş-Şehrezuri diyor ki: “Selm el-Hasir’in yanına geldim ve bana bir şiirini oku dedim”. “Okumam, fakat sana insanların ve cinlerin en iyi şairinden, Ebu’l-‘Atāhiye’den okuyacağım” dedi ve ona ait birkaç beyit okudu⁴²⁸.”

“Ebu’l-‘Atāhiye en iyi şairdir” diyen Muş‘ab b. ‘Abdillah’a, “Senin gözünde hangi şiiriyle buna hak kazandı” diye sorulunca şu şiiri okur⁴²⁹:

طَوَالَ أَيَّ أَمَالٍ	تَعَلَّقْتُ بِأَمَالٍ
مُلِحَّا أَيَّ إِقْبَالٍ	وَأَقْبَلْتُ عَلَى الدُّنْيَا
الْأَهْلَ وَالْمَالِ	أَيَا هَذَا تَجَهَّزْ لِفِرَاقٍ
عَلَى حَالٍ مِنْ الْحَالِ	فَلَا بَدْءَ مِنَ الْمَوْتِ

“Uzun vadeli umutlara bağlandım, hem de ne umutlara!

İsrarla dünyaya yöneldim, hem de ne yönelme!

Be adam! Aileden ve maldan ayrılmaya hazırlan.

Her hâlukârda ölümden kaçış yok.”

⁴²⁴ a.e., IV/43.

⁴²⁵ Berānik, a.g.e., 169.

⁴²⁶ el-İşfehānī, a.g.e., IV/15.

⁴²⁷ a.e., XIX/283.

⁴²⁸ a.e., IV/14.

⁴²⁹ a.e., IV/13.

Arkasından da şunları söyler: “Bu gerçekten sade bir söz, içinde ne eksik var ne fazla. Akıllı anlar, cahil kabul eder⁴³⁰.”

‘Abdullah b. ‘Abdi’l-‘Azîz el-‘Umer’ “En iyi şair şunu söyleyen Ebu’l-‘Atâhiye’dir” diyerek aşağıdaki beyti okur:

مَا ضَرَّ مَنْ جَعَلَ التُّرَابَ مِهَادَهُ أَلَّا يَنَامَ عَلَى الْحَرِيرِ إِذَا قَنَعَ

“Kanaat ettiğinde, toprağı kendisine yatak yapana, ipek üzerinde uyumaması zarar vermez⁴³¹.”

Sonra da arkasından “Vallahi doğru ve güzel söylemiş⁴³²” diyerek hayranlığını ifade eder.

Yaḥyā b. Ziyād el-Ferrā’ şöyle anlatmıştır: “Ca’fer b. Yahya’nın yanına girdim. Bana dedi ki: “Ebu Zekeriyya! Sana diyeceğim şey hakkında ne dersin?” “Allah işini rast getirsin, ne diyeceksin?” dedim. “Ben Ebu’l-‘Atâhiye’nin bu devrin en iyi şairi olduğunu iddia ediyorum” dedi. Bunun üzerine “Vallahi bence de öyle⁴³³” dedim.

es-Sirri b. es-Sabah Beşşar’a “Zamanımızın en iyi şairi kimdir” diye sorar. Beşşar, Ebu’l-‘Atâhiye’yi kasdederek “Bağdat’lıların muhannesi (kadınlara benzeyeni)” diye cevap verir.⁴³⁴

Şair el-Ḥirmāzī’nin Ebu’l-‘Atâhiye ve Ebu Nuvas hakkındaki gözlemi şöyledir: “Bir mecliste Ebu’l-‘Atâhiye ve Ebu Nuvas’ı gördüm. Ebu’l-‘Atâhiye hazır cevaplılıkta daha süratliydi. Ebu Nuvas ise şiir söylemede daha hızlıydı⁴³⁵.”

Her ne kadar yukarıdaki değerlendirmeler abartılı olsa da, Ebu’l-‘Atâhiye’nin büyük bir şair olduğu hususunda şüphe yoktur. Şiir yeteneğiyle kısa sürede kendisini farketirmiş, özellikle el-Mehdī ve Hārūn er-Reşīd’in yakınlığını kazanarak en gözde saray şairi olmayı başarmıştır.

⁴³⁰ a.y.

⁴³¹ EAD, s. 216; el-İşfehānī, a.g.e., IV/15.

⁴³² a.e., IV/15.

⁴³³ a.y.

⁴³⁴ a.e., IV/75.

⁴³⁵ a.e., IV/88.

Bir gün Ebu'l-‘Atāhiye, Ebū Nuvas, el-Ḥuseyn b. ed-Ḍaḥḥāk el-Ḥalī‘ bir araya gelirler ve Ebu Nuvās “Herkes kendisi için istediği hakkında medih ve hicve başvurmadan bir kaside söylesin” der. Ebu'l-‘Atāhiye onlardan önce davranarak şu beyitleri söyler:

يَا إِخْوَتِي إِنَّ الْهَوَى قَاتِلِي	فَيَسِّرُوا الْأَكْفَانَ مِنْ عَاجِلِ
وَلَا تَلُومُوا فِي اتِّبَاعِ الْهَوَى	فَإِنَّنِي فِي شُغْلٍ شَاغِلِ
عَيْنِي عَلَى عُتْبَةٍ مُنْهَلَةٍ	بِدَمْعِهَا الْمُنْسَكِبِ السَّائِلِ
يَا مَنْ رَأَى قَبْلِي قَتِيلًا بَكَى	مِنْ شِدَّةِ الْوَجْدِ عَلَى الْقَاتِلِ
بَسَطْتُ كَفِّي نَحْوَكُمْ سَائِلًا	مَاذَا تُرَدُّونَ عَلَى السَّائِلِ
إِنْ لَمْ تُنِيلُوهُ فَقُولُوا لَهُ	قَوْلًا جَمِيلًا بَدَلَ النَّائِلِ
أَوْ كُتِّمُ الْعَامَ عَلَى عُسْرَةٍ	مِنْهُ فَمَنْنُوهُ إِلَى قَابِلِ

“Kardeşlerim! Aşk benim katilimdir, kefenleri acilen hazırlayın.

Aşık olmam konusunda beni kınamayın. Çünkü ben başka bir şey düşünemeyeceğim bir meşguliyet içindeyim.

Gözüm ‘Utbe için akıp dökülen gözyaşlarını boşaltıyor.

Benden önce aşırı aşkından dolayı katiline ağlayan maktulu kim gördü acaba!

Elimi istekte bulunmak üzere size doğru uzattım, isteyene ne karşılık vereceksiniz?

Bir bağışta bulunmasanız da, ona bağış yerine güzel bir söz söyleyin.

Ya da bu yıl darlık içindeyseniz, gelecek yıl verin⁴³⁶. ”

Bunun üzerine diğer ikisi teslim oldu ve ondan sonra şiir okumaktan vazgeçtiler. Ona “bu lafızların basitliğine, maksadın hoşluğuna, bu işaretlerin güzelliğinin yanında biz bir şey okumayacağız” dediler. Bu, başka tercihe gerek bırakmayacak şekilde gazel babında da güzel bir şiirdir⁴³⁷.

Abdullah b. el-Hasen, Ebu'l-‘Atāhiye ile onun şiiri hakkında aralarında geçen bir konuşmayı şöyle anlatmaktadır: “Ben divandayken Ebu'l-‘Atāhiye yanıma geldi ve oturdu. Ona, “Ebu İshak! Kelimelerde zorlanıp da diğer şairlerin yaptığı gibi garib ve hoş olmayan lafızlara ihtiyaç duyduğun olmuyor mu?” dedim. “Hayır” dedi. Ben, “Bunun senin çoğunlukla kolay kafiyele yüklenmenden olduğunu sanıyorum” dedim. “Bana zor kafiyelelerden

⁴³⁶ EAD-Tekmile, s. 616-618.

⁴³⁷ İbn Reşîk, a.g.e., I/255.

dilediğini söyle” dedi. Ben de bunun üzerine: “Kafiyesi البلاغ kelimesine benzer beyitler söyle” dedim. Hemen şu beyitleri söyledi:

أَيُّ عَيْشٍ يَكُونُ أَبْلَغُ مِنْ عَيْدٍ	شِ كَفَافٍ قُوتٍ بِقَدْرِ الْبَلَاغِ
صَاحِبُ الْبَغْيِ لَيْسَ يَسْلَمُ مِنْهُ	وَعَلَى نَفْسِهِ بَغْيٌ كُلُّ بَاغٍ
رُبُّ ذِي نِعْمَةٍ تَعَرَّضَ مِنْهَا	حَائِلٌ بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْمَسَاغِ
أَبْلَغُ الدَّهْرِ فِي مَوَاعِظِهِ بَلْ	زَادَ فِيهِنَّ لِي عَلَى الْإِبْلَاغِ
غَبَّتَنِي الْأَيَّامُ عَقْلِي وَمَالِي	وَشَبَابِي وَصِحَّتِي وَفَرَاغِي

“Hangi yaşam yeterli miktarda rızkın olduğu yaşamdan daha yeterli olabilir!

Zulüm yapan ondan kurtulamaz ve her zalim aslında kendine zulmeder.

Nice nimet sahipleri vardır ki, karşısına o nimeti afiyetle yemesini engelleyen bir şey çıkar.

Zaman yeterince öğüt verdi. Hatta bana daha fazla öğüt verdi.

Günler beni; aklımı, malımı, gençliğimi, sıhhatimi ve boş vaktimi kullanmada kandırdı⁴³⁸.”

Ebu'l-‘Atâhiye hakkında Goldziher’in değerlendirmesi de şöyledir: “Mesleğine dünyevî şiirlerle başlamış, ancak kısa bir süre sonra, büyük divanının hemen hemen tümünü meydana getiren züht şiirleri yazmaya yönelmiştir. Arap edebiyatındaki ününü de sadece bu şiirlerine borçludur. Bu şiirler, herhangi belli bir mezhebin öğretisinin ürünleri olmaktan çok, genel ahlak kuralları doğrultusundadır: Dünyadan el etek çekme, geçici şeyleri küçük görme ve kalıcı şeylerin peşinden koşma gibi. Ebu'l-‘Atâhiye her ne kadar ideolojisiyle sûfî şairler grubuna girmese de, bu dönemin tipik zahit şairidir. Şiirlerinin içeriğine ve üslûbuna uygun düşen, ancak kaside tarzına pekiyi gitmeyen basit bir dil kullanır⁴³⁹.”

1.2. Şiirinin Genel Özellikleri

el-Eğānī’de Ebu'l-‘Atâhiye’nin şiiri değerlendirilirken şu ifadeler kullanılmaktadır: “Bahirleri zengin, manaları latif, lafızları sade ve kolay anlaşılır, üslubu zengin, tekellüfü

⁴³⁸ EAD, s. 236-237.

⁴³⁹ Goldziher, *a.g.e.*, s. 87.

az bir şairdi. Ancak, işe yaramaz şiirleri de çoktu. Şiirlerinin çoğunluğu zühd ve özlü sözleri konu alır⁴⁴⁰.”

Ebu'l-‘Atāhiye’nin şiirlerinde ibareler, sade, kolay anlaşılır ve yaygın kullanılan kelimelerden seçilmiş, anlaşılması zor ve garib kelimelerden uzak durulmuştur. Bu hususta Aliyyan şunları söylemektedir: “Ebu'l-‘Atāhiye’nin şiirinde ilk göze çarpan özellik basitlik ve kolay anlaşılabilirliktir. Kelimelerin seçiminde, kullanımında, düşüncelerde ve anlamlarda basitlik ve suhulet görülmektedir. Felsefî yanı bile karmaşıklıktan uzak, sade ve basittir⁴⁴¹.”

Berānik ise şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “Ebu'l-‘Atāhiye dili zorlamaz, süslü cümlelerden nefret ederdi. Karşıdakini anlama konusunda zorlamayacak şekilde kolay ve akıcı cümleleri tercih etmektedir. Cümlelerin açık seçik olmasına dikkat eder, kapalılıktan ve mübalağadan hoşlanmazdı. Felsefî cümleleri bile sadedir⁴⁴².”

Ebu'l-‘Atāhiye’nin divanını inceleyen bir kimse buradaki şiirlerde sanat ve tekellüften uzak, üzerinde fazla durulmamış yalın, sade ifadeler bulur. Dil ve edebiyata yatkınlığı her ne olursa olsun böyle bir şair kimi zaman değerini yukarılara çıkarıyorsa da kimi zaman aşağılara indirmektedir. Bize öyle geliyor ki, diğer şairlerin yaptığı gibi, şiiri üzerinde tekrar tekrar durup düşünüp, düzeltme yapmıyor diline ne gelirse söylüyordu⁴⁴³.

Ebu'l-‘Atāhiye, Selm el-Hasir’e bir şiirini okuyup fikrini sorduğunda Selm, “lafızları sokak dili olmasaydı kaliteli bulabilirdim” demiştir⁴⁴⁴.

Ebu'l-‘Atāhiye’nin şiirinin tenkit edilen genel özelliklerinden biri de, “cezalet” özelliğinden yoksun olması. Yeni nesil şairlerin arasında yetişmesi, eski şiirlere fazla iltifat etmemesi, insanların kolayca ezberlemeleri gibi sebeplerle *cezāletten*⁴⁴⁵ uzak durmuştur.

⁴⁴⁰ el-İşfehānī, *a.g.e.*, IV/4.

⁴⁴¹ ‘Aliyyān, *a.g.e.*, s. 183.

⁴⁴² Berānik, *a.g.e.*, 189.

⁴⁴³ *a.e.*, 167.

⁴⁴⁴ el-İşfehānī, *a.g.e.*, IV/98-99.

⁴⁴⁵ *Cezalet*: Lafızların ağızdan çıkarken sağlam ve tatlı olması; dinleyicinin de tat alması şeklinde tarif edilmektedir. (Mecdī Vehbe - Kāmil el-Muhendis, *Mu‘cemu’l-muşṭalaḥātī ‘l-‘Arabiyye fī ‘l-luḡati ve ‘l-edeb*, Beyrut, Mektebetu Lubnān, 1993, s. 133.)

Bu özelliği bir eksiklik olarak ifade edilmiş ve eğer böyle olmasaydı en iyi şair olurdu şeklinde değerlendirilmiştir⁴⁴⁶.

Şiirinde cezaletin olmamasının *luyūneti* (yumuşaklığı) da beraberinde getirdiği söylenmektedir. İbnu'l-Mu'tezz "gazeli çok *leyyīn* (yumuşak) kadınların kelamına benzer ve onların tabiatına uygundur⁴⁴⁷," diyerek İbn Kuteybe'nin görüşünü⁴⁴⁸ tekrar etmektedir.

Bu luyunetin aynı şekilde onun zühd şiirlerine de yansıdığı belirtilerek, buna en iyi örneğinin aşağıdaki beyitler olduğu söylenmektedir⁴⁴⁹:

يَا لِّلْمَنَايَا وَيَا لِلْبَيْنِ وَالْحَيْنِ كُلُّ اجْتِمَاعٍ مِّنَ الدُّنْيَا إِلَى بَيْنِ
يُبْلِي الزَّمَانَ حَدِيثًا بَعْدَ بَهْجَتِهِ وَالْدَّهْرُ يَقْطَعُ مَا بَيْنَ الْقَرِيبَيْنِ

“Ey ölümler! Ey ayrılık ve zaman! Dünyada her bir araya gelme ayrılığa gider.
Zaman güzelliğinden sonra yeniyi eskitir. Felek iki yakının arasını ayırır⁴⁵⁰.”

Şiiri sade ve kolay anlaşılır olan Ebu'l-‘Atâhiye ve benzeri şairler hakkında İbn Reşîk farklı bir yorum getirmektedir. İbn Reşîk'e göre bazı şairler sadeliği, kolay anlaşılır lafızları tercih etmişlerdir. Onların tarzının temel özelliği bu olduğu için bu konuda rekâket (zayıflık) ve luyunet (yumuşaklık) ile suçlanamazlar. Ebu'l-‘Atâhiye, el-‘Abbas b. el-Ahnef ve benzeri şairler bu gruptandır. Bu tarzı seçen şairlere göre ulaşılmak istenen nokta Ebu'l-‘Atâhiye'nin şu beyitleridir⁴⁵¹:

يَا إِخْوَتِي إِنَّهُوَ قَاتِلِي فَيَسِّرُوا الْأَكْفَانَ مِنْ عَاجِلِ
وَلَا تَلُومُوا فِي اتِّبَاعِ الْهَوَى فَإِنِّي فِي شُغْلٍ شَاغِلِ
عَيْنِي عَلَى عُتْبَةٍ مُنْهَلَّةٍ بِدَمْعِهَا الْمُنْسَكِبِ السَّائِلِ
يَا مَنْ رَأَى قَبْلِي قَتِيلًا بَكَى مِنْ شِدَّةِ الْوَجْدِ عَلَى الْقَاتِلِ
بَسَطْتُ كَفِّي نَحْوَكُمْ سَائِلًا مَاذَا تُرَدُّونَ عَلَى السَّائِلِ
إِنْ لَمْ تُثْلُوهُ فَقُولُوا لَهُ قَوْلًا جَمِيلًا بَدَلَ النَّائِلِ

⁴⁴⁶ el-İşfehānī, a.e., IV/66.

⁴⁴⁷ İbnu'l-Mu'tezz, a.g.e, s. 28.

⁴⁴⁸ İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve 'ş-şu'ara*, II/791.

⁴⁴⁹ ‘Aliyyān, a.g.e., s. 188.

⁴⁵⁰ EAD, s. 387.

⁴⁵¹ İbn Reşîk, a.g.e., I/255.

أَوْ كُتِّمُ الْعَامَ عَلَى عُسْرَةٍ مِنْهُ فَمَوَّهُ إِلَى قَابِلٍ

“Kardeşlerim! Aşk benim katilimdir, kefenleri acilen hazırlayın.

Aşık olmam konusunda beni kınamayın. Çünkü ben başka bir şey düşünemeyeceğim bir meşguliyet içindeyim.

Gözüm ‘Utbe için akıp dökülen gözyaşlarını boşaltıyor.

Benden önce aşırı aşkından dolayı katiline ağlayan maktulu kim gördü acaba!

Elimi istekte bulunmak üzere size doğru uzattım, isteyene ne karşılık vereceksiniz?

Bir bağışta bulunmasanız da, ona bağış yerine güzel bir söz söyleyin.

Ya da bu yıl darlık içindeyseniz, gelecek yıl verin⁴⁵². ”

Ebu’l-‘Atāhiye’nin şiirlerinde sadelik ve kolay anlaşılabilirliği tercih etmesi, belki de onun tabiatından ve yaşadığı zahmetsiz çevreden kaynaklanmaktadır. Çölün ve bedevilğin sert şartlarından uzak, yeni medeniyetin getirdiği lüks ve rahat yaşam onun bu tarzında etkili olmuştur⁴⁵³.

Belki de o dönemde şarkının öneminin artması, şarkı ve şarkıcıların çoğalması, onu bu tarzı benimsemeye itmiştir. Daha önce de söylendiği gibi, şiirleri şarkı sözleri olmaya yatkındı. Şiir kültürünü daha Kûfe’deyken bu tür şairlerden edinmiş olması muhtemeldir⁴⁵⁴.

Tedvin dönemi olarak adlandırılan bu dönemde, diğer ilim dallarında olduğu gibi Arap musikisinin de teorik temelleri atılmıştır. Lügat âlimleri arasında şahit olunan münazaralar, musiki teorisyenleri arasında da yapılmaktaydı. Ebu’l-‘Atāhiye’nin dostu ve çocukluk arkadaşı İbrāhīm el-Mevşilī’nin oğlu İshāk el-Mevşilī ile İbrāhīm b. el-Mehdī arasında yapılan münazaralar meşhurdur. Arap musikisine ömrünü veren İshāk el-Mevşilī’nin koyduğu teorik temeller günümüze kadar gelmiştir⁴⁵⁵. İşte böyle bir dönemde geniş kesimlere ulaşmak isteyen bir şairin yapacağı şey, musikiye yakın durmak olacaktı. Zaten birçok şiirinin bestelenmiş olduğu buraya kadar verilen bilgilerden açıklığa kavuşmuş olmaktadır.

⁴⁵² EAD-Tekmile, s. 616-618.

⁴⁵³ ‘Aliyyān, a.g.e., s. 183.

⁴⁵⁴ a.y.

⁴⁵⁵ Kemāl en-Necmī, *Turāsu’l-ğināi’l-‘Arabī beyne’l-Mevşilī ve Ziryāb ve Umm Kulşūm ve ‘Abdi’l-Vahhāb, Dāru’ş-şurūk*, 1413/1993, s. 13, 14.

el-Eġānī’de anlatıldığına göre, er-Reşīd kayıkçıların şarkı söylemelerinden hoşlanırdı. Fakat onların yanlış sözlerinden rahatsız olurdu. “Şunlara en iyi şarkı sözünü kim yapar” diye sorunca, “Ebu’l-‘Atāhiye’den başkası bu konuda daha iyi değildir” şeklinde cevap verilir⁴⁵⁶.

Ebu’l-‘Atāhiye’nin şiirde sadeliğe yönelmesinin sebeplerinden biri de, şiirinin hedef kitesinin halk olmasıdır. Dolayısıyla, şiirinde genellikle halk arasında popülerlik kazanmayı hedef alan konuları işlemiştir⁴⁵⁷.

Ebu’l-‘Atāhiye’nin şiirleri insanların dilinde dolaşmaya ve şarkı yapılmaya uygundu. Şiirlerinde basitlik halk tarafından çekici bulunuyor ve şarkıya dönüştürülüyordu. Doğuştan şair olduğu kabul edilen Ebu’l-‘Atāhiye’nin zor ve karmaşık şiirleri yapamadığı düşünülemez. Ebu’l-‘Atāhiye, şiirlerinin dar bir çevrede kalmasından daha ziyade halk nezdinde yayılmasını tercih ediyordu. Özellikle zühd şiirlerine ağırlık verdikten sonra böyle yapması kaçınılmazdı. Çünkü hitap ettiği halkın kendisini anlamaması durumunda yüklendiği misyonunun bir anlamı kalmazdı.

Buna göre Ebu’l-‘Atāhiye’nin şiirini diğerlerinden ayıran üç özellik bulunmaktadır: Halkın hoşuna gitmesini sağlayan basitlik, halkın geneline ulaşmayı başaran popülerlik, şarkı yapmaya uygun müzikalite⁴⁵⁸.

Beşşār gibi zındık şairlerin elinde bozulmaktan kurtulamayan bu tabiiğe yönelme eğilimini Ebu’l-‘Atāhiye başarmış, standartları kaybetmeden, halkın basit lisanını şiire taşıma konusunda muvaffak olmuştur⁴⁵⁹.

Bunu ancak, doğuştan şiir ve musiki ile yoğrulmuş, hiçbir zorlanma ve yapmacıklığa başvurmada dilinden kolayca şiirler dökülen, dileyseydi sözlerinin tamamını şiir olarak söyleyebilecek⁴⁶⁰ az sayıda şairlerden biri başarmıştır⁴⁶¹.

Ebu’l-‘Atāhiye’nin şiirinin özelliklerinden biri de bazı yönleriyle geleneksel Arap şiirinden ayrılması, bazı yeni özellikler taşımasıdır. Bunlardan birisi, geleneksel kasidedeki

⁴⁵⁶ el-İşfehānī, *a.g.e.*, IV/108.

⁴⁵⁷ ‘Alīyyān, *a.g.e.*, s. 183.

⁴⁵⁸ *a.e.*, s. 184.

⁴⁵⁹ M. M. Şerif, *a.g.e.*, III/224.

⁴⁶⁰ el-İşfehānī, *a.g.e.*, IV/16.

⁴⁶¹ ‘Alīyyān, *a.g.e.*, s. 184.

sevgiliden ve onun izlerinden bahseden giriş bölümünün bulunmamaktadır. Onun yerine vaaz, hikmet ve zühde teşvik ile başlamaktadır.

Ebu'l-‘Atāhiye’nin Arap şiirine getirdiği en önemli yenilik, geleneksel şiirdeki tek bir beytin *vaḥdetu’ş-şi‘r* olma özelliğini aşarak manzumenin tamamına taşımış olmasıdır.

Ebu'l-‘Atāhiye’nin tek bir kasidesinin parçaları arasında bütünlük görülmez. Özellikle zühd ve hikmet konularındaki kasidelerinde böyledir. “Zātu’l-emşāl” adlı şiirinin hemen hemen her beyti farklı bir hususta hikmetli bir cümleyi ihtiva etmektedir.

Berānik, bu durumu onun haletiruhiyesi ile açıklama gibi garip bir yola başvurmakta ve şöyle demektedir: “Hayata karşı aşırı karamsarlığı ve bıkkınlığı onu karamsar bakmaya zorluyor. Onu tedirgin, endişeli, kafası karışık görürsün. Dolayısıyla şiiri dağınık halkalar halinde gelir, bunların aralarını bağlamaya çalışır. Karamsarlık, mutsuzluk, pesimizmden oluşan bir çerçeve içinde bu dağınık halkaları birbirine katar⁴⁶².”

Oysaki bu şiirlerin rivayetleri bile farklı sıralarda gelmektedir. Yani, Ebu'l-‘Atāhiye’nin onları bu şekilde sıraladığı kesin olarak bilinmemektedir. Hatta bu beyitlerin hepsi aynı zamanda söylenmiştir de denemez. Değişik zamanlarda söylenmiş ve hikmet içerikli beyitlerin daha sonraki edebiyatçılar tarafından bir araya getirilmiş olması ihtimali kuvvetlidir. Dörtbin beyitten oluştuğu⁴⁶³ söylenen bu şiir eldeki mevcut divanda sadece üçyüz yirmi beyit olarak yer almaktadır.

Ebu'l-‘Atāhiye’nin şiirleri gerek vezinleriyle gerek lafızlarıyla musikiye yatkın fitradından fışkırmaktaydı. Şarkıcı İbrāhīm el-Mevşilī ile kader birliği tesadüfı değildi. Biri şarkının sözlerini zorlanmaksızın üreten bir şair, diğeri de bunu besteleyen, zamanının en iyi müzisyeniydi.

Ebu'l-‘Atāhiye’nin musikiye olan aşkı ölüm döşeğindeyken bile öne çıkmaktaydı. İshak b. İbrāhīm el-Mevşilī’nin dediğine göre, Ebu'l-‘Atāhiye’ye ölüm döşeğindeyken canının ne istediğini sorduklarında “Muharik gelsin, ağzını kulağıma koysun ve şu şarkıyı söylesin” der:

سَيُعَرِّضُ عَنْ ذِكْرِي وَتُنْسَى مَوَدَّتِي وَيَحْدُثُ بَعْدِي لِلْخَلِيلِ خَلِيلُ

⁴⁶² Berānik, *a.g.e.*, 187-188.

⁴⁶³ el-İşfehānī, *a.g.e.*, IV/40.

إِذَا مَا انْقَضَتْ عَنِّي مِنَ الدَّهْرِ مُدَّتِي فَإِنْ غَنَاءَ الْبَاكِيَاتِ قَلِيلُ

“Anılmaktan geri kalacağım, sevgim unutulacak. Benden sonra sevgilinin (başka) bir sevgilisi olacak.

Zamandan sürem dolup bittiğinde, ağlayan kadınların (bana) bir yararı olmayacak⁴⁶⁴.”

Her ne kadar mevcut şiirleri içinde rastlanmasa da, Ebu'l-‘Atâhiye’nin geleneksel kalıpların dışına çıkarak yeni kalıplarda şiirler söylediği, daha önceki şairlerde görülmeyen hoş ve aruz dışında kalan vezinleri olduğu⁴⁶⁵ belirtilmektedir.

Geleneksel kalıpların dışına çıkması, aruzu bilmediği şeklinde değerlendirilmiş ve kendisine “aruz biliyor musun?” diye sorulduğu zaman, “ben aruzdan daha büyüğüm” şeklinde karşılık vermiştir⁴⁶⁶. Aruz dışı şiirine örnek olarak aşağıdaki beyitler verilmektedir:

هَمْ الْقَاضِي يَبْتَطِرِبُ قَالَ الْقَاضِي لَمَّا عَوْتِبُ
مَا فِي الدُّنْيَا إِلَّا مُذْنِبُ هَذَا عُدْرُ الْقَاضِي وَأَقْلِبُ

“Hâkimin sıkıntısı coşturan bir beyittir. Azarlandığında bu hakim şöyle dedi:

“Dünyada suçludan başkası yoktur.” Bu dediği hâkimin kusurudur; sen kelimeyi değiştirdi⁴⁶⁷.” (عذر kelimesinde değişiklik yapıldığında عذر (zulüm) olur. Buna göre القاضي غدر “hakimin zulmü” kastedilmektedir.)

Ancak, bu beyitler aruz dışında kalmayıp *mutedârik* bahrindedir. el-Ḥalîl b. Aḥmed’in zikrettiği bahirler içinde geçmediği için aruz dışında görülmüştür⁴⁶⁸.

Mes’udi, bir grup şairin el-Ḥalîl b. Aḥmed’in koyduğu bahirlere bazı bahirler eklediklerini ve “medid” bahrinin bunlardan olduğunu zikretmektedir.

Aşağıdaki beyitlerdeki veznin de Ebu'l-‘Atâhiye’nin icatlarından olduğu söylenmekle birlikte⁴⁶⁹, bu beyitlerin vezni, *meczûu’l-ḥafîf*dir.

⁴⁶⁴ EAD, s. 317; el-İşfehâni, a.g.e., IV/114-115, XVIII/357.

⁴⁶⁵ a.e., IV/4, 16.

⁴⁶⁶ a.e., IV/16.

⁴⁶⁷ EAD-Tekmile, s. 500; Ebu'l-‘Atâhiye, *Mecmû‘a min şî‘ri Ebi'l-‘Atâhiye fi'l-medîh ve'r-risâ‘ ve'l-hicv ve'l-vaşf ve'l-emşâl*, der: Luis Şeyhû, Beyrût, el-Matba‘atu'l-Kâşûlîkiyye, 1931, s. 39; el-Mes‘ûdî, a.g.e., III/452.

⁴⁶⁸ el-Mes‘ûdî, a.g.e., III/452.

عُتِبُ مَا لِلْخِيَالِ	خَبَّرْنِي وَمَا لِي
لَا أَرَاهُ أَتَانِي	زَائِرًا مَذْ لِيَالِي
لَوْ رَأَى صَدِيقِي	رَقَّ لِي أَوْ رَثَى لِي
أَوْ يَرَانِي عَدُوِّي	لَانَ مِنْ سُوءِ حَالِي

“Utbe! Söyle bana, benim hayalle ne işim var?

Birkaç gecedir onun beni ziyaret etmeye geldiğini görmüyorum

Arkadaşım beni görseydi bana acır ya da ağlardı.

Ya da kötü halimi düşmanım görseydi, yumuşardı.⁴⁷⁰”

Ebu'l-‘Atāhiye’nin şiirlerinin genel özelliklerinden biri de “itnab”dır. Özellikle zühd ve hikmet şiirlerinde bu özellik belirgin olarak görülmektedir. Belki de bu türün öğüt ve ders verici özelliği göz önünde bulundurulursa, zihinlerde kalıcı olması için kasıtlı olarak tekrara başvurulmaktadır. Bu tekrarlar bazen aynı lafızlarla, bazen de eşanlamlılarla vb. usulplarla yapılmaktadır:

مَنْ لَمْ يَكُنْ بِالْكَفَافِ مُقْتَنِعًا	لَمْ تَكْفِهِ الْأَرْضُ كُلُّهَا ذَهَبُ
مَنْ أَمَكَّنَ الشَّكَّ مِنْ عَزِيمَتِهِ	لَمْ يَزَلِ الرَّأْيُ مِنْهُ يَضْطَرِبُ
مَنْ عَرَفَ الدَّهْرَ لَمْ يَزَلْ حَذِرًا	يَحْذَرُ شِدَاتِهِ وَيَرْتَقِبُ
مَنْ لَزِمَ الْحَقْدَ لَمْ يَزَلْ كَمِدًا	تُغْرِقُهُ فِي بُحُورِهَا الْكُرْبُ

“Kim yeterli miktarda rızka kanaat etmezse, ona yeryüzünün tamamı altın olsa yetmez.

Kim kararlılığına şüphe sokarsa, onun görüşü devamlı çelişkili olur.

Kim zamanı tanırsa ona karşı devamlı ihtiyatlı olur. Onun sıkıntılarından sakınır, takip eder.

Kim kin taşımaya devam ederse, üzüntü çekmeye devam eder. Kederler onu kendi denizinde boğar⁴⁷¹. ”

Burada “مَنْ (kim)” kelimesini tekrar ederek, olumsuz davranışları vurgulamaktadır.

⁴⁶⁹ ‘Aliyyān, a.g.e., s. s. 192.

⁴⁷⁰ İbn Kuteybe, eṣ-Şi‘r ve ‘ş-şu‘ara’, II/792.

⁴⁷¹ EAD, s. 24.

İbn Kuteybe onun şiirlerini zayıf bulmasına rağmen, neredeyse her sözü şiir olacak doğuştan şair olduğunu kabul etmektedir⁴⁷². Zühd konulu şiirlerinin güzel, ince ve kolay anlaşılır olduğunu söylemektedir⁴⁷³.

Berānîk, Ebu'l-‘Atāhiye’nin şiirlerinin, tenkit konusunda uzman olan İbnu'l-A‘rābî’nin (ö. 845) hoşuna gitmediğini söylemektedir⁴⁷⁴. Ancak, başlangıçta Ebu'l-‘Atāhiye’yi tenkit eden İbnu'l-A‘rābî⁴⁷⁵ daha sonra bundan vazgeçmiştir⁴⁷⁶. İbnu'l-A‘rābî’nin Ebu'l-‘Atāhiye’yi tenkit etmesinin sebebi, Ebu'l-‘Atāhiye’nin ‘Abdullah b. Ma‘n b. Zaide’yi hicvetmesiydi. Çünkü İbnu'l-A‘rābî de ‘Abdullah b. Ma‘n b. Zāide’nin müntesib olduğu Şeybān oğullarının azatlısıydı⁴⁷⁷.

Daha sonraları ise Ebu'l-‘Atāhiye’yi şiddetle savunduğu görülmektedir. İbnu'l-A‘rābî, Ebu'l-‘Atāhiye’nin şiirine zayıf diyenlere cevap olarak şöyle demektedir: “Vallahi zayıf olan senin aklın, Ebu'l-‘Atāhiye’nin şiiri değil. Ebu'l-‘Atāhiye için zayıf şairdir diyorsun öyle mi! Vallahi ondan daha yetenekli daha kudretli bir şair görmedim. Onun tarzını bir tür sihir olarak görüyorum.” Sonra Ebu'l-‘Atāhiye’nin şu şiirini okuyordu:

وَحَطَطْتُ عَنْ ظَهْرِ الْمَطِيِّ رِحَالِي	قَطَعْتُ مِنْكَ حَبَائِلَ الْأَمَالِ
حَمَا فَيْكِ يَا دُنْيَا وَأَنْ يَبْقَى لِي	وَيَسْتَأْنُ أَنْ أَبْقَى لَشَيْءٍ نَلْتُ مِمَّ
وَأَرَحْتُ مِنْ حَلِّي وَمِنْ تَرَحَالِي	وَوَجَدْتُ بَرْدَ الْيَأْسِ بَيْنَ جَوَانِحِي
بَرَقَتْ لِذِي طَمَعٍ وَلَمْعَةَ آلِ	وَلَكِنَّ يَسْتَأْنُ لَرُبِّ بَرْقَةٍ خُلِبِ

“Ümit iplerimi kopardım senden. İndirdim yükümü bineğimden.

Ey dünya! Senden elde ettiğim bir şey için kalmaktan ve onun benim için baki kalmamasından umudumu kestim.

Umutsuzluğun soğukluğunu bağrımda hissettim ve artık konup göçmekten de kurtuldum, rahata erdim.”

⁴⁷² İbn Kuteybe, *eş-Şi‘r ve ‘ş-şu‘ara*, II/791.

⁴⁷³ *a.e.*, II/794.

⁴⁷⁴ Berānîk, *a.g.e.*, 169.

⁴⁷⁵ el-İşfehānī, *a.g.e.*, IV/30, 50, XV, 269.

⁴⁷⁶ *a.e.*, IV/17-18, 46-47.

⁴⁷⁷ *a.e.*, IV/30, XV, 270.

Tamahkâr için parlayan, yağmuru olmayan, serap gibi nice yalancı şimşekler var!

478 „

Sonra adama “Bu kadar güzel şiir söyleyen birini tanıyor musun?” diye sorar. Adam: “Ebu ‘Abdillâh! Zühd şiiri Ebu’l-‘Atâhiye’nin özel ilgi alanıdır. Ama medihteki şiiri zühddeki gibi değildir deyince, “Söylediği şu medih nasıl peki?” der:

وهارونُ ماءُ المَزنِ يُشْفَى به الصَّدَى	إذا ما الصَّدَى بالريقِ غَصَّتْ حَنَاجِرُهُ
وَأَوْسَطُ بَيْتٍ فِي قَرِيشٍ لَبِيتُهُ	وَأَوَّلُ عِزٍّ فِي قَرِيشٍ وَآخِرُهُ
وَزَحَفٌ لَهُ تَحْكِي البروقِ سِوْفُهُ	وَتَحْكِي الرعودِ القاصفاتِ حَوَافِرُهُ
إِذَا حَمِيتْ شَمْسُ النَّهَارِ تَضَاحَكَتْ	إِلَى الشَّمْسِ فِيهِ بَيَضُهُ وَمَغَافِرُهُ
إِذَا نَكَبَ الْإِسْلَامُ يَوْمًا بِنَكْبَةٍ	فَهَارُونَ مِنْ بَيْنِ الْبَرِيَّةِ ثَائِرُهُ

Hārūn yağmur bulutunun suyudur. Şiddetli susuzluk çeken kimse tükürüğünü yutamadığı zaman, bu şiddetli susuzluk onunla giderilir.

Kureyş içinde en merkezdeki aile onun ailesidir. Kureyş içinde ilk ve son izzet, şeref bu aileye aittir.

Kılıçları şimşeklere, ayak sesleri, gürleyen yıldırımlara benzer, ilerleyen bir ordusu vardır.

Güneşin harareti arttığında, kılıçları ve miğferleri güneşe gülümser.

Bir gün İslâm’ın başına bir felaket gelecek olursa, yaratıklar içinde Hārūn ona karşı durur⁴⁷⁹.

Adam bu tartışmayı daha fazla sürdüremez ve İbnu’l-A’rabi’nin görüşüne katılmak zorunda kalarak kendisini kurtarır⁴⁸⁰.

⁴⁷⁸ el-Mes‘ūdī, a.e., III/357; İbnu’l-‘Adīm, a.g.e., IV/1769.

⁴⁷⁹ EAD-Tekmile, s. 540; el-İşfehānī, a.e., IV/18.

⁴⁸⁰ el-İşfehānī, a.g.e., IV/14-15.

2. BİÇİM ve MUHTEVA

2.1. Vezin

Ebu'l-‘Atāhiye’nin şiirlerinde kullandığı aruz bahirlerini incelemeyden önce, kendisine gelinceye kadar geçen zaman içinde, genel olarak Arap şairlerin kullandıkları bahirlerin bilinmesi, bu hususta değerlendirmeyi kolaylaştıracaktır.

Cahiliye Döneminden, Ebu'l-‘Atāhiye’ye kadar olan zaman diliminde, Arap şiirinde kullanılan bahirler aşağıdaki tablolarda verilmiştir⁴⁸¹.

Cahiliye Dönemi şairlerinin kullandığı bahirler:

Bahirler	Şair	Kaside	Beyit
Ṭavīl	279	938	7378
Vāfir	166	428	3404
Kāmil	151	347	2995
Basīṭ	131	300	2355
Recez	88	154	774
Muteḳārib	74	104	808
Ḥafīf	39	76	802
Munserih	37	48	356
Remel	35	54	609
Serī‘	30	48	472
Medīd	11	13	142
Hezec	6	9	109

Muḥaḍram şairlerin kullandığı bahirler:

Bahirler	Şair	Kaside	Beyit
Ṭavīl	126	1696	12973
Vāfir	100	622	4541
Kāmil	96	511	4333
Basīṭ	81	537	4011
Recez	65	414	4303
Muteḳārib	55	217	2216
Ḥafīf	42	113	1032
Munserih	25	55	441
Serī‘	23	53	518
Remel	22	60	572
Medīd	10	11	63
Hezec	7	11	54

⁴⁸¹ *Poetry Encyclopedia (el-Mevsū‘atu’ş-şī‘riyye)* CD-ROM, versiyon 3.0, Ebū Zābī, el-Mucemma‘u’ş-şekāfi.

Muctess	1	1	3
---------	---	---	---

İslâmî Dönem'deki şairlerinin kullandığı bahirler:

Bahirler	Şair	Kaside	Beyit
Ṭavīl	83	171	952
Vāfir	46	58	274
Kāmil	30	43	325
Basīṭ	23	31	248
Recez	20	92	563
Ḥafīf	10	11	50
Muteḵārib	6	6	32
Remel	3	3	111
Serīc	2	2	67
Munserih	1	1	5
Muctess	1	1	5

Emevi Dönemi ve Ebu'l-Atāhiye'ye kadar olan zaman aralığı:

Bahirler	Şair	Kaside	Beyit
Ṭavīl	212	4189	32963
Basīṭ	146	1269	9730
Vāfir	139	1221	9512
Kāmil	130	1120	10252
Recez	103	643	6694
Ḥafīf	83	529	3954
Muteḵārib	81	386	2375
Serīc	51	186	1444
Munserih	50	196	1694
Remel	50	198	1519
Medīd	20	39	339
Hezec	20	61	567
Muctess	5	9	53

Yukarıdaki tablolarda ayrı ayrı verilen dönemlerin şairlere, kasidelere ve beyitlere göre toplam sonuçları şöyle dağılmaktadır:

Bahirler	Şair	Kaside	Beyit
Ṭavīl	700	6994	54266
Vāfir	451	2329	17731
Kāmil	407	2021	17905
Basīṭ	381	2137	16344
Recez	276	1303	12334
Muteḵārib	216	713	5431
Ḥafīf	174	729	5838
Munserih	113	300	2496

Remel	110	315	2811
Serī ^c	106	289	2501
Medīd	41	63	544
Hezec	33	81	730
Muctess	7	11	61

Bütün dönemlerin kasidelere göre genel toplamı:

Bahirler	Sair	Kaside	Beyit
Ṭavīl	700	6994	54266
Vāfir	451	2329	17731
Basīṭ	381	2137	16344
Kāmil	407	2021	17905
Recez	276	1303	12334
Ḥafīf	174	729	5838
Muteḵārib	216	713	5431
Remel	110	315	2811
Munserih	113	300	2496
Serī ^c	106	289	2501
Hezec	33	81	730
Medīd	41	63	544
Muctess	7	11	61

Bütün dönemlerin beyitlere göre genel toplamı:

Bahirler	Sair	Kaside	Beyit
Ṭavīl	700	6994	54266
Kāmil	407	2021	17905
Vāfir	451	2329	17731
Basīṭ	381	2137	16344
Recez	276	1303	12334
Ḥafīf	174	729	5838
Muteḵārib	216	713	5431
Remel	110	315	2811
Serī ^c	106	289	2501
Munserih	113	300	2496
Hezec	33	81	730
Medīd	41	63	544
Muctess	7	11	61

Ebu'l-‘Atāhiye’nin kullandığı bahirler (Şiir sayısına göre):

Bahirler **Divandakiler**⁴⁸² **Diğerleri**⁴⁸³ **Toplam**

⁴⁸² İbn ‘Abdi’l-Berr en-Nemerī el-Endelusī tarafından derlenen ve Ebu'l-‘Atāhiye’nin “zühdiyyât”ını ihtiva eden divan.

Kāmil	100	57	157
Ṭavīl	103	53	156
Basīṭ	60	36	96
Vāfir	42	26	68
Ḥafīf	31	31	62
Serī ^c	35	21	56
Munserih	23	20	43
Remel	20	22	42
Muteḵārib	15	12	27
Medīd	15	5	20
Recez	6	6	12
Hezec	1	10	11
Mucteṣṣ	3	1	4
Mutedārik	-	1	1

Ebu'l-^cAtāhiye'nin kullandığı bahirler (Beyit sayısına göre):

Bahirler Divandakiler Diğerleri Toplam

Kāmil	1166	214	1380
Ṭavīl	873	196	1069
Basīṭ	516	99	615
Vāfir	382	98	480
Ḥafīf	259	101	360
Recez	339	10	349
Serī ^c	214	90	304
Munserih	222	62	284
Remel	212	66	278
Muteḵārib	170	27	197
Medīd	85	11	96
Hezec	43	36	79
Mucteṣṣ	31	2	33
Mutedārik	-	2	2

Tabloların değerlendirilmesi:

Cahiliye döneminden Ebu'l-^cAtāhiye'nin dönemine gelinceye kadar çeşitli dönemlerde Arap şairlerinin en çok kullandığı dört bahir *ṭavīl*, *vāfir*, *kāmil* ve *basīṭ* bahirleridir. Bütün dönemlerin şair sayısına, kaside sayısına ve beyit sayısına göre ayrı ayrı toplamaları alındığında sonuç yine aynı olmaktadır.

Ebu'l-^cAtāhiye'ye ait tabloya bakıldığında yine aynı şekilde *kāmil*, *ṭavīl*, *basīṭ* ve *vāfir* bahirlerinin ilk sıralarda yer aldığı görülmektedir.

⁴⁸³ el-Egānī ve diğer kaynaklarda Ebu'l-^cAtāhiye'ye nisbet edilen şiirler.

O halde, Ebu'l-Atâhiye Arap şiir geleneğindeki klasik bahirlerin dışına çıkmamış, İslâm öncesi dönemden kendi dönemine gelinceye kadar Arap şiirinde yaygın olarak kullanılan *ṭavīl*, *vāfir*, *basīṭ* ve *kāmil* bahirlerini aynı şekilde yoğun olarak kullanmıştır. Ayrıca, mevcut şiirleri içinde aruz dışına çıktığı söylenen⁴⁸⁴ örneklere raslanmamaktadır.

Ebu'l-Atâhiye, vezin hususunda geleneksel Arap şiirinin dışına çıkmamakla birlikte usluba esneklik ve akıcılık sağlamak maksadıyla *kāmil*, *remel*, *basīṭ*, *vāfir*, *recez*, *ḥafīf* gibi bahirlerin kısaltılmış şekillerini, yani meczû'larını sıkça kullanmıştır.

Mevcut şiirleri içinde meczuu kullanılan bahirler aşağıdaki tabloda görülmektedir (şiir sayısına göre).

<u>Bahirler</u>	<u>Divanda</u>	<u>Diğerleri</u>	<u>Toplam</u>
Meczûu'l-kāmil	34	25	59
Meczûu'r-remel	7	10	17
Meczûu'l-basīṭ	12	-	12
Meczûu'l-vāfir	9	3	12
Meczûu'r-recez	3	4	7
Meczûu'l-ḥafīf	1	5	6

Aruz bahirlerinin meczularını kullanması, şiirin akılda kalmasını kolaylaştırmış, sade ve kolay anlaşılır diliyle de şiiri halkın rahatça anlayabileceği ve hoşlanacağı şekle koymuştur.

Böylece Ebu'l-Atâhiye, şiiri şarkı sözü olmaya uygun, ahenkli ve rahat söylenişli bir hale getirmiş, sonuç olarak da şiirle şarkıyı buluşturmuştur.

2.2. Tekrarlanan Kelimeler

Ebu'l-Atâhiye'nin şiirlerinde tekrarlanan kelimeler, gruplarına göre tasnif edilerek aşağıda verilmiştir. Aynı kökten olan kelimeler bir arada verilmiştir. Kelimelerin yanlarındaki rakamlar bunların tekrar edilme sayısını göstermektedir.

Ölümle ilgili kelimeler:

ölüm, ölmek	موت مات ممات ميتة	512
ölüm	وفاة	9
helak	ردى	22

⁴⁸⁴ İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve 'ş-şu'ara*², II/791.

ölüm	مَنِيَّةٌ مَنَايَا	96
geçip gitmek	مَضَى	85
yok olmak	فَنِيَ أَفْنَى	69
sona ermek, bitmek	انْقَضَى	34
geçip gitmek	فَات يَفُوت	33
geçip gitmek (ölmek)	ذَهَبَ ذَهَابٌ	53
göçmek (ölmek), göç	رَحَلَ ارْتَحَلَ رَحِيلَ	43
eskimek, yok olmak	بَلِيَ بَلَى	83
harap olmak	خَرِبَ خَرَابٌ	26
helak olmak	هَلَكَ هَلَاكَ هَالِكٌ	33
helak olmak	غَالَ غَوْلٌ غِيْلَانٌ	8
Toplam		1106

Ölü ve mezarla ilgili kelimeler:

ölü	مَيِّتٌ، مَوْتَى، أَمْوَاتٌ	80
cenaze	نَعُشٌ	8
ceset	جَسَدٌ أَجْسَادٌ	11
ölüler	أَهْلُ الْقُبُورِ	21
kefen, kefenlemek	كَفَنٌ، تَكْفِينٌ	6
mezar	قَبْرٌ قُبُورٌ مَقَابِرٌ	102
mezar	جَدَثٌ أَجْدَاثٌ	12
mezar	لَحْدٌ	6
çukur (mezar), çukur kazmak	حُفْرَةٌ حُفَرٌ حَفَرَ	19
toprak atmak (mezara gömmek)	حَثَا حَاثٌ	4
mezar toprağı	رَمَسٌ	3
toprak (mezar toprağı)	ثَرَى	26
toprak	تُرَابٌ	32
toprak	تُرْبٌ	11
Toplam		341
Ölümle ilgili tüm kelimelerin toplamı		1447

Dünya ile ilgili kelimeler:

dünya	دُنْيَا	495
arz, dünya	أَرْضٌ	72
ev, yer, yurt, dünya	دَارٌ	174
ev, yer, yurt, dünya	بَيْتٌ بَيُوتٌ	55
dünya malı	حُطَامٌ	7

bina yapmak	بَنَى بِنَاءً	15
bina yükseltmek	شَدَّ	10
mal, mülk	أَمْلاكٌ	8
rızık	رِزْقٌ أَرْزَاقٌ رِزْقٌ	65
ihtiyaç miktarı (rızık)	كَفَافٌ	16
azık	زَادٌ	29
nimet	نَعِيمٌ	17
azık, yaşamak için zorunlu gıda	قَوْتٌ	8
kader	قَدَرٌ أَقْدَارٌ يُقَدَّرُ	33
kısmet, şans	حِظٌّ حِظُوظٌ مُحِظُوظٌ	15
ihtiyaç	حَاجَةٌ	24
yemek	طَعَامٌ	5
yaşamak	عَاشَ عَيْشَ عَيْشَةٍ مَعَاشٍ	125
hayat, canlı	حَيَاةٌ، حَيٌّ، أَحْيَاءٌ	113
Toplam		1286

Zamanla ilgili kelimeler:

zaman	زَمَانٌ زَمَنٌ أَزْمَانٌ أَزْمَنَةٌ	122
dehr, zaman, felek	دَهْرٌ	175
gün	يَوْمٌ أَيَّامٌ	459
gece	لَيْلٌ لَيْلَةٌ لَيَالٍ	71
gündüz	نَهَارٌ	30
gece ve gündüz	جَدِيدَانِ	10
yarın (yakın zamanda)	غَدٌ غَدًا	70
saat	سَاعَةٌ سَاعَاتٌ	47
asır	قَرْنٌ قُرُونٌ	41
vakit	وَقْتُ أَوْقَاتٍ	9
Toplam		1034

Dinle ilgili genel kelimeler:

din	دِينٌ	55
Allah	اللَّهُ اللَّهُ بِاللَّهِ وَاللَّهُ	534
Rabb	الرَّبُّ رَبِّي رَبُّكَ رَبِّهِ	76
İlah	الْإِلَهِ إِلَهِي إِلَهٌ	60
Allah'a hamdetmek	حَمْدٌ حَمْدًا أَحْمَدُ يُحَمِّدُ أَحْمَدُوا	83
Allah'ı tesbih etmek	سَبَّحَانَ ...	36
Nebi	النَّبِيُّ	20

Resulullah, Resul	رَسُولُ اللَّهِ ، الرسول	11
Muhammed	مُحَمَّد	11
kul	عَبْد	43
mümin	مُؤْمِنٌ	16
iman	إِيمَان	4
Toplam		949

Ölüm sonrası hayatla ilgili kelimeler:

kıyamet	قِيَامَةٌ	12
haşr	حَشْرٌ مَحْشَرٌ	7
hesap (öbür dünyada)	حِسَاب	19
ahiret	آخِرَى (الدار الآخرة)، آخرة	5
Cennet	جَنَّة	17
Cehennem	نَار	19
Toplam		79

Tekrarlanan kelime gruplarından diğerleri şunlardır.

Gençlik ve yaşlılıkla ilgili kelimeler:

genç, yiğit	فَتَى	85
genç, gençlik	شَاب شَبَاب	51
ağarmış saç, yaşlılık, yaşlı	شَيْبٌ مَشَيْبٌ أَشْيَبٌ	61
çocukluk	صَبَا	18
Toplam		215

Olumlu davranışlarla ilgili kelimeler:

ahlak	أَخْلَاق	16
sevme	حُبٌّ حَبِيبٌ مَحَبٌّ أَحْبَابٌ أَحِبَّةٌ أَحَبٌّ مَحَبَّةٌ	131
sevgi	مُودَة	16
takva	اتَّقَى التَّقْوَى تَقِيٌّ	30
sabr	صَبْرٌ اصْبِرْ صَبْرَتٌ	63
kanaat	قَنَعٌ قَنَاعَةٌ	38
doğruluk	صِدْقٌ صِدْقٌ	44
ihsan	إِحْسَان	19
sevinç	سُرُورٌ مَسْرُورٌ	22
sevinç	فَرَحٌ فَرَحٌ فَرَحٌ فَرَحَةٌ	15
Toplam		394

Olumsuz davranışlarla ilgili kelimeler:

aldanma	غَرَّ أَغْرَ غُرُورَ غِرَّةً مغرور اغترَّ اغترار مغترّ	142
gaflette olmak	غفل غفلة غفلات غافل	92
aç gözlülük	طمع طامع مطامع	50
hırs, aç gözlülük	حرص	24
hırslı, aç gözlü	حريص	13
cimrilik	بَخِلَ بَخْلَ	18
cimrilik	شَحَّ شَحِيح	9
günah	إِثْمٌ أَثِمَ تَأْتَم	4
günah	ذَنْبٌ مَذْنِب	18
kin	بُغْضٌ بَغْضَاء	10
Toplam		380

Sıkıntı ve musibetlerle ilgili kelimeler:

ağlamak	بَكَى بَكَاءَ بَاكِ	101
gözyaşı	دَمْعٌ دَمُوع	25
korkmak, korku	خَافَ خَوْفَ مَخَافَةٍ	40
çabalamak	جَهَدَ جَهْدَ جُهُدٍ	24
üzüntü	حَزَنٌ حُزْنٌ أَحْزَانٌ حَزَنٌ	34
kederlenmek, keder	كَدَّرَ كَدْرٌ تَكَدَّرَ كَدْرٌ	19
kaygı	هَمٌّ هَمُومٌ	17
umutsuzluk	يَأْسٌ يَأْسٌ اسْتِيْأَسَ	25
endişe	قَلَقٌ	8
sıkıntı	بَلِيَّةٌ بَلِيَّاتٌ	3
sıkıntı, keder, zahmet	بَلَاءٌ	9
sıkıntı	عَنَاءٌ	7
hadise, musibet	حَادِثٌ، حَادِثَةٌ، حَادِثَاتٌ، حَوَادِثٌ	68
aksilik, terslik	خَطْبٌ خَطُوبٌ	34
zarar, hasar	بَأْسٌ بَوَسٌ	19
felaket	آفَةٌ آفَاتٌ	15
çare	حِيلَةٌ حَيْلٌ	23
çare	دَوَاءٌ	7
hastalık	سُقْمٌ أَسْقَامٌ	6
hastalık	دَاءٌ	12
fakirlik	فَقْرٌ فَقِيرٌ	36
Toplam		532

Rahatlık ifade eden kelimeler:

hoşnut olmak, hoşnutluk	رضي رضى رضا	83
umut, umut etmek	أمل آمال أمل أمل	63
umut	تمنى منى أمان	40
rahatlık	راحة	8
rahatlık	رخاء	6
zevk alma	لذة لذات	43
şehvet, lezzet	شهوة شهوات	29
lezzet	لذة لذات	43
oyalanmak, eğlenmek	لها لهو	67
oynamak, oyun, eğlence	لعب لعب ملاعب	50
kederden uzak olma	صفا صفو	37
Toplam		469

İnsanlarla ilgili kelimeler:

kişi	مرء، امرؤ	305
insanlar	الناس	248
insan	إنسان	38
insan	بشر	10
adam	رجل رجال	36
kadınlar	نساء	4
arkadaş	صاحب	58
arkadaş	صديق	26
dost	خليل	32
dostlar	أخلاء خلان	2
kardeş	أخي أخي أخ	60
kardeşlik	مؤاخاة	4
düşman	عدو أعداء عدوان	13
Toplam		836

Soru kelimeleri:

ne kadar	كم	203
nasıl	كيف	80
nerede	أين	59
ne zaman	متى	58
hangi	أي	51
Toplam		451

Diğer kelimeler:

nefis	نفس أنفس	372
-------	----------	-----

hayır	خَيْرٌ	163
şer	شَرٌّ	57
baki olmak	بَقِيَ بَقَاءً	108
heva, arzu, aşk	هَوًى هَوًى	93
kalp	قَلْبٌ	71
kalp, gönül	قُودٌ	14
ruh	رُوحٌ	27
akıl, aklını çalıştırmak	عَقْلٌ عَقْلٌ	67
ibret	عِبْرَةٌ	60
öğüt	وَعِظٌ اتَّعِظْ وَاعِظْ عِظَةً مَوْعِظَةً	17
şerefli olmak, şerefliendirmek	كَرَمٌ كَرَمٌ أَكْرَمَ كَرِمْ	55
cehalet	جَهْلٌ	51
hükümdar, hükümdarlık	مَلِكٌ مَلِكٌ مُلْكٌ مُلْكٌ	93
mübarek	بَرَكَتٌ بَارَكَ تَبَارَكَ مَبَارَكٌ	22
yakîn, kesin bilme	يَقِينٌ	27
kötülük	سَوْءٌ	13
iyi olmak, iyilik	طَابَ طَيْبٌ	16

Tablolardan da anlaşılacağı gibi, Ebu'l-Atâhiye'nin en çok tekrarladığı kelimeler ölüm ve ölümlle ilgili olanlardır. Ölüm sonrasıyla ilgili kelimeler, dünya ve ölümlle ilgili kullandığı kelimelerin yanında çok az bir toplama sahiptir.

Dünya ile ilgili kelimelerin tekrarı (1286), ölümlle ilgili kullandığı kelimelerin tekrarı (1447) iken, ölüm sonrası için kullandığı kelimelerin tekrarı (79)'dur. Hatta bizzat جَهَنَّمُ lafzı hiç geçmemektedir. Bu durum onu zındıklıkla suçlamak isteyenlere bir bahane teşkil etmiştir.

Ancak, bunun iddia edildiği gibi zındıklığa delalet etmediği hususu daha önce tartışılmıştı. Burada verilen tablolardan, kıyamet, haşr, hesap gibi kelimeleri yeterince kullanmış olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, bunlar şiirin konusu da değildir. Şiir, insanların yaşarken hissettiklerini yansıtır; bu dünya hayatındaki acılarını, sevinçlerini, aşklarını işler. Ölüm de bütün insanları ilgilendiren, bu hayatın en büyük gerçeğidir.

Ebu'l-Atâhiye'nin ölüm temine çok fazla atıfta bulunmasının tek amacı, insanları uyarmaktır. Mezar ise ölümün en etkileyici sahnesidir:

وَعَظَّتْكَ أَجْدَاثٌ صُمْتُ وَنَعَّتْكَ أَزْمَنَةٌ خُفْتُ

وَتَكَلَّمْتُ عَنْ أَوْجُهُ تَبْلَى وَعَنْ صُورٍ سُبْتُ
وَأَرَّتْكَ قَبْرَكَ فِي الْقُبُورِ وَأَنْتَ حَيٌّ لَمْ تَمُتْ

“Susmuş cesetler sana öğüt verdi, yok olup gitmiş asırlar sana ölüm haberini verdi.

Çürümüş yüzlerden, parça parça olmuş cesetlerden bahsetti.

Sen daha ölmeden hayattayken kabirler içinde kabrini gösterdi⁴⁸⁵.”

Ölümünden sonra en çok tekrarlanan kelimeler dünyayla ilgili olanlardır. Bunların kullanılışı da yukarıdaki kategoriyle ilişkilidir. Dünyadan bahsedilirken, onun faniliğinden, aldaticılığından; dünya nimetlerinin geçiciliğinden, değersizliğinden bahsedilmektedir.

Olumsuz davranışlarla ilgili kelimelerden en çok tekrarlanan “غُرُورُ aldanma” ve müştakları, daima dünya ile birlikte kullanılmaktadır:

إِنَّمَا الدُّنْيَا غُرُورٌ كُلُّهَا مِثْلُ لَمَعِ الْآلِ فِي الْأَرْضِ الْقِفَارِ

“Dünya ancak, çölde serap görünmesi gibi, tümüyle aldanmadır⁴⁸⁶.”

أَلَمْ تَرَ أَنَّ الدُّنْيَا حُطَامٌ وَأَنَّ جَمِيعَ مَا فِيهَا غُرُورٌ

“Görmedin mi ki dünya ancak çer çöptür. Ondakilerin tümü aldanmadır⁴⁸⁷.”

Kimi zaman da bu kelime dünya ile bir izafet terkibi içinde yerini alır:

فَلَا تَحْسَبِ الدَّارَ دَارَ الْغُرُورِ رِ تَصْفُو لِسَاكِنِهَا أَوْ تَطِيبُ

“Zannetme ki bu aldanma yurdu, içinde yaşayan için kederden uzak ve güzel olur⁴⁸⁸.”

رَكْنَا إِلَى الدَّارِ دَارِ الْغُرُورِ رِ إِذْ سَحَرْتَنَا بِلَذَائِهَا

“Aldanma yurduna dayandık, bir de baktık ki o da bizi zevkleriyle büyülemiş⁴⁸⁹.”

Şairin din ile ilgili tekrarladığı kelimelere gelince, bunlar kendisine isnat edilen zındıklık iddiasını geçersiz kılmaktadır. Özellikle, şiir açısından düşünüldüğünde, Hz. Peygamber’i yeteri kadar zikrettiği görülmektedir. Ayrıca, Kur’an ve hadislerden ilham aldığı

⁴⁸⁵ İbn Kuteybe, a.e., II/794.

⁴⁸⁶ EAD, s. 155.

⁴⁸⁷ EAD, s. 158.

⁴⁸⁸ EAD, s. 37.

⁴⁸⁹ EAD, s. 83.

şairlerinin çokluğu İslâm'a bağlılığı hususundaki samimiyetini desteklemektedir. Bu konudaki şiirleri ileride müstakil bir başlık altında verilecektir.

Tekrarlanma sayısına bakıldığında, “dehr (zaman, felek)” temı de Ebu'l-‘Atâhiye'nin şiirlerinde önemli bir yer tutmaktadır. Arap şiirinde zaman temine cahiliye döneminden itibaren rastlanmaktadır. Bu kelime Cahiliye dönemini yaşamış olan çok sayıda şairde görülmektedir. Özellikle el-Muhelhil b. Rabî‘a (ö. 531), Teebbağa Şerran (ö. 540), Hâtım eṭ-Ṭâi (ö. 578), ‘Adî b. Zeyd (ö. 587), ‘Antera (ö. 601), en-Nâbiğa ez-Zubyânî (ö. 604), Zuheyr b. Ebî Sulmâ (ö. 609) gibi şairler daha sık kullanmışlardır.

Farklı zamanlarda yaşamış şairler zamanın musibetlerini, bunların karşı konulmazlığını sürekli dile getirmişlerdir. İşte Cahiliye Dönemi şairlerinden Yezîd b. el-Hazzâk:

هَلْ لِّلْفَتَى مِنْ بَنَاتِ الدَّهْرِ مِنْ وَاقِيٍّ أَمْ هَلْ لَهُ مِنْ حِمَامِ الْمَوْتِ مِنْ رَاقِيٍّ

“Feleğin musibetlerine karşı yiğidin bir koruyucusu var mı? Ya da ölümün yaklaşmasına mani olacak bir okuyup üfleyicisi var mı?”⁴⁹⁰”

Muḥaḍram şairlerden el-Hansâ (ö. 645):

أَرَى الدَّهْرَ أَفْنَى مَعْشَرِي وَبَنِي أَبِي فَأَمْسَيْتُ عَبْرَى لَا يَجِفُّ بُكَائِيَا

“Zamanın halkımı ve kardeşlerimi yok ettiğini görüyorum. Bu sebeple, artık ağlamaktan gözyaşları kurumayan birisi oldum”⁴⁹¹.

İslâmî dönem şairlerinden el-Akra‘ b. Mu‘âz el-Kuşeyrî (ö. ?):

فَإِنْ هَلَكْتُ وَرَيْبُ الدَّهْرِ مُتْلَفَةٌ فَلَمْ أَكُنْ عَاجِزًا نَكْسًا وَلَا وَرَعًا

“Helak olursam, beni belalar helak eder. Yoksa ben ne zayıf ve aciz ne de korkakdım”⁴⁹².

Emevi dönemi şairlerinden el-Farazdak (ö. 728):

أَرَى الدَّهْرَ لَا يُبْقِي كَرِيمًا لِأَهْلِهِ وَلَا تُحَرِّزُ اللُّؤْمَانَ مِنْهُ الْمَهَارِبُ

⁴⁹⁰ İbn Kuteybe, *eş-Şi‘r ve ‘ş-şu‘ara*, I/386.

⁴⁹¹ el-Hansâ, *Enîsu'l-culesâ fî dîvânî'l-Hansâ*, Beyrut, el-Maṭba‘atu'l-Kâşûlîkiyye, 1888, s. 89.

⁴⁹² Şa‘leb, Ebu'l-‘Abbâs, Aḥmed b. Yahyâ, *Mecâlişu Şa‘leb*, Mecâlişu Şa‘leb, (Erişim: 25.03.2007) <http://www.alwaraq.net/index2.htm?i=293&page=55>

“Görüyorum ki zaman, hiçbir şerefli kimseyi yakınlarına bırakmıyor. Kaçılacak yerler şerefsizi de ondan kurtaramıyor”⁴⁹³.”

Bu şairlere göre “zaman” (dehr) karşı konulmaz bir güçtür, hiç kimse onun musibetlerinden kurtulamaz, genç-yaşlı, zengin-fakir, hükümdar-köle ayırdetmez.

“Dehr” kavramı yüzyıllar sonra Türk şiirinde de yankısını bulacaktır. Ancak, Nâbî’nin (ö. 1712) şu beyitlerinde olduğu gibi artık olumlu yanı da vardır ve dengeli bir bakış söz konusudur:

*“Bağ-ı dehrin hem hazanın hem baharın görmüşüz
Biz neşatin da gamın da rûzigârın görmüşüz”⁴⁹⁴.*”

Ebu’l-‘Atâhiye, kendi dönemine gelinceye kadar, “zaman” temini en çok kullanan şair olma özelliğine sahiptir. Kendisinden önceki şairlerden en çok el-Farazdağ (ö. 110/728) kullanmıştır. Kelimenin tekrarı bu şairde yaklaşık (40) civarındadır. Nisbeten çağdaşı sayılabilecek Beşşar b. Burd’un şiirlerinde (70); çağdaşı olan ve son dönemlerinde zühd şiirlerine yönelen Ebu Nuvas’ın şiirlerinde ise (86) civarında tekrarlanmaktadır.

Ebu’l-‘Atâhiye’den sonra gelen şairler içinde “dehr” temini en fazla kullananlar: Ebu Temmâm (ö. 231/845), tekrar sayısı (120); el-Buhturî (ö. 284/897), tekrar sayısı (274); İbnu’l-Mu‘tezz (ö. 296/908), tekrar sayısı (86); İbn Nebâte es-Sa‘dî (ö. 405/1014), tekrar sayısı (126); eş-Şerîf er-Rağî (ö. 406/1015), tekrar sayısı (282).

Sonraki şairlerden “dehr” kelimesini en çok kullanan İbnu’r-Rûmî (ö. 283/896)’dir ve tekrar sayısı (450) civarındadır.

Son iki yüzyılda ise bu kelimeyi en çok kullanan şairler şunlardır: el-Muftî Fetḥullah (ö. 1844), Nâşîf el-Yâzicî (ö. 1871), Abdu’l-Ġaffâr el-Aḥras (ö. 1873), Şâlih el-Mecdî (ö. 1881), Ḥaydar el-Ḥillî (ö. 1886), Ḥasen Ḥusnî et-Ṭuveyrânî (ö. 1897), Maḥmûd Şâmî el-Bārûdî (ö. 1904), Aḥmed Şevķî (ö. 1932), Ma‘rûf er-Ruşâfî (ö. 1945), Aḥmed Muḥarrem (ö. 1945), Ḥalîl Muṭṭrân (ö. 1949), Alî el-Cârim (ö. 1949).

⁴⁹³ el-Farazdağ, *Dīvānu ’l-Farazdağ*, nşr: Kerem el-Bustânî, Beyrut, Dâru şâdir, 1386/1966, I/93.

⁴⁹⁴ *Nâbî Dîvanı*, nşr: Ali Fuat Bilkan, MEB Yayınları, İstanbul, 1997, I/2.

Ebu'l-‘Atāhiye’nin zaman ifade eden diğer kelimelerin de büyük bir bölümünü “dehr” anlamında kullandığı göz önünde bulundurulursa bütün dönemlerde, zaman temini en çok kullanan Arap şairidir denilebilir:

مَا زَالَتِ الْأَيَّامُ تَلْعَبُ بِالْفَتَى طَوْرًا تُخَوِّلُهُ وَطَوْرًا تَسْلُبُهُ

“Günler (zaman) kişiyle oynamaya devam etmektedir. Bazen ona verir, bazen de ondan alır⁴⁹⁵. ”

Zamanla ilgili bazı kelimeler de Ebu'l-‘Atāhiye’nin şiirlerinde birinci anlamından farklı bir şekilde kullanılır. Sözelimi, “yarın” kelimesi bilinen anlamının dışında, dünya hayatının sona ermesinin çok yakın olduğunu bildirmek için kullanılır. Bu kelime aynı zamanda içinde bir tehdit ve korku da barındırır:

غَدًا تَخْرَبُ الدُّنْيَا وَيَذْهَبُ أَهْلُهَا جَمِيعًا وَتُطَوَّى أَرْضُهَا وَسَمَاوُهَا

“Yarın dünya harab olacak, içindekilerin hepsi çekip gidecek, yeri ve göğü düzülüp bükülecektir⁴⁹⁶. ”

أَيَا نَفْسٍ إِنْ لَمْ أَبْكِ مِمَّا أَخَافُهُ عَلَيْكَ غَدًا يَوْمَ الْحِسَابِ فَمَنْ يَبْكِي

“Ey nefis! Yarın hesap gününde sana zarar vermesinden korktuğum şeylerden dolayı ben ağlamazsam, kim ağlar? ⁴⁹⁷”

Sonuç olarak, Ebu'l-‘Atāhiye’nin şiirlerinin zühd ağırlıklı olması sebebiyle sık tekrarlanan kelimelerin büyük bir bölümü bu konu etrafında yoğunlaşmaktadır. Dünya ve onunla ilgili olarak aldaticılığı, faniliği, sıkıntıları, insanın kaderi, rızık, ölüm ve mezar ile ilgili kelimeler merkezde bulunmaktadır.

2.3. Edebî Sanatlar

Belâgat kitaplarında edebî sanatlar genel olarak mana ve lafızla ilgili oluşlarına göre ikiye ayrılmış, sonra da bu iki ana başlık altında da birçok alt başlıklar açılmıştır. Ancak,

⁴⁹⁵ EAD, s. 47.

⁴⁹⁶ EAD, s. 4.

⁴⁹⁷ EAD, s. 258.

bunlar arasında kesin bir sınır bulunmamaktadır. Zira bazıları mana sanatı oldukları kadar lafza ait güzellikleri de taşırlar⁴⁹⁸.

Lafza bağlı sanatlar, genel olarak *cinās*, *iktibās*, *‘aḳd*, *ḥall*, *taḍmīn*, *secīʿ*, *reddu’l-‘acuz* *‘ala’ş-şadr* başlıkları altında yer almaktadır⁴⁹⁹. Mana ile ilgili sanatlar ise önce, düşünceye, taḥyīle, ihtiraslara, bilgiye ve yapıya bağlı olmak üzere sınıflandırılmaktadır.⁵⁰⁰ Bunlardan düşünceye bağlı sanatlar *teşbīh*, *kināye*, *teḍadd*, *telvīh*, *irsālu’l-meşel*, *terdīd*, *tecāhulu’l-‘ārīf* gibi başlıklar altında yer alırken; taḥyīle bağlı sanatlar da *teşhīş*, *inṭāḳ*, *ḥusnu’t-taʿlīl* gibi başlıkları altında yer almaktadır.

Bu sınıflandırma içinde edebî eserleri en çok ilgilendiren *düşünceye* ve *taḥyīle* dayalı olanlardır. Edebî üslubun güzelliği, düşünceye ve taḥyīle bağlı sanatların kullanmadaki ustalık ölçüsünde ortaya çıkmaktadır. Özellikle taḥyīl, şiirin temeli olarak kabul edilmektedir. Buna göre, şiirle diğer edebî türler arasında ayırt edici ölçütün taḥyīl olduğu belirtilmektedir⁵⁰¹.

Burada konunun ayrıntılarına girmeden ve uzun uzun tasniflere tâbi tutmadan, Ebu’l-‘Atāhiye’nin şiirlerinde geçen, mana ile ilgili sanatların belli başlı olanlarından örnekler verilecektir.

Bilindiği gibi, şairlerin en çok başvurduğu edebî sanat teşbihtir. Ebu’l-‘Atāhiye’nin şiirlerinde *belīğ*, *muekked*, *mursel*, *ḍimnī* gibi teşbihin belâgat kitaplarında zikredilen hemen her türüne rastlamak mümkündür. Şair özellikle, âşık olduğu cariyeye ‘Utbe’ye söylediği gazellerinde, halifelere olan medihlerinde teşbihin güzel örneklerini vermiştir. İşte bunlardan birinde ‘Utbe’nin ağzını şöyle tarif etmektedir:

وَتَبَسُّمٌ عَنْ ثَغْرِ نَقِيٍّ كَأَنَّهُ مِنْ اللُّؤْلُؤِ الْمَكْنُونِ فِي صَدَفِ الْبَحْرِ
يُخْبِرُنِي عَنْهُ السَّوَاكُ بِطَيِّبِهِ وَلَكْتُ بِهِ لَوْلَا السَّوَاكُ بِذِي خُبْرٍ

Sanki denizdeki sedef içinde saklı inciden yapılmış gibi temiz küçük ağzıyla tebessüm eder.

⁴⁹⁸ M. Kaya Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri (Belâgat)*, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1989, s. 182.

⁴⁹⁹ a.e., bkz: s. 306-345.

⁵⁰⁰ a.e., s. 183.

⁵⁰¹ Şa‘d Maşlûḥ, *Hāzīm el-Ḳarṭācennī ve nazariyyetu’l-muḥākāt ve’t-taḥyīl fi’ş-şī‘r*, Kahire, Ālemu’l-kutub, 1980, s. 137-139.

*Kokusuyla misvak o ağızı haber veriyor. Eğer misvak olmasaydı o ağızdan haberim olmazdı*⁵⁰². ”

Sevgilisinin inci gibi dişleriyle küçücük ağızı vardır. O kadar küçük ki, ancak misvak kokusundan fark edilebilmektedir. Burada dişlerin inci gibi olması, ağızın küçüklüğü, hoş kokulu olması gibi birçok unsur ustalıkla bir araya getirilmiştir. Ayrıca benzetmelerdeki mübâlağayla birlikte teşbihin, güzeli daha güzel gösterme fonksiyonu hakkıyla eda edilmiştir.

Aynı şiirin başka bir beytinde onu bir fesleğen dalına benzetmektedir:

وَتَهْتَرُ مِنْ تَحْتِ الثِّيَابِ كَأَنَّهَا قَضِيبٌ مِنَ الرِّيحَانِ فِي وَرَقٍ خَضِرٍ

*“Elbiselerinin altında sanki yeşil yapraklı bir fesleğen dalı gibi salınır*⁵⁰³. ”

Başka bir yerde de ‘Utbe’yi inciye benzetir:

كَأَنَّهَا مِنْ حُسْنِهَا دُرَّةٌ أَخْرَجَهَا الْيَمُّ إِلَى السَّاحِلِ

*“O güzelliğinden ötürü, denizin sahile çıkardığı bir inci gibidir*⁵⁰⁴. ”

Şair, ‘Utbe’yi inciye benzetmesinin yanında, inciye denizin çıkarması ifadesiyle de sanki insan eli değmemiş olduğunu vurgulamak istemiştir.

‘Utbe’ye olan aşkıdan kurtuluşunun olmadığını, bu aşkı içinden çıkılması mümkün olmayan muhkem bir kaleye benzeterek ifade etmektedir:

يَا عَتَبُ أَيْنَ أَفْرُ مِنْكَ أَمِيرَتِي وَعَلَيَّ حِصْنٌ مِنْ هَوَاكَ حَصِينٌ

*“Utbe! Prensesim! Üzerimde senin aşkıdan aşılması güç bir kale varken senden nereye kaçayım!*⁵⁰⁵ ”

Şairin en güzel teşbihleri Hārūn er-Reşīd’e söylediği medihlerinde bulunmaktadır. Bunlardan birinde şunları söylüyor:

وَهَارُونُ مَاءُ الْمُنِّ يُشْفَى بِهِ الصَّدَى إِذَا مَا الصَّدَى بِالرِّيقِ غَصَّتْ حَنَاجِرُهُ

⁵⁰² EAD-Tekmile, s. 546-547.

⁵⁰³ EAD-Tekmile, s. 546-547.

⁵⁰⁴ EAD-Tekmile, s. 618.

⁵⁰⁵ EAD-Tekmile, s. 646.

“Hārūn yağmur bulutunun suyudur. Şiddetli susuzluk çeken kimse tükürüğünü yutamadığı zaman, bu şiddetli susuzluk onunla giderilir⁵⁰⁶. ”

Burada benzetme edatı ve benzetme yönünü zikredilmeyerek *beliğ teşbihin* güzel bir örneği sunulmuştur.

Zühd şiirlerinde özellikle dünya ve ölümün neye benzediğini bütün gücüyle anlatmaya çalışırken teşbih, Ebu'l-Atahiye'nin en büyük yardımcısı olmuştur:

المَوْتُ حَوْضٌ لَا مَحَالَهٔ دُونَهُ مُرٌّ مَذَاقُهُ كَرِيهٌ مَشْرَبُهُ

“Ölüm çaresi olmayan, tadı acı, içimi hoş olmayan bir havuzdur⁵⁰⁷. ”

Şairin temel düşüncesi dünya hayatının kısıtlılığı, nimetlerinin aldattıcılığıdır. Bu nimetlerin bir an görünüp hemen yok olması, her halükarda seraptan daha güzel bir kelimeyle ifade edilemezdi:

إِنَّمَا الدُّنْيَا غُرُورٌ كُلُّهَا مِثْلُ لَمَعِ الْآلِ فِي الْأَرْضِ الْقِفَارِ

“Dünyanın tamamı, çölde bir an serap görünmesi gibi aldanmadır⁵⁰⁸. ”

كَأَنَّ مَحَاسِنَ الدُّنْيَا سَرَابٌ وَأَيُّ يَدٍ تَنَاوَلَتْ السَّرَابَا

“Sanki dünyanın güzellikleri bir seraptır. Hangi el serabı (uzanıp) alabilir⁵⁰⁹. ”

مَا لِي رَأَيْتُ بَنِي الدُّنْيَا قَدْ افْتَتَنُوا كَأَنَّمَا هَذِهِ الدُّنْيَا لَهُمْ عُرْسٌ

“Ben neden, dünyada yaşayanların sanki bu dünya kendileri için bir düğünmüş gibi aldanmış olduklarını gördüm⁵¹⁰. ”

Genel olarak, gaflet içinde olan veya uyarılması gereken muhatap ya da üçüncü şahıslarla ilgili olarak, benzetme yönü zikredilmeyip teşbih edatı zikredilen *muekked* ve *mursel* teşbihlere sıkça rastlanır:

مَا لِي أَرَاكَ كَأَنَّ عَيْنَكَ لَا تَرَى عَبْرًا تَمُرُّ كَأَنَّهُنَّ سِهَامٌ

⁵⁰⁶ EAD-Tekmile, s. 540.

⁵⁰⁷ EAD, s. 47.

⁵⁰⁸ EAD, s. 155.

⁵⁰⁹ EAD, s. 19.

⁵¹⁰ EAD, s. 188.

“Ben niye senin gözünün ok gibi geçen ibretleri sanki görmediğini görüyorum⁵¹¹.”

وَلَرُبَّ مَرْحَةٍ صَادِقٍ بَرَزَتْ فِي لَفْظَةٍ وَكَأَنَّهَا أَفْعَى

“Nice doğru kimsenin şakası, söylendiğinde bir yılan gibi ortaya çıkar⁵¹².”

Hārūn er-Reşīd’e öğüt olarak söylediği şiirinin bir beytinde *ḍımnī teşbīh*in en güzel örneklerinden birini vermektedir:

تَرْجُو النِّجَاةَ وَلَمْ تَسْلُكْ طَرِيقَتَهَا إِنَّ السَّفِينَةَ لَا تَجْرِي عَلَى الْيَسْرِ

“Kurtuluş yoluna girmeden kurtulmayı diliyorsun. Oysa gemi karada gitmez⁵¹³.”

Burada üstü kapalı olarak, Hārūn er-Reşīd’in kurtuluş yolunu izlemeden kurtulmayı beklemesini, karadaki gemiye benzetmektedir.

Ebu'l-Atahiye’nin şiirlerinde benzetme yönü itibarî (hayalî) olan *temsîlî teşbīh*lere de sıkça rastlanmaktadır:

وَحَلَفِي نُسُوءَ يَبْكِينَ شَجَوًّا كَأَنَّ قُلُوبَهُنَّ عَلَى مَقَالِي

“Arkamdan, sanki kalpleri tavanın üzerindeymiş gibi üzüntüden ağlayacak kadınlar var⁵¹⁴.”

إِمَامٌ هُدًى يَنْجَابُ عَنْ وَجْهِهِ الدُّجَى كَأَنَّ الثُّرَيَّا عُلِّقَتْ بِجَبِينِهِ

“Sanki alnına süreyya yıldızı asılmış gibi, yüzünden karanlık yok olan bir hidayet önderi⁵¹⁵.”

كَأَنَّ فِي فِيهَا وَفِي طَرَفِهَا سَوَاحِرًا أَقْبَلْنَ مِنْ بَابِلَ

“Sanki ağzında ve bakışında Babil’den gelmiş cadılar var⁵¹⁶.”

Şairin aşağıdaki beyitleri, klasik edebiyat kitaplarında teşbīh sanatının en güzel kullanıldığı örneklerden sayılmaktadır⁵¹⁷:

⁵¹¹ EAD, s. 350.

⁵¹² EAD, s. 11.

⁵¹³ EAD, s. 194.

⁵¹⁴ EAD, s. 296.

⁵¹⁵ EAD, s. 402.

⁵¹⁶ EAD-Tekmile, s. 618.

كَأَنَّكَ عِنْدَ الْكَرِّ فِي الْحَرْبِ إِنَّمَا تَفِرُّ مِنَ السَّلَامِ الَّذِي مِنْ وَرَائِكَ
كَأَنَّ الْمَنَايَا لَيْسَ تَجْرِي لَدَى الْوَعَى إِذَا التَّقَتِ الْأَبْطَالُ إِلَّا بِرَائِكَ

“Sanki sen savaşta ileri atılma sırasında, ancak arkandaki barıştan kaçan kimse gibisin.

Yiğitler karşılaştığında, sanki ölümler savaşta, ancak senin sözünle koşarlar⁵¹⁸. ”

Lafzın manaya delalet yollarından biri olan mecaz, arada bir karine-i mânia bulunmak şartıyla, bir sözün, gerçek manası dışında kalan bir manaya delaletine denilmektedir⁵¹⁹. Lügavî, örfî, şeri ve akli olarak sınıflandırılan mecazın, lügavî ve aklî olanı edebî esere zevk katmaktadır. Aklî mecazda fiil, gerçek failin yerine zaman, mekân veya sebebe isnad edilir⁵²⁰.

Ebu'l-‘Atâhiye’nin şiirlerinde lügavî ve aklî mecaz sıkça kullanılmıştır. Şiirlerinin çoğunda özellikle “öldürme”, “yok etme”, “perişan etme”, “oyalama” gibi fiiller zamana ve dünyaya isnat edilerek, çoğunlukla aklî mecaza başvurulmuştur:

وَصَارُوا إِلَى حُفْرَةٍ تُجْتَوَى وَيُسَلِّمُ فِيهَا الْحَبِيبَ الْحَبِيبُ

“Sevgili, sevgilisini teslim etmek üzere hoşlanılmayan bir çukura vardılar⁵²¹. ”

وَكَمْ حَافِرٍ لِمَرِيٍّ حُفْرَةٍ فَصَارَتْ لِحَافِرِهَا حُفْرَةً

“Bir kişiye çukur kazan nice kazıcılar vardır ki, sonunda kazıcısının çukuru olmuřtur⁵²². ”

Bu beyitlerde geçen حفرة “çukur” kelimesiyle “mezar”ın kastedilmesinde lügavî mecaz vardır.

قَدْ رَأَيْتُ الدَّهْرَ يُفْنِي مَعْشَرًا مِنْ بَعْدِ مَعْشَرٍ

“Zamanın arka arkaya toplulukları yok ettiğini anladım⁵²³. ”

⁵¹⁷ İbnu ‘Abdi Rabbih el-Endelusî, *el-İkdu’l-Ferîd*, tah: Mufid Muḥammed Ḳamîḩa, Beyrut, Dāru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, 1404/1983, I/99.

⁵¹⁸ *EAD-Tekmile*, s. 480.

⁵¹⁹ Bilgegil, *a.g.e.*, s. 129, 130.

⁵²⁰ *a.e.*, s. 131.

⁵²¹ *EAD*, s. 37.

⁵²² *EAD*, s. 178.

Hakikatte zaman yok etmez. Yok edenin Allah olduğu bilinmektedir. Burada yok etme fiilinin zamana isnat edilmesiyle *aklî mecaz* yapılmıştır.

Mecaz çerçevesi içine giren istiare, edebî eserler açısından önemli bir unsurdur. Ebu'l-‘Atâhiye’nin şiirlerinde son derece güzel istiare örneklerine rastlanmaktadır. O, sevgilisinin çektiği cefayı dile getirirken şunları söylüyor:

يَا عُتْبَ مَنْ لَمْ يَكِ لِي	مِمَّا لَقِيتُ مِنَ الشَّقَاءِ
بَكَتِ الْوُحُوشُ لِرَحْمَتِي	وَالطَّيْرُ فِي جَوِّ السَّمَاءِ
وَالْجِنُّ عُمَارُ الْبُيُوتِ	تَبْكُوا وَسُكَّانُ الْفَضَاءِ
وَالنَّاسُ فَضْلًا عَنْهُمْ	لَمْ تَبْكِ إِلَّا بِالْدمَاءِ

“*Utbe! Çektiğim acıdan dolayı bana kimler ağlamadı ki!*

Bana acıdıkları için, vahşi hayvanlar ve gökyüzündeki kuşlar ağladılar.

Evlere barınan cinler ve fezanın sakinleri ağladı.

*Ayrıca insanlar kan ağladılar*⁵²⁴.”

Bu beyitlerde insan dışındaki, yerde ve gökte yaşayan varlıklar, şairin başına gelenlerden dolayı üzülp ağlayan bir insana benzetilmektedir. İnsana mahsus olan bir özellik vahşi hayvanlara, kuşlara ve diğer varlıklara verilerek *istiare* yapılmıştır.

el-Mehdî’nin hilafetini tebrik etmek için söylediği medhinde, hilafeti cariyeye benzetme istiaresi en güzel şiirlerinden sayılmıştır⁵²⁵:

أَتَتْهُ الْخِلَافَةُ مُتَقَادَةً إِلَيْهِ تُجَرُّرُ أَذْيَالَهَا

“*Hilafet ona boyun eğerek gönüllü bir halde eteklerini çeke çeke geldi*⁵²⁶.”

‘Utbe’ye olan aşkıdan ne hale geldiğini, güzel şiirin örneklerinden sayılan şu beyitleriyle dile getirmektedir:

⁵²³ EAD, s. 163.

⁵²⁴ EAD-Tekmile, s. 475-476.

⁵²⁵ İbn Kuteybe, *eş-Şi‘r ve ‘ş-Şu‘ara*, II/794.

⁵²⁶ EAD-Tekmile, s. 612; el-Mes‘ūdî, *a.g.e.*, III/316; el-İşfehānî, *a.g.e.*, IV/37-38; eş-Şe‘ālibî, *a.g.e.*, s. 110; İbnu’l-‘Adîm, *a.g.e.*, IV/1767, 1780, 1868; İbn Keşîr, *a.g.e.*, X/266; el-Kalkaşendî, *a.g.e.*, II/232.

وَلَقَدْ طَرَبْتُ إِلَيْكَ حَتَّى صِرْتُ مِنْ أَلَمِ التَّصَابِي
يَجِدُ الْجَلِيسُ إِذَا دَنَا رِيحَ الصَّبَابَةِ مِنْ ثِيَابِي

“Sana coşkuyla bağlandım ve sonunda aşk acısından o hale geldim ki,
Benimle oturan kişi yaklaştığı zaman elbisemden aşk kokusunu hisseder⁵²⁷.”

فَتَى مَا اسْتَفَادَ الْمَالَ إِلَّا أَفَادَهُ سِوَاهُ كَأَنَّ الْمَالَ فِي كَفِّهِ حُلْمٌ
إِذَا ابْتَسَمَ الْمَهْدِيُّ نَادَتْ يَمِينُهُ أَلَا مَنْ أَتَانَا زَائِرًا فَلَهُ الْحُكْمُ

“Öyle bir yiğit ki, maldan istifade etmedi. Ancak kendisinden başkasına istifade ettirdi. Mal sanki onun elinde bir rüya gibidir.

el-Mehdî gülümsediği zaman sağ eli şöyle çağrıda bulunur: *Haberiniz olsun! Kim bize ziyaretçi olarak gelirse hükümdarlık onundur*⁵²⁸.”

el-Mehdî'nin elindeki malı bir rüyaya benzetmektedir. Rüya nasıl çabucak yok olursa onun elindeki malın da o şekilde çabucak yok olduğunu söyleyerek cömertliğini vurgulamaktadır. Bu cömertliğin, kendisine ziyaretçi gelene hükümdarlığını bağışlayacak derecede olduğunu söyleyerek de mübalağa yapmaktadır.

لَوْ كُنْتُ أَحْسَبُ عَبْرَتِي لَوَجَدْتُهَا أَنْهَارَ مَاءٍ

“Gözyaşlarımı hesap etseydim nehirler gibi olduğunu görürdüm⁵²⁹.”

وَصَفَتِ التَّقَى وَصْفًا كَأَنَّكَ ذُو تُقَا وَرِيحُ الْخَطَايَا مِنْ ثِيَابِكَ تَسْطَعُ

“Takvayı öyle bir tarif ettin ki, sanki sen takva sahibisin. Hâlbuki günahların, paçalarından akıyor⁵³⁰.”

يَا عَاشِقَ الدُّنْيَا يَغْرُكُ وَجْهَهَا وَلَتَنْدَمَنَّ إِذَا رَأَيْتَ قَفَاَهَا

“Ey dünya aşığı! Onun yüzü seni aldatıyor. Ensesini gördüğünde kesinlikle pişman olacaksın⁵³¹.”

⁵²⁷ EAD-Tekmile, s. 490-491.

⁵²⁸ EAD-Tekmile, s. 631.

⁵²⁹ EAD-Tekmile, s. 475.

⁵³⁰ EAD, s. 212.

⁵³¹ eş-Şe‘ālibī, *Şimāru ’l-kulūb fi ’l-muḍāf ve ’l-mensūb*, Kahire, Dāru’l-ma‘ārif, 1965, s. 325.

İnsanı âşık olmaya davet eden yer, kişinin yüzüdür. Ancak, âşık olunan güzel yüzün arkasında, insana hayatı zehir eden, kötü karakterli biri bulunabilir. İşte dünya, görünen aldatıcı tarafıyla böyle birine benzetilmektedir.

تَرَى اللَّيْلَ يَطْلُبُنَا وَالنَّهَارَ وَلَمْ نَدْرِ أَيُّهُمَا أَطْلَبُ
أَحَاطَ الْجَدِيدَانِ جَمْعاً بِنَا فَلَيْسَ لَنَا عَنْهُمَا مَهْرَبُ

“Gecenin ve gündüzün bizi istediğini görmektesin. Bilemedik, hangisi daha istekli.

Gece ve gündüz hep birlikte bizi kuşatmış ve bizim o ikisinden kaçacak bir yerimiz yok⁵³². ”

Gece ve gündüzün arka arkaya gelmesi normal bir hadisedir. Bu durumu, o ikisi insanı yakalamak için birbirleriyle yarışıyorlarmış gibi göstererek *husnu 't-ta'âlil* yapmaktadır.

Gerçek manasının anlaşılmasına engel bir karine bulunmadığı halde; bir lafızla, o mananın levazımından birini kasdetmek olarak tarif edilen *kināye*⁵³³, Ebu'l-‘Atāhiye’nin şiirlerinde hakettiği yeri bulmuştur. En güzel şiirlerinden birinin ilk beytinde şöyle demektedir:

قَطَعْتُ مِنْكَ حَبَائِلَ الْأَمَالِ وَحَطَطْتُ عَنْ ظَهْرِ الْمَطِيِّ رَحَالِي

“Ümit iplerimi kopardım senden. İndirdim yükümü bineğimden.⁵³⁴. ”

Bu beyitte “yükü bineğin sırtından indirmek” yolculuğun sona ermesi anlamında *kināye*dir. Şair burada, artık dünya nimetlerinin peşinden koşmayacağını açıkça ilan etmektedir.

إِنَّمَا الدُّنْيَا مُنَاخٌ لِرَكْبٍ يُسْرِعُ الْحَثَّ بِشَدِّي الرَّحَالِ

“Dünya ancak, yolculuğa çıkmak için acele eden bir kafilenin konaklama yeridir⁵³⁵. ”

Beyitteki “شد الرحال – yükü bağlamak” yolculuğa hazırlanmak anlamında bir *kināye*dir.

مَاذَا يَقُولُ امْرُؤٌ لَيْسَتْ لَهُ قَدَمٌ يَوْمَ الْعِثَارِ وَيَوْمَ الْكَبْوِ وَالزَّلَلِ

⁵³² EAD, s. 38.

⁵³³ Bilgegil, a.g.e., s. 134.

⁵³⁴ EAD, s. 280.

⁵³⁵ EAD, s. 324.

“Ayağın kayacağı, tökezleme, sürçme ve kayma günü, ayağı olmayan adam ne desin?”
536 „

Beyitteki ayak kayması, tökezleme, sürçme ifadeleriyle hesap gününde insanın perişan olması kastedilmektedir.

Ebu'l-‘Atāhiye’nin en çok kullandığı sanatlardan biri de ‘aḳd sanatıdır. ‘Aḳd, başkasına ait bir nesri iktibas yapmadan nazma çevirme sanatıdır. Özellikle Kur’an ve hadislerden yararlanarak bu sanatı uyguladığı çok sayıda şiiri vardır. Bunların örnekleri ileride ayrı bir başlık altında geniş bir şekilde verileceği için burada, edebiyat kitaplarında da sıkça verilen iki örnekle yetinilecektir.

Bunlardan biri Hz. Ali’ye ait şu sözün nazma çevrilmiş şeklidir:

"وَمَا لِبْنِ آدَمَ وَالْفَخْرَ، وَإِنَّمَا أَوَّلُهُ نُطْفَةٌ، وَآخِرُهُ جَيْفَةٌ."

“Övünmek âdemoğlunun nesine! Onun başlangıcı ancak bir nutfe, sonu da leştir”⁵³⁷.

Ebu'l-‘Atāhiye bu sözü şu şekilde nazma çevirmiştir:

مَا بَالُ مَنْ أَوَّلُهُ نُطْفَةٌ وَجَيْفَةٌ آخِرُهُ يَفْخَرُ

“Başlangıcı bir nutfe, sonu bir leş olan kimse ne oluyor da övünüyor”⁵³⁸.

Diğeri örnek ise, İskender öldüğünde filozofların söylediği rivayet edilen şu sözdür:

"كَانَ الْمَلِكُ أَمْسَ أَنْطَقَ مِنْهُ الْيَوْمَ، وَهُوَ الْيَوْمَ أَوْعَظُ مِنْهُ أَمْسَ."

“Kral dün bugünkünden daha konuşkandı. Bugün ise dünkünden daha öğüt verici”⁵³⁹.

⁵³⁶ EAD, s. 322.

⁵³⁷ el-Meydānī, *Mecma‘u’l-emṣāl*, tah: Muḥammed Muḥyi’d-Dīn ‘Abdu’l-Ḥamīd, Beyrut, Dāru’l-ma‘rife, ts., II/454; İbn Ebi’l-Ḥadīd, *Şerḥu nehci’l-belāğa*, tah: Muḥammed Ebu’l-Faḍl İbrāhīm, Kahire, Dāru iḥyāi’l-kutubi’l-‘Arabiyye, 1378/1959, XX/150; el-Ḳazvīnī, *el-İdāḥ fī ‘ulūmi’l-belāğa*, Beyrut, Dāru iḥyāi’l-‘ulūm, 1998, s. 386; Sa‘du’d-Dīn et-Teftāzānī, *Muḥtaṣaru’l-me‘ānī*, Ḳum, Dāru’l-fıkr, 1411, s. 311.

⁵³⁸ EAD, s. 152.

⁵³⁹ el-Ebşīhī, *el-Mustaṭraf fī kulli fennin mustaṭraf*, tah: Mufīd Muḥammed Ḳamīḥa, Beyrut, Dāru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, 1986, II/604; İḥsān ‘Abbās, *Melāmiḥ Yūnāniyye fī’l-edebi’l-‘Arabi*, Beyrut, el-

Ebu'l-‘Atâhiye aşağıdaki beyti bu sözden esinlenerek söylemiştir:

وَكَاثَتْ فِي حَيَاتِكَ لِي عِظَاتٌ وَأَنْتَ الْيَوْمَ أَوْعَظُ مِنْكَ حَيًّا

“Sağlığında benim için bazı öğütler vardı, şimdi ise hayattakinden daha çok öğüt veriyorsun⁵⁴⁰. ”

2.4. Taḥyîl ve Hayal Unsurları

Hayal, edebiyatın temel unsuru sayılmaktadır.⁵⁴¹ Tahir-ül Mevlevî'nin Edebiyat Lügatı'nda hayal hakkında şunlar yer almakta: “Hayal, kuruntu manasınadır. Edebî yazılarda bunun da bulunması lâzımdır, hattâ o yazıların zînetidir. Süleyman Fehmi merhum Edebiyat isimli kitabında:

“Hayâl en ziyâde şiirde, romanda hüküm fermâdır. Denilebilir ki şiir ve romanda hayâl her şeydir. Fikir ve his cihetiyle mütevassıt, fakat hayali semîn ve metîn olan bir şâir kolaylıkla bir müellif-i dahî olabilir, Ebüşşuarâ (şâirler babası) Homer, hissi mütevassıt olduğu halde hayâl-i mübdii sayesinde muhalled eserler vücûde getirmiştir. Eserlerinde göze çarpan hâssa-i asliye muhayyilesidir... Hayalî bir şair, herkesin meçhulü bulunan bedâyi fezalarında dolaşır, oralarda gördüklerini, başkalarına da göz kamaştırıcı renklerle göstermeğe çalışır. Fikrî, hissî ve hayalî yazılar arasında kara kalem ve yağlı boyalı levhalar beynindeki fark kadar donukluk ve parlaklık vardır. Bununla beraber hayalî bir eserde hakikat zevki de feda edilmemelidir.” demektedir⁵⁴². ”

Teşbih, mecaz, istiare ve benzeri hayal unsurları, varlığın daha şahsî, daha hususî bir tarzda idrâk edildiğini gösterir. Bir edebiyatçı, özellikle de bir şair bunlar vasıtasıyla “güzel”i daha güzel, “sıradan olan”ı güzel gösterir; “çirkin”de güzellik bulur; “sempatik olan”ı yüceltir, “antipatik olan”ı aşağılar. Bir bakıma, “kabul” veya “red”lerde mübalağalara başvurmak suretiyle yapılan “varlığı değiştirme” çabası, üslûbu renklendiren en önemli faktörlerden biridir⁵⁴³.

Muessesetu'l-‘Arabiyye li'd-dirâsât ve'n-neşr, 1977, s. 215; İbn ‘Abdi Rabbih el-Endelusî, *a.g.e.*, III/199; el-Câhiz, *a.g.e.*, I/81.

⁵⁴⁰ EAD, s. 442; EAD-Tekmile, s. 679; el-İşfehânî, *a.g.e.*, IV/48; İbn ‘Abdi Rabbih el-Endelusî, *a.g.e.*, III/199.

⁵⁴¹ el-Fâhürî, *a.g.e.*, s. 23.

⁵⁴² Tahir-ül Mevlevî, *Edebiyat Lügatı*, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1973, s. 51, *Hayal* mad.

⁵⁴³ Yıldız, *a.g.e.*, s. 368.

Şevkî Dayf, taḥyîlî “genel olarak edebiyatçıya, özel olarak da şaire, duygularıyla ve hisleriyle yoğurduktan sonra, imgeler oluşturmada yardımcı olan edebî bir meleke sayılmaktadır” şeklinde tarif ediyor⁵⁴⁴.

Muṣtafâ el-Cevzû’ya göre *taḥyîl*, şâirin beyan sanatlarından yardım alarak muhatabın zihninde hayaller ve imajlar oluşturmaya, dinleyiciye anlattığı şeyin gerçek olduğu duygusunu vererek psikolojik bir etki bırakmasıdır⁵⁴⁵.

Muhammed en-Nuveyhi ise yukarıdaki tarifleri tamamlayıcı nitelikte şunları ekliyor: “Bu meleke (taḥyîl) onun tabiattaki nesneleri ve kendisini çevreleyen gerçeği daha net, daha açık, daha keskin ve daha berrak görmesini sağlar⁵⁴⁶.

el-Fārābî, eserlerinde taḥyîlî tanımlamamış, sadece psikolojik etkisine işaret etmiştir. Şiir sözlerini işittiğimizde, bizde taḥyîl olduğundan bahsetmiştir. Bunu tiksindirici bir şeye bakmamıza benzetir. Böyle bir şeye baktığımızda, gerçekte öyle olmadığını bilsek bile, ondan iğrenir ve uzak dururuz. Şiir sözlerinin de böyle olduğunu, işin aslının öyle olmadığını bilsek bile bizi o işi yapmaya sevk ettiğini, insanların çoğu kere hayalindeki fikirlere uyduğunu belirtir⁵⁴⁷.

el-Fārābî’nin taḥyîl hakkında verdiği bilgilerden, taḥyîle telkin (*ihāʾ*) ve muhatabın bir şeyden nefret etme veya bir şeyi kabul etmeye hazır hale gelebileceği psikolojik durum meydana getirme anlamı verdiği çıkmaktadır⁵⁴⁸.

Hāzım el-Ḳarṭācennî ise taḥyîl kavramını şu şekilde tanımlamaktadır: “Taḥyîl şairin muḥayyil lafzından veya anlamlarından veya üslup ve düzeninden işitenin (alıcının) hayalinde bir şeklin oluşması veya tahayyül ve tasavvurunun etkilendiği şekillerin oluşması ya da hoşlanma veya hoşlanmama açısından üzerinde düşünmeksizin etki uyandıran bir başka şeyin tasavvurunun oluşmasıdır⁵⁴⁹.”

⁵⁴⁴ Şevkî Dayf, *Fi’n-naḥḍi’l-edebî*, Kahire, Dāru’l-Maʿārif, 1962, s. 167.

⁵⁴⁵ Muṣtafâ el-Cevzû, *Naẓariyyātu’ş-şîr ‘inde’l-ʿArab*, Beyrut, Dāru’l-Ṭalīʿa, 1988, s. 117.

⁵⁴⁶ Muḥammed en-Nuveyhî, *Vaẓîfetu’l-edeb beyne’l-iltizāmî’l-fennî ve’l-infişāmî’l-cemālî*, Maṭbaʿatu’-risāle, 1966-1967, s. 63.

⁵⁴⁷ el-Fārābî, *İhşāu’l-ʿulūm*, nşr: ʿUşmān Emīn, Kahire, Mektebetu Anglo el-Miṣriyye, 1968, s. 81-85.

⁵⁴⁸ el-Cevzû, *a.g.e.*, s. 116.

⁵⁴⁹ Ebu’l-Ḥasen Hāzım el-Ḳarṭācennî, *Minhācu’l-buleğāʾ ve sirācu’l-udebāʾ*, tah: Muḥammed b Ḥabīb İbnu’l-Hūca, Beyrut, Dāru’l-Ġarbi’l-ʿArabî, 1996, s. 89.

Alfred Adler ise hayal gücü ve yaratıcılığı, kendisine kaynaklık eden objeden bağımsız olarak bir algının zihinde yeniden diriltilmesidir, şeklinde izah etmektedir⁵⁵⁰.

İşte, Ebu'l-‘Atāhiye’nin şiirinin kıymeti hususundaki tartışmalar tam bu noktada yoğunlaşmaktadır. Onun, hayal unsurlarını yeteri kadar kullanmadığı, dolayısıyla şiirlerinin vezinli olarak sıralanmış sıradan düz yazılar olduğu, edebî bir değerinin olmadığı iddia edilmektedir⁵⁵¹. Bu görüşü savunanlardan biri olan Berānik, şunları söylemektedir:

“Ebu'l-‘Atāhiye’nin divanını inceleyen bir kimse buradaki şiirlerde sanat ve tekellüften uzak, üzerinde fazla durulmamış yalın, sade ifadeler bulur. Dil ve edebiyata yatkınlığı her ne olursa olsun böyle bir şair kimi zaman değerini yukarılara çıkarıyorsa da da kimi zaman aşağılara indirmektedir. Bize öyle geliyor ki, diğer şairlerin yaptığı gibi, şiiri üzerinde tekrar tekrar durup düşünüp, düzeltme yapmıyor diline ne gelirse söylüyordu⁵⁵².”

Ebu'l-‘Atāhiye’nin, özellikle hikmet içerikli şiirlerinin bu yorumu bir ölçüde haklı çıkardığı görülmektedir. Üç yüz yirmi beyitlik “Zātu’l-emşāl” isimli urcūzesinde bu durum açıkça görülmektedir. Aşağıdaki beyitler, bu urcūzenin tamamı hakkında fikir verebilecek örneklerdir:

الحَمْدُ لِلَّهِ بِحُسْنِ صُنْعِهِ شُكْرًا عَلَىٰ إعْطَائِهِ وَمَنْعِهِ

“Hamd, güzel yaratması sebebiyle güzelliğiyle Allah’a mahsustur. Verdiği için de vermediği için de şükürler olsun⁵⁵³.”

حَسْبُكَ مِمَّا تَبْتَغِيهِ الْقَوْتُ مَا أَكْثَرَ الْقَوْتَ لِمَنْ يَمُوتُ

“İstediğin şeylerden sana, ayakta tutacak kadar gıda yeter. Bu ayakta tutacak kadar (bile), ölecek olan kimse için ne kadar çok!⁵⁵⁴”

الْمَكْرُ وَالْخَبُّ أَدَاةُ الْغَادِرِ وَالْكَذِبُ الْمَحْضُ سِلَاحُ الْفَاجِرِ

“Hile ve aldatma, sahtekârın aracıdır. Apaçık yalan, fâcirin silahıdır⁵⁵⁵.”

⁵⁵⁰ Alfred Adler, *İnsan Tanıma Sanatı*, çev: Kamuran Şipal, İstanbul, Say Yayınları, 1992, s. 68.

⁵⁵¹ Berānik, *a.g.e.*, 186.

⁵⁵² *a.e.*, 167.

⁵⁵³ *EAD*, s. 444.

⁵⁵⁴ *EAD*, s. 446; el-İşfehānī, *a.g.e.*, IV/40.

⁵⁵⁵ *EAD*, s. 447.

Berānik, bu manzumeyi eleştirirken şunları söylemektedir:

“Bu urcūzeyi bir şiir olarak, edebî kıymeti açısından incelemek istersek (şunu göz önünde bulundurmamız gerekir ki), şiir hayale dayanır, nefiste acı ve zevk hissini uyandırır. Bu duygu hayalin oluşturduğu suretten kaynaklanır. Bu urcūzeye baktığımız zaman sanatsal açıdan incelemesine ilgi duymaya itecek hiç bir şey bulamayız. Bunlar ancak hayat bilgisi içeren dağınık halde bulunan gelişmiş güzel beyitlerdir⁵⁵⁶.”

Bu manzumeden alınan örnek beyitlerden de anlaşılacağı gibi bunlar dua, hikmet, mesel gibi hususları ihtiva etmektedir. Şiirlerinin büyük bir bölümünün zühd, hikmet ve öğüt konulu olması, bunların doğrudan doğruya düz ifadelerle açık seçik söylenmesini gerektirmektedir. Özellikle hikmet içeren şiirleri bu türdendir ve zorunlu olarak hayal unsurlarına başvurmamıştır.

Ebu'l-‘Atāhiye bu tarzdaki şiirlerinin çoğunu, söz sanatlarının arasında dinleyiciye bilmece çözdürmeden, açıkça ifade etmeyi tercih etmiştir. Ayrıca, neredeyse ağızından çıkan her sözü şiir olacak kadar yetenekli, doğuştan şair olduğu söylenen Ebu'l-‘Atāhiye, şiirini oturup yazan, üzerinde günlerce uğraşan, düzeltmeler yapan bir şair değildi.

O halde, Ebu'l-‘Atāhiye'nin şiirlerinde genel olarak hayal unsurlarının bulunmamasının sebebi, onun bu melekedden yoksun olması değil, yukarıda da belirtildiği gibi, edebî tarzının buna zorlamasıdır.

Ancak, yukarıda söylenenlerden Ebu'l-‘Atāhiye'nin hayal unsurlarını hiç kullanmadığı şeklinde bir sonuç çıkarılması doğru olmaz. Şiirlerinin tümünü göz önünde bulundurmadan yapılan bu değerlendirmeler, eksik kalır ve şair hakkında haksızlık olur.

Ebu'l-‘Atāhiye, yeri geldiğinde bu melekelerini, büyük bir maharetle kullanmıştır. Bunu gazel, medih, hiciv benzeri konularda olduğu gibi, zühd konulu şiirlerinde de kullanmıştır. Aşağıdaki beyit bu hususta güzel bir örnektir:

وَلَقَدْ رَأَيْتُ الْمَوْتَ يَبْرِقُ سَيْفُهُ بِيَدِ الْمَنِيَّةِ، حَيْثُ كُنْتُ، حَيَالِي

“Ölümün kılıcının karşımda parladığını gördüm⁵⁵⁷.”

⁵⁵⁶ Berānik, *a.g.e.*, 186-187.

⁵⁵⁷ *EAD*, s. 282.

Şair ölümü, kılıcını kınından çıkarmış, karşısında duran ve öldürme niyeti her halinden belli olan bir insan suretinde tahayyül etmektedir. Bununla, ölümün çok yakında olduğunu ve fırsat kolladığını zihinlere kazımaktadır. Burada ölümü çağrıştıran güçlü bir sembol olması sebebiyle kılıç ön plana çıkarılmıştır.

Ayrıca bu beyitte iç içe geçmiş hayal unsurları bulunmaktadır. Önce ölüm, insanın karşısında duran bir canlı şeklinde tahayyül edilmektedir. Sonra da, elinde parlayan kılıcıyla can almaya hazır bir cellât görünümünde sunularak bu hayal genişletilmektedir.

el-Mehdî'nin hilafete gelişini kutlamak için söylediği meşhur methiyesinde hilafeti bir cariyeye şeklinde tahayyül etmektedir:

أَتَتْهُ الْخِلَافَةُ مُنْقَادَةً إِلَيْهِ تُجَرُّ أَذْيَالَهَا

“Hilafet ona boyun eğerek gönüllü bir halde eteklerini çeke çeke geldi”⁵⁵⁸.

Hilafet, istekli olarak gelen bir cariyeye benzetilmekte, el-Mehdî ile hilafet birbirleri için yaratılmış, kavuşma zamanını sabırsızlıkla beklemiş iki sevgili gibi sunulmaktadır.

Beşşar, bu şiiri dinledikten sonra: “Bakın! Halife yerinden uçtu mu?” dediği daha önce geçmişti. İbnu'l-Eşîr, Beşşar'ın bu sözünü hatırlattıktan sonra şunları söylemektedir: “Beşşar, bu medihle Halife coşup yerinden kalktı mı demek istiyor. Yemin olsun ki, durum aynen Beşşar'ın dediği gibidir. En iyi söz dinleyiciyi sarhoş edendir... Bu beyitler gazel ve medih olarak güzel şiir cinsindendir. O asrın şairleri bu beyitleri methetmek zorunda kalmışlardır. Bütün bunların yanında son derece akıcı ve latif olduğunu görmektesin. Bunlar, sehl-i mümtene diye isimlendirilen sözlerdendir”⁵⁵⁹.

Ebu'l-Atâhiye'nin üslubunda en çok rastlanan hayal unsuru yukarıdaki örneklerde olduğu gibi, kavramları veya nesneleri insan şeklinde sunmasıdır. Bunu en çok “ölüm” ve “dünya” kavramlarında kullanmıştır. Ölüm gazaplanmış bir haldedir ve insanlar önünde başlarını yukarı kaldıramazlar; kılıcı ve mızrağı daima elindedir; onun saldırısı kahredicidir, kimse kurtulamaz:

أَنْتَ فِي دَارِ تَرَى الْمَوْتَ فِيهَا مُسْتَشِيطاً قَدْ أَذَلَ الرِّقَابَا

⁵⁵⁸ EAD-Tekmile, s. 612; el-Mes'ûdî, a.g.e., III/316; el-İşfehânî, a.g.e., IV/37-38; es-Şe'âlîbî, a.g.e., s. 110; İbnu'l-Adîm, a.g.e., IV/1767, 1780, 1868; İbn Keşîr, a.g.e., X/266; el-Kalkaşendî, a.g.e., II/232.

⁵⁵⁹ İbnu'l-Eşîr, Diyâu'd-Dîn, a.g.e., I/180-181.

“Sen öyle bir yurttasın ki, orada ölümün gazaplanmış bir halde başları öne eğdirmiş olduğunu görürsün⁵⁶⁰.”

أَلَمْ تَرَ أَنَّ الْمَوْتَ يَهْتَزُّ سَيْفُهُ وَأَنَّ رِمَاحَ الْمَوْتِ نَحْوَكَ تُشْرَعُ

“Görmedin mi ki, ölümün kılıcı sallanıyor; ölümün mızrakları sana doğru çevrilmiş⁵⁶¹.”

أَتَاكَ يَا مَغْرُورٌ سَهْمُ الرَّدَى وَالْمَوْتُ فِي سَطَوْتِهِ قَاهِرٌ

“Ey aldanmış kimse! Helak oku sana geldi. Ölüm ise yaptığı saldırıda üstün gelir⁵⁶².”

Dünya daima insanı aldatan, onunla oynayan bir kimse gibidir:

لَا تَلْعَبَنَّ بِكَ الدُّنْيَا وَخُدْعَتُهَا فَكَمْ تَلَاعَبَتِ الدُّنْيَا بِأَقْوَامٍ

“Dünya ve onun hilesi sakın seninle oynamasın. Dünya, insanlarla ne kadar çok oynadı⁵⁶³.”

تُدِيرُ يَدُ الدُّنْيَا الرَّدَى بَيْنَ أَهْلِهَا كَأَنَّهُمْ شَرَبُ قُعُودٍ عَلَى كَاسٍ

“Dünyanın eli insanlar arasında helâkı dolaştırmaktadır. Sanki onlar bir kadeh başında toplanmış içen kimseler gibidirler⁵⁶⁴.”

Bazen de insanı ölüme teslim eden bir cellâttır. İnsan onun elinden kurtulmaya çalışsa da o zorla götürür:

لَتَجْذِبَنِي يَدُ الدُّنْيَا بِقُوَّتِهَا إِلَى الْمَنَايَا وَإِنْ نَازَعْتُهَا رَسَنِي

“Kurtulmaya çalışsam da, dünyanın eli beni kuvvetli bir şekilde ölüme çekmektedir⁵⁶⁵.”

Ebu'l-‘Atâhiye’nin medihlerinde hayal unsurlarına sıkça rastlanır. Hârûn er-Reşîd ile ilgili bir medhinde şu beytine rastlamaktayız:

⁵⁶⁰ EAD, s. 40.

⁵⁶¹ EAD, s. 211.

⁵⁶² EAD, s. 175.

⁵⁶³ EAD, s. 346.

⁵⁶⁴ EAD, s. 192.

⁵⁶⁵ EAD, s. 398.

لَنَدَى هَارُونَ فَيَكُم وَلَهُ فَيَكُم صَوْبُ هَطُولٍ وَوَرَقٍ

“Hārūn’un iyiliği aranızdadır. Rahmet yağmuru durmadan aranızda yağmakta, dirhemler aranızdadır⁵⁶⁶.”

Yağmurun her türlü faydalı olmayabilir. Şiddetli yağmurlar felaket getirebilir. Dolayısıyla burada Hārūn, rahatsız edici ve zarar verici yanı olmadan, hayat bahşeden bir nem ve rahmet yağmuruna benzetilmektedir.

el-Hādī’ye söylediği medhinde ise şöyle demektedir:

يُثْمِرُ مِنْ مَسِّ الْقَضِيبِ وَلَوْ يَمَسُّهُ غَيْرُهُ لَمَا أَثْمَرَ

“Asaya elini değdi mi meyve verir, ondan başkası değse bir şey olmaz⁵⁶⁷.”

el-Hādī’nin kuru asaya elini sürmesiyle ona hayat vermesini, yeşerip meyve verecek duruma gelmesini anlatıyor. Burada şairin başka bir kasdı daha vardır. Hükümdarlığı temsil eden asanın el-Hādī’nin eline geçmesiyle, onun hükümdarlığının bereketli, verimli olacağı belagatlı bir şekilde ifade edilmiştir.

el-Mehdī’nin dayısı Yezīd b. Manşūr’u methederken de şöyle diyor:

سَقَيْتَ الْغَيْثَ يَا قَصْرَ السَّلَامِ فَنِعْمَ مَحَلَّةُ الْمَلِكِ الْهُمَامِ
لَقَدْ نَشَرَ الْإِلَهُ عَلَيْكَ نُورًا وَحَفَّاكَ بِالْمَلَائِكَةِ الْكِرَامِ

“Rahmetle ısladın ey selamet sarayı. Ne kadar güzel gayretli hükümdar evi(sinsen)!”

Allah senin üzerine nur saçtı, etrafını yüce meleklerle sardı⁵⁶⁸.”

Ebu’l-‘Atāhiye’nin şiirlerinde önemli bir yeri olan gençlik ve yaşlılık kavramları da çoğu zaman hayal unsurlarıyla süslenmektedir.

عَرَيْتُ مِنَ الشَّبَابِ وَكَانَ غَضًّا كَمَا يَعْرِى مِنَ الْوَرَقِ الْقَضِيبُ

“Kuru dalın yapraktan soyunduğu gibi, dalı tazeyken gençlikten soyundum⁵⁶⁹.”

⁵⁶⁶ el-İşfehānī, a.g.e., IV/72.

⁵⁶⁷ a.e., IV/62.

⁵⁶⁸ a.e., IV/36.

⁵⁶⁹ EAD, s. 32.

Burada, gençliği bir dalın üzerinde, onun tazeliğine delalet eden yapraklar olarak görmektedir.

Başka bir beyitinde gençliği dertleşebileceği bir insan olarak karşımıza çıkarır:

فَيَا لَيْتَ الشَّبَابَ يَعُودُ يَوْمًا فَأُخْبِرَهُ بِمَا صَنَعَ الْمَشِيبُ

“Keşke gençlik bir gün geri gelseydi de ona yaşlılığın ne yaptığını anlatsaydım⁵⁷⁰.”

Ebu'l-‘Atāhiye’nin aşktan ne hale geldiğini anlattığı aşağıdaki beyitleri geçmiş dönemlerdeki edebiyat otoriteleri tarafından da çok beğenilmiştir:

وَلَقَدْ طَرَبْتُ إِلَيْكَ حَتَّى صِرْتُ مِنَ أَلَمِ التَّصَابِي
يَجِدُ الْجَلِيسُ إِذَا دَنَا رِيحَ الصَّبَابَةِ مِنْ ثِيَابِي

“Sana coşkuyla bağlandım ve sonunda aşk acısından o hale geldim ki,
Benimle oturan kişi yaklaştığı zaman elbisemden aşk kokusunu hisseder⁵⁷¹.”

Ebu'l-‘Atāhiye’nin şiirleri hakkında olumsuz görüşleri yukarıda verilen Berānik, bu beyitler hakkında şunları söylemektedir:

“İkinci beyit lafız, vezin, örgü ve anlam bakımından güzeldir. Vezin raks ediyor, lafız yumuşak, örgü tatlı ve güzel, anlam bakımından daha güzeldir. Kendisine yaklaşıldığı zaman elbisesinden yayılan aşk kokusunun alınması ifadesi son derece belâgatli bir ifadedir⁵⁷².”

Yine Berānik’in beğenisini kazanan başka bir gazelinde şair, sevgilisini şöyle anlatmaktadır:

وَإِنِّي لَمَعْذُورٌ عَلَى طَوْلِ حُبِّهَا لِأَنَّ لَهَا وَجْهًا يَدُلُّ عَلَى عُذْرِي
إِذَا مَا بَدَتْ وَالْبَدْرُ لَيْلَةً تَمُّهُ رَأَيْتَ لَهَا فَضْلًا مُبِينًا عَلَى الْبَدْرِ
وَتَهْتَرُ مِنْ تَحْتِ الثِّيَابِ كَأَنَّهَا قَضِيبٌ مِنَ الرِّيحَانِ فِي وَرَقِ خُضْرِ
أَبَى اللَّهُ إِلَّا أَنْ أَمُوتَ صَبَابَةً بِسَاحِرَةِ الْعَيْنَيْنِ طَيِّبَةِ النَّشْرِ
وَتَبَسُّمٌ عَنْ ثَغْرِ نَقِيٍّ كَأَنَّهُ مِنْ اللُّؤْلُؤِ الْمَكْنُونِ فِي صَدَفِ الْبَحْرِ

⁵⁷⁰ EAD, s. 32.

⁵⁷¹ EAD-Tekmile, s. 490-491.

⁵⁷² Berānik, a.g.e., 86.

يُخْبِرُنِي عَنْهُ السَّوَاكُ بِطَيِّبِهِ وَلَسْتُ بِهِ لَوْلَا السَّوَاكُ بِذِي خُبْرٍ

“Ona olan aşkımın uzun sürmesinden dolayı mazurum. Çünkü onun özrüme delalet edecek bir yüzü vardır.

Ayın dolunay olduğu gecede, o göriüldüğü zaman onun aya olan apaçık üstünlüğünü görürsün.

Elbiselerinin altında sanki yeşil yapraklı bir fesleğen dalı gibi salınır.

Büyülü gözler ve güzel kokusuyla ancak onun aşkıyla ölmekten başka bir şeye razı değil Allah.

Sanki sedef içinde saklı inciden yapılmış gibi temiz küçük ağzıyla tebessüm eder. Misvak, kokusuyla o ağzı haber veriyor. Eğer misvak olmasaydı o ağızdan haberim olmazdı⁵⁷³.”

Berānik, bu gazel hakkında beğenisini şöyle ifade etmektedir: “Gazelde bu tür anlamları diğer şairler de kullanmışlardır. Fakat Ebu’l-‘Atāhiye şiirin biçim ve örgüsünü mükemmel bir şekilde oluşturmuştur⁵⁷⁴.”

Aşk ızdırabından uyuyamamasını dile getirdiği beyitlerindeki seçtiği kelimeler hayalle gerçeği mükemmel bir şekilde uyuşturmaktadır:

أَبَيْتُ لَيْلِي سَاهِراً أَرَعَى نَجْمَ الْفَلَكَ
مَفْتَرِشاً جَمْرَ الْغَضَى مَلْتَحِفاً بِالْحَسَكِ

“Seksek ağacı közünden döşek, dikenden yorgan yapıp, yıldızları gözetleyerek gecemi uykusuz geçiriyorum⁵⁷⁵.”

Yatağını, közü en hararetli olan bir ağacın közüyle, yorganını da dikenlerden yapılmış bir örtüye benzeterek, aslında yatağa hiç yaklaşmadığını, aşk derdinden gecelerini uykusuz geçirdiğini dile getirmektedir.

Yine başka bir yerde aşkı seksek ağacının közüne benzetmektedir:

رَأَيْتُ الْهَوَى جَمْرَ الْغَضَى غَيْرَ أَنَّهُ عَلَى حَرِّهِ فِي صَدْرِ صَاحِبِهِ حُلُوْ

⁵⁷³ EAD-Tekmile, s. 546-547.

⁵⁷⁴ Berānik, a.g.e., 86.

⁵⁷⁵ EAD-Tekmile, s. 595; el-Mes‘ūdī, a.g.e., II/427.

“Aşkın seksek ağacı közü olduğunu gördüm. Ancak, hararetine rağmen taşıyan kişinin bağırlarında tatlıdır⁵⁷⁶.”

Şair yukarıdaki beyitlerde “جمر الغضى” ifadesini özel olarak seçmiştir. En çok Necd bölgesinde bulunan bir ağaç türü olan “gada (seksek ağacı)”, meşe gibi közü uzun süre dayanan bir ağaçtır. Ebu’l-‘Atâhiye, bu ağacın közünü şiirinde zikretmekle, aşkının hem uzun sürdüğünü, hem de can yaktığını ama yine de tatlı bir ateş olduğunu dile getirmektedir. Necd çölünün soğuk gecelerinde bu ağacın ateşinin verdiği keyf düşünüldüğünde, aşığa tatlı gelen tarafı da anlaşılmış olur.

Şairlerin bütün şiirlerinin aynı güzellikte olması beklenemez. Güzel bir şiirle iyi şairler arasında yer almak mümkündür. Cahiliye döneminde olduğu gibi bir kaç güzel beyitle hatta tek bir beyitle bile şairin değeri tayin edilebilmekteydi. Daha sonraları ise bu konu daha ilmî bir şekilde ele alınmaya başlamış; şâirler, işledikleri temalar, anlamlar, lafızlar, üsluplar, hayal güçleri açısından değerlendirilmeye başlanmıştır⁵⁷⁷.

O halde denilebilir ki, Ebu’l-‘Atâhiye’nin iyi şair olmayı hak edecek kadar çok şiiri vardır. Hatta yukarıda bahsi geçen urcûze içinde bile güzel beyitler olduğu kabul edilmektedir⁵⁷⁸. Sözgelimi el-Cahiz şu beyte olan hayranlığını açıkça ifade etmiştir:

إن الشباب حجة التصابي روائح الجنة في الشباب

“Gençlik, çocukluk edip eğlenmenin bahanesidir, sebebidir. Cennet kokuları gençliktedir⁵⁷⁹.”

el-Câhiz’in huzurunda Ebu’l-‘Atâhiye’nin şiirleri müzakere edilirken söz Urcûze’ye geldiğinde, orada bulunanlardan biri şiiri okumaya başlar. Yukarıdaki beyite geldiğinde el-Câhiz durmasını söyler. Sonra da “روائح الجنة في الشباب” sözüne dikkat etmelerini söyler ve şöyle devam eder:

⁵⁷⁶ el-İşfehâni, a.g.e., IV/45

⁵⁷⁷ Aḥmed Aḥmed Bedevî, *Ususu’n-naḳdi ’l-edebî ’inde ’l-‘Arab*, Kahire, Dāru nehḍati Misr, 1979, s. 538-539.

⁵⁷⁸ Ḥannā Nemr, *Dirāsāt fi ’l-edeb ve ’n-naḳd*, Beyrut, Muessesetu’l-cāmi’iyye li’l-dirāsāt ve’n-neşr ve’t-tevzīʿ, 1402/1982, s. 265.

⁵⁷⁹ eş-Şe‘ālibî, *Şimāru ’l-kulüb*, s. 696.

“Bu sözün, ancak kalplerin anlayabileceği, üzerinde uzun uzun durmadıkça dillerin onu tercüme etmekten aciz kalacağı, coşkuya benzer bir anlamı vardır. Manaların en iyisi, dilin vasfetmesinden önce kalbin kabul ettiğidir⁵⁸⁰.”

Berānik, her ne kadar şiir kategorisine sokmasa da, *Zātu 'l-emşāl*, Ebu'l-‘Atāhiye’nin en güzel şiirlerinden kabul edilmektedir⁵⁸¹.

2.5. Ebu'l-‘Atāhiye’nin Şiirinde Konular

Ebu'l-‘Atāhiye’nin şiir konuları sınırlıdır. Şüphesiz diğer şairler gibi zaman zaman çeşitli konularda şiirler söylemiştir. Fakat bariz bir şekilde öne çıkan konular gazel, medih, mersiye, hiciv ve zühddür. Ebu'l-‘Atāhiye denince, bunlardan ilk akla gelen gazel ve zühd şiiridir.

Daha önce de belirtildiği gibi zühd şiirlerine ağırlık vermesinden sonra diğer şiirleri unutulmuş ve bunlardan günümüze çok azı ulaşmıştır. Zühdü ön plana çıkarmasaydı belki de bugün gazel şairi olarak anılabilecekti.

2.5.1. Gazel

Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla ilk gazellerini gençlik yıllarında Hire’de âşık olduğu Su’da isimli bir cariyeye için söylemiştir⁵⁸². Ebu'l-‘Atāhiye ile bu cariyeye arasındaki ilişkinin başlangıçta menfaata dayalı bir ilişki olduğu tahmin edilmektedir. Su’da ölümlere ağıt yakan bir kadındı ve bu ağıtların sözlerini de ona Ebu'l-‘Atāhiye verirdi⁵⁸³.

Bu ilişki sırasında zamanla Su’da’ya âşık olan Ebu'l-‘Atāhiye ona gazeller söylemeye başlar. Fakat daha önce de belirtildiği gibi araya Su’da’nın efendisi girer ve Su’da’dan uzak durması konusunda Ebu'l-‘Atāhiye’yi tehdit eder. Daha önceden anlatıldığı gibi, bir takım tatsız olaylardan sonra Ebu'l-‘Atāhiye bu aşktan umudunu keserek bu meseleyi kapatır. Ne yazık ki bu sıralarda söylediği gazelleri unutulmuştur.

Şair, üç arkadaşıyla birlikte Bağdat’a geldiğinde yabancısı oldukları bu şehirde gidecek kimseleri yoktu. el-Cisr semti civarında bir odada kalırlar. Her sabah el-Cisr’in yakı-

⁵⁸⁰ el-İşfehānī, *a.g.e.*, IV/40; eş-Se‘ālibī, *Şimāru 'l-kulüb*, s. 696.

⁵⁸¹ el-İşfehānī, *a.g.e.*, IV/40.

⁵⁸² *a.e.*, XV, 267.

⁵⁸³ ‘Alīyyān, *a.g.e.*, s. 95.

nındaki bir mescitte oturum yaparlar. Bir gün oradan saray hizmetçileri arasında bir cariyeye geçer. Belki de gurbetin verdiği bir duygusallıkla, adının ‘Utbe olduğunu öğrendiği bu cariyeye tutulur⁵⁸⁴. İçinde küllenmekte olan duygular yeniden canlanır ve bir taraftan Su’da ile olan talihsiz aşkının acısını hatırlayarak, ‘Utbe’ye endişe dolu ilk şiirini söyler⁵⁸⁵.

رَاعِي يَا زَيْدُ صَوْتُ الْغُرَابِ	يَحْذَارِي لِلْبَيْنِ مِنْ أَحْبَابِي
يَا بَلَائِي وَيَا تَقْلُقَ أَحْشَا	ثِي وَنَفْسِي لِطَائِرِ نَعَابِ
أَفْصَحَ الْبَيْنَ بِالْغَيْبِ وَمَا	أَفْصَحَ لِي فِي نَعْيِهِ بِالْإِيَابِ
فَاسْتَهَلَّتْ مَدَامِعِي جَزَعًا مِنْ	هُ بِدَمْعٍ يَنْهَلُ بِالتَّسْكَابِ
وَمُنَعْتُ الرُّقَادَ حَتَّى كَأَنِّي	أَرْمَدُ الْعَيْنِ أَوْ كُحِلْتُ بِصَابِ
قُلْتُ لِلْقَلْبِ إِذْ طَوَى وَصَلَ	سُعْدَى لِهَوَاهُ الْبَعِيدَةِ الْأَسْبَابِ
أَنْتَ مِثْلُ الَّذِي يَفِرُّ مِنَ الْقَطْ	رِ حَذَارَ النَّدَى إِلَى الْمِيزَابِ

“Yezîd! Sevdiklerimden ayrılma endişesiyle karganın sesi beni korkuttu.

Öten bir karga yüzünden vay çekeceğim sıkıntıya, vay kıvranmama, vay bana!

Ötüşüyle arayı daha da açtı. Ötmesinde bana dönüş yolunu genişletmedi.

Onun endişesiyle gözlerim doldu, gözyaşım yağmur gibi boşandı.

Bana uyku haram oldu. Öyleki, sanki gözüme kül kaçmış ya da “sab” ağacının suyu sürülmüş gibi.

Uzaklarda kalmış aşkımdan dolayı, Su’da’ya kavuşma işini dürüp kapatmış kalbe dedim ki:

Sen yağmurdan kaçarken doluya tutulan kimseye benziyorsun⁵⁸⁶. ”

Daha önce de belirtildiği gibi Su’da’ya söylediği gazellerden hiç biri bugüne kadar ulaşamamıştır. İlk defa bu şiirde ve başka birine, yani ‘Utbe’ye söylediği bir gazelde Su’da’ya karşı duyduğu samimi aşkı ifade etmektedir. Beyitlerdeki lirizm hemen farkedilmektedir. Şair, bu şiirde ilk aşkında yaşadığı hayal kırıklığını açıkça ifade etmekte ve Su’da konusundaki talihsizliğin burada da başına gelmesinden endişe etmektedir.

Şairler genellikle ayrılık habercisi olarak karganın ötüşünü beyitlerine taşımışlardır⁵⁸⁷. Ebu’l-‘Atâhiye de aynı şekilde karganın ötüşüyle başına gelecek uğursuzlukları dile

⁵⁸⁴ İbnu’l-‘Adîm, a.g.e., IV/1763.

⁵⁸⁵ a.e., IV/1765; ‘Aliyyân, a.g.e., s. 97.

⁵⁸⁶ EAD-Tekmile, s. 489-490; İbnu’l-‘Adîm, a.g.e., IV/1765-1766.

getirmekte, huzursuzluğunu ifade etmektedir. Bu huzursuzluk, sanki gözlerine toprak kaçmış ya da gözüne, suyu yakıcı olan “sab” bitkisi sürülmüş gibi uyumasına mani olmaktadır.

Burada kendisine seslendiği Yezid, Su'da'nın efendisi olan ve ondan ayrılmasına sebep olan Yezid b. Ma'n'dır⁵⁸⁸. Bu seslenişinde acı bir eleştiri vardır. Sanki “bana Su'da'yı yâr etmedin, beni öyle yaraladın ki, karamsar ve endişeli biri oldum ve bu yeni aşkım hususunda da korkuyorum” demek istemektedir.

Bağdat'a yeni geldiği sıralardaki bu ürkekliğini, halifeyle tanıştıktan kısa bir süre sonra attığı anlaşılmaktadır. Artık endişelerden sıyrılmış cesur hatta cüretkâr bir Ebu'l-‘Atâhiye görülmektedir. Hatta Halife'nin huzurunda cariyesine çekinmeden gazel söyleyebilmektedir:

أَدَلْتُ فَأَحْمِلْ إِدْلَالَهَا	أَلَا مَا لِسَيِّدَتِي مَا لَهَا
جَنَيْتُ سَقَى اللَّهِ أَطْلَالَهَا	وَالَا فَفِيمَ تَجَنَّتْ وَمَا
مَ قَدْ أُسْكِنَ الْحُبُّ سِرْبَالَهَا	أَلَا إِنَّ جَارِيَةً لِلْإِمَامَا
تُجَادِبُ فِي الْمَشْيِ أَكْفَالَهَا	مَشَتْ بَيْنَ حُورٍ قِصَارِ الْخُطَا
وَأَتَعَبَ بِاللَّوْمِ عَذَابَهَا	وَقَدْ أَتَعَبَ اللَّهُ نَفْسِي بِهَا

*“Hanımefendime ne oldu, o niye nazlandı ve ben de niye onun nazına katlanıyorum?
Yoksa, hangi konuda suçladı? Halbuki ben bir kusur işlemedim, Allah onu bereket
yağmurlarıyla sulasın!*

Lidere ait bir cariyeye ki, sevgi onun elbisesine yerleştirildi.

Adımları kısa huriler arasında kalçalarını çeke çeke yürüdü.

Allah beni onunla yordu ve onun kınayıcılarını kınamakla yordu⁵⁸⁹. ”

Halife el-Mehdî'nin cariyelerinden biri olan ‘Utbe’yi bir ceylana benzetmektedir.

أَلَا إِنَّ ظَبِيًّا لِلْخَلِيفَةِ صَادِنِي وَمَا لِي عَلَى ظَبِيِ الْخَلِيفَةِ مِنْ عَدُوِّ

⁵⁸⁷ el-İşfehānī, a.g.e., V/275, VIII/94, VIII/285, VIII/286, IX/216, X/240, X/244, XI/11, XIV/98, XX/370, XXI/244, XXIV/196.

⁵⁸⁸ EAD-Tekmile, s. 489.

⁵⁸⁹ EAD-Tekmile, s. 609-612.

“Haberiniz olsun! Halifenin bir ceylanı beni avladı. Halifenin bu ceylanından bana kaçış yok⁵⁹⁰. ”

Genellikle ceylanlar avlanırken burada Ebu'l-‘Atāhiye avlanan konumundadır. Artık bu cariyenin esiri olmuştur. Onun etrafında pervane gibi dönmektedir.

وَلَقَدْ طَرَبْتُ إِلَيْكَ حَتَّى صَرْتُ مِنْ أَلَمِ التَّصَابِي
يَجِدُ الْجَلِيسُ إِذَا دَنَا رِيحَ الصَّبَابَةِ مِنْ ثِيَابِي

“Sana coşkuyla bağlandım ve sonunda aşk acısından o hale geldim ki,
Benimle oturan kişi yaklaştığı zaman elbisemden aşk kokusunu hisseder⁵⁹¹. ”

وَإِنِّي لَمَعُذُورٌ عَلَى طَوْلِ حُبِّهَا لَأَنَّ لَهَا وَجْهًا يَدُلُّ عَلَى عُذْرِي
إِذَا مَا بَدَتْ وَالْبَدْرُ لَيْلَةً تَمُّهُ رَأَيْتَ لَهَا فَضْلًا مُبِينًا عَلَى الْبَدْرِ
وَتَهْتَزُّ مِنْ تَحْتِ الثِّيَابِ كَأَنَّهَا قَضِيبٌ مِنَ الرِّيحَانِ فِي وَرَقِ خُضْرِ
أَبَى اللَّهُ إِلَّا أَنْ أَمُوتَ صَبَابَةً بِسَاحِرَةِ الْعَيْنَيْنِ طَيِّبَةِ النَّشْرِ
وَتَبَسُّمٍ عَنْ ثَغْرِ نَقِيٍّ كَأَنَّهُ مِنْ اللَّوْلُؤِ الْمَكْنُونِ فِي صَدَفِ الْبَحْرِ
يُخَبِّرُنِي عَنْهُ السَّوَاكُ بِطَيِّبِهِ وَلَكْتُ بِهِ لَوْلَا السَّوَاكُ بِذِي خُبْرِ

“Ona olan aşkımin uzun sürmesinden dolayı mazurum. Çünkü onun özrüme delalet edecek bir yüzü vardır.

Ayin dolunay olduğu gecede, o görüldüğü zaman onun aya olan apaçık üstünlüğünü görürsün.

Elbiselerinin altında sanki yeşil yapraklı bir fesleğen dalı gibi salınır.

Büyülü gözler ve güzel kokusuyla ancak onun aşkıyla ölmekten başka bir şeye razı değil Allah.

Sanki sedef içinde saklı inciden yapılmış gibi temiz küçük ağzıyla tebessüm eder. Misvak, kokusuyla o ağzı haber veriyor. Eğer misvak olmasaydı o ağızdan haberim olmazdı⁵⁹². ”

Sevgilinin yüzünün güzelliği onun aşkına olan bağlılığını haklı göstermektedir. Boyu uygun bir uzunlukta, ağzı ancak misvak kokusundan anlaşılabilecek kadar küçük ve güzeldir.

⁵⁹⁰ EAD-Tekmile, s. 673; el-Mes‘ūdī, a.g.e., III/358.

⁵⁹¹ EAD-Tekmile, s. 490-491.

⁵⁹² EAD-Tekmile, s. 546-547.

Ebu'l-‘Atāhiye’nin bu gazelinin biçim ve örgü bakımından mükemmel bulunduğu⁵⁹³ daha önce geçti.

Ebu'l-‘Atāhiye’nin ‘Utbe’ye olan bu samimi aşkına rağmen ‘Utbe ona hiç bir zaman yüz vermez. Ebu'l-‘Atāhiye, onu görebilmek için hileli yollara bile başvurur. Bir keresinde ‘Abdullah b. Malik’in aracılığıyla derviş kıyafetleri içinde ‘Utbe’nin yanına varır ve elini öper. Ebu'l-‘Atāhiye gittikten sonra ‘Abdullah b. Malik gülerek ‘Utbe’ye onun Ebu'l-‘Atāhiye olduğu söyleyince büyük bir tepki gösterir ve ‘Abdullah b. Malik’e “yazıklar olsun sana, senin gibi biri böyle oyunlarla uğraşır mı?” diye kızgınlığını ifade eder⁵⁹⁴.

İyice rahatsız olan ‘Utbe, hanımı el-Hayzuran’a şikayette bulunur. Kendisine bu kadar cefayı haksız bulan Ebu'l-‘Atāhiye şu beyitleri söyler:

أَبَدْتُ لِي الصَّدَّ وَالْمَلَالَاتِ	اللَّهُ بَيْنِي وَبَيْنَ مَوْلَاتِي
تَقَبَّلْ عُذْرِي وَلَا مُؤَاتَاتِي	لَا تَغْفِرُ الذَّنْبَ إِنْ أَسَأْتُ وَلَا
فَكَانَ هِجْرَانُهَا مُكَافَاتِي	مَنْحَتُهَا مُهْجَتِي وَخَالِصَتِي
أُحْدِثُ فِي جَمِيعِ جَارَاتِي	هَيْمَنِي حُبُّهَا وَصَيَّرَنِي

“Allah benimle hanımefendim arasında geçenlere şahittir. Benden yüz çevirdi, bık-kınlık gösterdi.

Eğer kötülük ettiysem suçumu bağışlama, özrümü ve bağışımı kabul etme.

Ben ona ruhumu, özümü verdim fakat ayrılığı mükâfatım oldu.

Aşkı beni deli etti, beni bütün komşu kadınların diline düşürdü⁵⁹⁵. ”

Daha önce de belirtildiği gibi Ebu'l-‘Atāhiye ‘Utbe’ye gerçekten âşıktı ve ondan sonra bir başkasına da gazel söylememiştir. Fahuri, şairin bu husustaki duygularını şu şekilde özetlemektedir:

“Ebu'l-‘Atāhiye’nin gazelinde derin, acılı bir duygu ve insan zaafının açıkça görüldüğü bir dil vardır. Sanki direncini kaybetmiş, elemden ve mahrumiyetten başka eline bir şey geçmeyen aşk esiri haline gelmiş bir kişilik karşımızda durmaktadır⁵⁹⁶. ”

⁵⁹³ Berānî, *a.g.e.*, 86.

⁵⁹⁴ el-Mes‘ūdî, *a.g.e.*, III/313.

⁵⁹⁵ *EAD-Tekmile*, s. 505-506.

⁵⁹⁶ el-Fāḥūrî, *a.g.e.*, s. 719.

Kendisini hasta eden, gönlünü yaralayan bu seveda artık Ebu'l-‘Atâhiye’nin yakınlarını da usandırmaya başlamıştır. ‘Utbe’yi damarlarında akan kan gibi yakın ve hayat verici olarak görmesine rağmen, onun ettiği cefalar, ölümü temenni ettirecek kadar Ebu'l-‘Atâhiye’yi rahatsız etmeye başlamıştır:

أُحْمَدُ قَالَ لِي وَلَمْ يَدْرُ مَا بِي	أُتُحِبُّ الْغَدَاةَ عُتْبَةَ حَقًّا
فَتَنَفَّسْتُ ثُمَّ قُلْتُ نَعَمْ حُبًّا	بَاءَ جَرَى فِي الْعُرُوقِ عِرْقًا فَعِرْقًا
لَوْ تَجَسَّيْتُ يَا عُتْبِيَّةُ قَلْبِي	لَوَجَدْتُ الْفَوَادَ قَرْحًا تَفَقًّا
قَدْ لَعَمْرِي مَلَّ الطَّيِّبُ وَمَلَّ الْ	أَهْلُ مَنْيٍّ مِمَّا أُقَاسِي وَالْقَلْبِي
لَيْتَنِي مِتُّ فَاسْتَرَحْتُ فَإِنِّي	أَبْدًا مَا حَيَّيْتُ مِنْهَا مُلَقًّا

“Bu sabah Ahmed, nasıl olduğumu bilmeden, ‘Utbe’yi gerçekten seviyor musun, dedi.

İç çektim ve sonra dedim ki: Evet, tek tek bütün damarlarımda dolaşan bir sevgiyle.

‘Utbecik! Kalbimi yoklasaydın, gönlümün delik deşik yaralı olduğunu görürdün.

Yemin olsun ki çektiklerimden ve karşılaştıklarımın dolayısı tabip de usandı, yakınlarım da.

Keşke ölseydim de kurtulsaydım, çünkü ben ondan yaşadığım müddetçe daima hoşlanılmayacak muamele gördüm⁵⁹⁷. ”

Bu usanmışlık o dereceye varır ki, artık ‘Utbe’yi tanıdığına da pişmandır.

يَا عُتْبُ مَالِي وَلَكَ	يَا لَيْتَنِي لَمْ أُرْكَ
مَلَكَتْنِي فَاتْتَهَكِي	مَا شَتَّ أَنْ تَتْتَهَكِي
أَبَيْتُ لَيْلِي سَاهِرًا	أَرَعَى نَجُومَ الْفَلَكَ
مَفْتَرِشًا جَمَرَ الْغَضَى	مَلْتَحَفًا بِالْحَسَكِ

“ ‘Utbe! Bana ne senden. Keşke seni görmeseydim.

Beni ele geçirdin, dilediğin gibi ez beni.

Seksek ağacı közünden bir döşekte, dikenden yorganla, yıldızları gözetleyerek gecemi uykusuz geçiriyorum⁵⁹⁸. ”

⁵⁹⁷ el-İşfehānī, a.g.e., IV/107; el-Mes‘ūdī, a.g.e., III/451.

⁵⁹⁸ EAD-Tekmile, s. 595; el-Mes‘ūdī, a.g.e., III/451.

Uzun maceralardan sonra artık aklı başına gelir ve tek kadınının eşi olduğu gerçeğini kabullenir. Bu arada hapisteyken eşinden ayrı kaldığı zaman içinde ona karşı duyduğu özlemi dile getirirken, artık ondan başkasına karşı bir meylinin kalmadığını da itiraf eder:

مَنْ لِقَلْبٍ مُتِّمٍ مُشْتَاقٍ شَفَهُ شَوْفُهُ وَطُولُ الْفِرَاقِ
طَالَ شَوْقِي إِلَى قَعِيدَةِ بَيْتِي لَيْتَ شِعْرِي فَهَلْ لَنَا مِنْ تَلَاقٍ
هِيَ حَظِّي قَدْ اقْتَصَرْتُ عَلَيْهَا مِنْ ذَوَاتِ الْعُقُودِ وَالْأَطْوَاقِ
جَمَعَ اللَّهُ عَاجِلًا بِكَ شَمْلِي عَنْ قَرِيبٍ وَفَكْنِي مِنْ وَثَاقِي

“Uzun ayrılığın, özlemin zayıflattığı hüznü ve özlem içindeki kalbin sahibine, Evimin kadınına özlemim büyüdü. Acaba bize kavuşma var mı? Gerdanlık ve kolyelilerden (kadınlardan) benim nasibim odur. Onunla yetindim. Allah perişanlığımı tez elden seninle gidersin, beni bağımdan kurtarsın⁵⁹⁹. ”

Ebu'l-‘Atāhiye’nin şiirini hafife alan Müslim b. El-Velid, onun gazelini kendi ağzından dinledikten sonra güzelliğini itiraf etmek zorunda kalır⁶⁰⁰. Bu durumu şöyle anlatmaktadır:

“Daha önceden Ebu'l-‘Atāhiye’nin şiirini hafife alırdım. Bir gün onunla karşılaştım ve beni evine davet etti. Bir takım ikramlarda bulunduktan sonra konuşmaya başladık. Ona, gazellerimden bazılarını okudum. Sonra ondan gazel okumasını istedim. Şunları okudu:

بِاللَّهِ يَا قُرَّةَ الْعَيْنَيْنِ زُورِيَنِي قَبْلَ الْمَمَاتِ وَإِلَّا فَاسْتَزِيرِيَنِي
إِنِّي لِأَعْجَبُ مِنْ حُبِّ يُقَرِّبُنِي مِمَّنْ يُبَاعِدُنِي مِنْهُ وَيُقْصِيَنِي
أَمَّا الْكَثِيرُ فَمَا أَرْجُوهُ مِنْكَ وَلَوْ أَطْمَعْتَنِي فِي قَلِيلٍ كَانِ يَكْفِيَنِي

“Gözlerimin nuru! Allah aşkına ölümünden önce beni ziyaret et. Bunu yapmayacaksan benim seni ziyaret etmemi iste.

Ben, bana cefa edecek ve beni kendisinden uzaklaştıracak bir kimseden daha ziyade, beni yakınlaştıracak bir sevgiden çok hoşlanırım.

Daha fazlasına gelince, senden onu istemiyorum. Beni aza tamah eder hale getirseydin, bu bana yeterdi.”⁶⁰¹

⁵⁹⁹ el-İşfehānī, a.g.e., IV/33-34.

⁶⁰⁰ a.e., IV/46.

أَخْلَايَ بِي شَجْوٌ وَلَيْسَ بِكُمْ شَجْوٌ وَكُلُّ أَمْرٍ عَنِ شَجْوِ صَاحِبِهِ خِلْوٌ
وَمَا مِنْ مُحِبٍّ نَالَ مِنْ يُحِبِّهِ هَوًى صَادِقاً إِلَّا سِيدْخُلُهُ زَهُوٌ
بُلَيْتُ وَكَانَ الْمَرْحُ بَدْءَ بَلِيَّتِي فَأَحْبَبْتُ حَقّاً وَالْبَلَاءُ لَهُ بَدْوٌ
وَعُلَّقْتُ مَنْ يَزْهَوُ عَلَيَّ تَجْبِيراً وَإِنِّي فِي كُلِّ الْخِصَالِ لَهُ كُفْوٌ
رَأَيْتُ الْهَوَى جَمَرَ الْغَضَا غَيْرَ أَنَّهُ عَلَى كُلِّ حَالٍ عِنْدَ صَاحِبِهِ حُلْوٌ

“Can dostlarım! Kederliyim, sizde ise keder yok. Herkes arkadaşının hüznüne bîgâne.

Kendisini sevenden sadık bir sevgiyle karşılık gören hiçbir âşık yoktur. Böyle olmasaydı kibre kapılırdı.

Belaya yakalandım. Oyun eğlence olarak başladığım bu iş, belamın başlangıcı oldu. Bela açıkça görüldüğü halde, gerçekten âşık oldum.

Büyüklik taslayarak bana kibirli davranana bağlandım. Hâlbuki bütün özelliklerde ona denkim.

Aşkın seksek ağacı közü olduğunu gördüm. Ancak, her halükarda sahibine tatlıdır⁶⁰².”

خَلِيلِيَّ مَالِي لَا تَزَالُ مَضَرَّتِي تَكُونُ عَلَى الْأَقْدَارِ حَتَمًا مِنَ الْحَتَمِ
يُصَابُ فَوَادِي حِينَ أَرْمِي وَرَمِيَّتِي تَعُودُ إِلَى نَحْرِي وَيَسْلُمُ مِنْ أَرْمِي
صَبَرْتُ وَلَا وَاللَّهِ مَا بِي جَلَادَةٌ عَلَى الصَّبْرِ لَكِنِّي صَبَرْتُ عَلَى رَغْمِي
أَلَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ جَسْمِي وَقُوتِي أَلَا مُسْعِدٌ حَتَّى أَنْوَحَ عَلَى جَسْمِي
تُعَدُّ عِظَامِي وَاحِدًا بَعْدَ وَاحِدٍ بِمَنْحَى مِنَ الْعُدَالِ عَظْمًا عَلَى عَظَمِ
كَفَاكَ بِحَقِّ اللَّهِ مَا قَدْ ظَلَمْتَنِي فَهَذَا مَقَامُ الْمُسْتَجِيرِ مِنَ الظُّلْمِ⁶⁰³

Müslim b. El-Velid, bunları dinledikten sonra der ki: “Ya Eba İshak! Yok vallahi, bu kadar güzel şiir söyleyen, dünyada elinden kaçırdıklarına aldırılmaz⁶⁰⁴.”

Ebu'l-Atahiye gazel hususunda usta bir şairdi. ‘Utbe’ye olan aşkı onu bu konuda hassaslaştırmış ve bu aşkıdaki samimiyet onu gazel şairleri arasında önemli bir yere taşımıştı.

⁶⁰¹ a.e., IV/45

⁶⁰² a.y.

⁶⁰³ el-İşfehānī, a.e., IV/46

⁶⁰⁴ a.y.

Belki bugün gazel şairi denince ilk aklımıza gelenlerden olacaktı⁶⁰⁵, ama hem zühde yönelmesi hem de kayda geçmemesi sonucu bu gazeller günümüze kadar ulaşamamıştır.

el-İşfahānī, el-Egānī'nin dördüncü cildinde Ebu'l-‘Atāhiye'nin nesebi ve hakkındaki haberleri aktardıktan sonra, “burada ‘Utbeyle ilgili haberlerini aktarmadım, çünkü bu konu uzun ve onun hakkında birçok şarkılar bulunmaktadır. Buradaki haberleri uzadığı için o konuyu ayrı bir yerde ele aldım” demektedir⁶⁰⁶, fakat maalesef el-Egānī’de bu bölüm bulunmamaktadır.

‘Utbe’yle olan aşkına nokta koyup kendisini tamamen zühde verdikten sonra, Ebu'l-‘Atāhiye'nin şairlik açısından da bu yönü sivrilmiş ve kendisini zühd şairleri kategorisinin en başına koydurmuştur. Zamanla, ‘Utbe ile olan haberlerinin ayrıntıları ele geçerse inceleme konusunun değişeceği, bu zühd şairinin, gazel şairine dönüşeceği uzak bir ihtimal olarak görülmemektedir⁶⁰⁷.

Hārūn er-Reşīd ile zaman zaman arasının bozulmasının sebebi daha önce de anlatıldığı gibi gazel isteğini geri çevirmesiydi. Berānīk’e göre, Ebu'l-‘Atāhiye'nin er-Reşīd’in gazel isteğini inatla çevirmesi, bazen mecbur bırakılarak söylemesi ‘Utbe konusundaki küskünlüğünden dolayı idi ve belki de bu davranışında mazur görülebilirdi. Çünkü Hārūn’un kendisine ait olan bu cariyeyi Ebu'l-‘Atāhiye ile evlenmesine ikna etmek ya da buna zorlamasına kim engel olabilirdi? Özellikle de, hanımı ve hamisi olan el-Ḥayzurān’ın 173/789’da ölümünden sonra⁶⁰⁸.

Hārūn er-Reşīd’in neden Ebu Nuvas gibi gazele daha yatkın birinden değil de, Ebu'l-‘Atāhiye’den böyle bir talepte bulunduğu sorusunun akla gelebileceği hatırlatıldıktan sonra cevap olarak şöyle denilmektedir: “Belki de bunun sebebi Ebu'l-‘Atāhiye'nin gazelinin iffetli olması, yaşam tarzının da müstehcen gazeller söyleyen ahlaksız Ebu Nuvas’tan daha temiz olmasıydı⁶⁰⁹.”

⁶⁰⁵ Berānīk, *a.g.e.*, s.124.

⁶⁰⁶ el-İşfahānī, *a.g.e.*, IV/118.

⁶⁰⁷ Berānīk, *a.g.e.*, s. 125.

⁶⁰⁸ *a.e.*, s. 126-127.

⁶⁰⁹ *a.e.*, 125.

Ebu Nuvas kadar olmasa da Ebu'l-‘Atāhiye’nin de bu konulardan tamamen uzak olmadığı iddiasına⁶¹⁰ gelince, bu iddia Bağdat’a ilk geldiği zamanlar sözkonusu olduğunda kısmen doğrudur. Şairler arasında olmak maksadıyla, her türlü ahlaksızlığı yaşandığı eğlence yerlerinde bulunmuştur. Ancak, kaynaklarda onunla ilgili somut bir ahlaksızlık örneği verilememektedir. ‘Utbe’ye karşı ilgisinin ise samimi ve temiz bir aşk olduğu açıktır. Zaten, daha önce belirtildiği gibi, ‘Utbe’den başkasına da gazel söylememiştir.

Henüz, Abbasilerin sistemi oturtmaya çalıştığı günlerde, Müslümanların halifesi el-Mehdî’nin ahlaksız birine halkın gözü önünde aşırı bir teveccüh göstermesi en azından siyasî bir hata olurdu.

Özellikle, olgunluk dönemi olarak ele aldığımız Hārūn er-Reşîd zamanında ise dini duyarlılığı artmış ve böyle yerlerden tamamen uzaklaşmıştı. Oyun ve eğlence düşkünü el-Emîn’in meclisinde hiç bulunmayışı ise şairin yaşam tarzının hangi yöne doğru gittiği hakkında bir fikir vermektedir.

⁶¹⁰ a.y.

2.5.2. Medih

Abbasiler döneminin başlamasıyla, şairleri *medih* şiirine zorlayan saray himayesi büyük ölçüde artmış, şairlerin kölece bağlılığı gittikçe fazlalaşmış, çok az kişi kendini bundan koruyabilmiştir⁶¹¹.

el-Mehdî'nin hilafete geçmesiyle birlikte Bağdat'a akın akın gelen şairler arasında Ebu'l-^cAtâhiye de vardı. *Medih* birçok genç şairin tek kazanç vesilesiydi. Başta halife olmak üzere devlet adamlarına uygun vesilelerle medihler söylenip, karşılıkları alınıyordu.

Ebu'l-^cAtâhiye el-Mehdî'nin hilafete gelişini methetmeyle başlayan süreçte her vesileyi fırsat bilerek daha sonra gelen halife ve devlet adamlarına söylediği methiyelerle bol bol ihsanlarını elde etmiştir.

Şair, el-Mehdî'nin hilafetini tebrik ettiği medhinde şunları söylemektedir:

أَتَتْهُ الْخِلَافَةُ مُنْقَادَةً	إِلَيْهِ تُجَرَّرُ أَذْيَالُهَا
وَلَمْ تَكُ تَصْلُحْ إِلَّا لَهُ	وَلَمْ يَكُ يَصْلُحْ إِلَّا لَهَا
وَلَوْ رَامَهَا أَحَدٌ غَيْرُهُ	لَزُلْزِلَتِ الْأَرْضُ زِلْزَالَهَا
وَلَوْ لَمْ تُطِعْهُ بَنَاتُ الْقُلُوبِ	لَمَا قَبِلَ اللَّهُ أَعْمَالَهَا

“Hilafet ona boyun eğerek gönüllü bir halde eteklerini çeke çeke geldi.

O (hilafet) ancak ona; o da ancak ona (hilafete) uygundu.

Onu ondan başkası isteseydi yer yerinden oynardı.

Niyetler ona itaat etmeseydi, Allah amelleri kabul etmezdi⁶¹².”

Daha önceden el-Mehdî'nin dayısı Yezîd b. Manşûr'un Ebu'l-^cAtâhiye'ye olan sevgisinden bahsedilmişti. Şair bu sevgiye karşılık olarak, el-Mehdî'nin Yemenli dayılarını şöyle methetmiştir:

سَقَيْتَ الْغَيْثَ يَا قَصْرَ السَّلَامِ	فَنِعَمَ مَحَلَّةِ الْمَلِكِ الْهُمَامِ
لَقَدْ نَشَرَ الْإِلَهَ عَلَيْكَ نَوْرًا	وَحَفَّكَ بِالْمَلَائِكَةِ الْكِرَامِ

⁶¹¹ M. M. Şerif, *İslâm Düşüncesi Tarihi*, çev: Ahmet Ünal, Mustafa Armağan, Lamii Güngören, İstanbul, İnsan Yayınları, 1990, III/217.

⁶¹² *EAD-Tekmile*, s. 612-613; el-Mes'ûdî, *a.g.e.*, III/316; el-İşfehânî, *a.g.e.*, IV/37-38; es-Şe'âlibî, *a.g.e.*, s. 110; İbnu'l-^cAdîm, *a.g.e.*, IV/1767, 1780, 1868; İbn Keşîr, *a.g.e.*, X/266; el-Kalkaşendî, *a.g.e.*, II/232.

سَأَشْكُرُ نِعْمَةَ الْمَهْدِيِّ حَتَّى تَدُورُ عَلَيَّ دَائِرَةُ الْحِمَامِ
لَهُ بَيْتَانِ بَيْتٌ تَبْعِيٌّ وَبَيْتٌ حَلٌّ بِالْبَلَدِ الْحَرَامِ

“Rahmetle ısladın ey selamet sarayı. Ne kadar güzel gayretli hükümdar evi(sin sen)!”

Allah senin üzerine nur saçtı, etrafını yüce meleklerle sardı.

Ölüm gelinceye kadar el-Mehdî'nin nimetine şükredeceğim.

Onun iki evi var; biri Yemen hükümdarlarına layık bir ev, diğeri belde-i haramdaki ev⁶¹³. ”

Hārūn’la olan yakın ilişkisinden ve samimiyetinden dolayı Ebu’l-‘Atāhiye’ye kızgın olan el-Hādī, el-Mehdī’nin beklenmedik ölümüyle hilafete geçince Ebu’l-‘Atāhiye zor durumda kalmıştı. Bu zor durumdan kurtulmak için yeni halifenin huzuruna gelmiş ve şunları söyleyerek durumunu düzeltmişti:

أَلَا شَافِعٌ عِنْدَ الْخَلِيفَةِ يَشْفَعُ فَيَدْفَعُ عَنَّا شَرَّ مَا يُتَوَقَّعُ
وَإِنِّي عَلَى عَظَمِ الرَّجَاءِ لَخَائِفٌ كَأَنَّ عَلَى رَأْسِي الْأَسِنَّةَ تُشْرَعُ
يُرْوَعُنِي مُوسَى عَلَى غَيْرِ عَثْرَةٍ وَمَا لِي أَرَى مُوسَى مِنَ الْعَفْوِ أَوْسَعُ
وَمَا آمِنُ يُمَسِّي وَيُصْبِحُ عَائِذَا بَعْفُو أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ يُرْوَعُ

“Halifeye aracılık yapacak biri yok mu ki, beklenen şerri bizden uzaklaştırsın.

Çok umutlu olmama rağmen korkuyorum. Sanki nişanlanmış kargılar başımın üstündeler.

Korkutuyor Musa beni her an, oysa geniştir affı onun.

Öyleyse korkmamalı gece gündüz yakarak, Emirulmumin'in affına güvenen⁶¹⁴. ”

Başka bir medhinde de şöyle söylemektedir:

يَضْطَرِبُ الْخَوْفُ وَالرَّجَاءُ إِذَا حَرَّكَ مُوسَى الْقَضِيبَ أَوْ فَكَّرَ
مَا أَبَيْنَ الْفَضْلَ فِي مُغِيبٍ مَا أَوْرَدَ مِنْ رَأْيِهِ وَمَا أَصْدَرَ
فَكَمْ تَرَى عَزْءَ ذَلِكَ مِنْ مَعْشَرِ قَوْمٍ وَذَلٌّ مِنْ مَعْشَرِ
يُثْمِرُ مِنْ مَسِّهِ الْقَضِيبُ وَلَوْ يَمَسُّهُ غَيْرُهُ لَمَا أُنْمَرُ

⁶¹³ EAD-Tekmile, s. 641; el-İşfehānī, a.g.e., IV/36.

⁶¹⁴ EAD-Tekmile, s. 574-575; el-İşfehānī, a.g.e., IV/58.

مَنْ مِثْلُ مُوسَى وَمِثْلُ وَالِدِهِ الْـ مَهْدِيٍّ أَوْ جَدِّهِ أَبِي جَعْفَرٍ

“Mūsā, esasını oynatsa ya da düşünceye dalsa korku ve ümit birbirine karışır.

Ne kadar ayan beyandır, ortaya koyduğu görüşün ve çıkardığı emrin sırrındaki yücelik!

Nicelerinin o anda yüceldiğini ve zelil olduğunu görürsün.

Asaya elini değdi mi meyve verir, ondan başkası değse bir şey olmaz.

Kim Mūsā, onun babası el-Mehdī veya dedesi Ebū Cafer gibi olabilir⁶¹⁵. ”

Ebu’l-‘Atāhiye’nin medihleri etkisini gösterir ve Halife el-Hādī’nin ona karşı olan kızgınlığı geçer⁶¹⁶. Ancak el-Hādī’nin kısa bir süre sonra ölmesinden dolayı onun hakkında söylediği medihler çok azdır.

Zaman zaman inişli çıkışlı da olsa, halifeler içinde en uzun ilişkisi Hārūn er-Reşīd’le olmuştur. Ebu’l-‘Atāhiye’nin medihlerinden en çok nasibini bu halife almıştır.

لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا رَزَقَ	أَسْتَعِينُ اللَّهَ بِاللَّهِ أَتُتَّقُ
عَلِقَ الْهَمُّ بِقَلْبِي كُلُّهُ	وَإِذَا مَا عَلِقَ الْهَمُّ عَلِقَ
بِأَبِي مَنْ كَانَ لِي مِنْ قَلْبِهِ	مَرَّةً وَدُّ قَلِيلٌ فَسُورِقُ
يَا بَنِي الْإِسْلَامِ فَيْكُمْ مَلِكُ	جَامِعُ الْإِسْلَامِ عَنْهُ يَفْتَرِقُ
لَنَدَى هَارُونَ فَيْكُمْ وَلَهُ	فَيْكُمْ صَوْبٌ هَطُولٌ وَوَرِقُ
لَمْ يَزَلْ هَارُونُ خَيْرًا كُلُّهُ	قُتِلَ الشَّرُّ بِهِ يَوْمَ خُلِقَ

“İnsan için verilen rızkindan başka bir şey yoktur. Allah’tan yardım dilerim, Allah’a güvenirim.

Üzüntü bütün kalbimi kapladı, kaplarsa kaplasın.

Kalpplerinde bir kereliğine bana birazcık sevgisi olan kimseye babam feda olsun!

Gerçi o sevgi de çalındı.

Ey Müslümanlar! Aranızda, kendisinden ayrıldığı İslam’ı toplayan bir hükümdar var.

Hārūn’un iyiliği aranızdadır. Rahmet yağmuru durmadan aranızda yağmakta, dirhemler aranızdadır.

Hārūn tamamen, daima iyiliktir; yaratıldığı gün onunla birlikte kötülük ölmüştür⁶¹⁷. ”

⁶¹⁵ EAD-Tekmile, s. 555-556; el-İşfehānī, a.g.e., IV/64.

جَرَى لَكَ مِنْ هَارُونَ بِالسَّعْدِ	طَائِرُهُ إِمَامٌ اعْتِرَامٌ لِاتِّخَافِ بَوَادِرِهِ
إِمَامٌ لَهُ رَأْيٌ حَمِيدٌ وَرَحْمَةٌ	مَوَارِدُهُ مَحْمُودَةٌ وَمَصَادِرُهُ
هُوَ الْمَلِكُ الْمَجْبُولُ نَفْسًا عَلَى التَّقَى	مُسْلَمَةٌ مِنْ كُلِّ سُوءٍ عَسَاكَرُهُ
لِتُغَمَّدَ سَيْوْفُ الْحَرْبِ فَاللَّهُ وَحْدَهُ	وَلِيٌّ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ وَنَاصِرُهُ
وَهَارُونَ مَاءُ الْمِزْنِ يُشْفَى بِهِ الصَّدَى	إِذَا مَا الصَّدَى بِالرِّيقِ غَصَّتْ حَنَاجِرُهُ
وَأَوْسَطُ بَيْتٍ فِي قَرِيشٍ لَبِيتُهُ	وَأَوَّلُ عِزٍّ فِي قَرِيشٍ وَآخِرُهُ
وَزَحْفٌ لَهُ تَحْكِي الْبُرُوقَ سَيْوْفُهُ	وَتَحْكِي الرُّعُودَ الْقَاصِفَاتِ حَوَافِرُهُ
إِذَا حَمِيتْ شَمْسُ النَّهَارِ تَضَاحَكَتْ	إِلَى الشَّمْسِ فِيهِ يَبْضُهُ وَمَعَاغِرُهُ
إِذَا نَكَبَ الْإِسْلَامُ يَوْمًا بِنَكْبَةٍ	فَهَارُونَ مِنْ بَيْنِ الْبَرِيَّةِ ثَائِرُهُ

“Hārūn’dan sana uğur gelir. Sabır imamıdır, hiddetinden korkulmaz.

Övgüye değer görüşü ve merhameti olan bir imamdır. Onun kaynakları, yardımcıları övülmüştür.

Nefsi doğuştan takva üzere olan hükümdardır. Askerleri her türlü kötülükten uzaktır.

Savaş kılıçları kınlarına sokulsun! Çünkü sadece Allah Emiru’l-Mu’minin’in yakını ve yardımcısıdır.

Hārūn yağmur bulutunun suyudur. Şiddetli susuzluk çeken kimse tükürüğünü yutamadığı zaman, bu şiddetli susuzluk onunla giderilir.

Kureyş içinde en ortadaki ev onun evidir. Kureyş içinde ilk ve son izzet, şeref bu eve aittir.

Kılıçları şimşeklere benzer, ayak sesleri gürleyen yıldırımlara benzer, ilerleyen bir ordusu vardır.

Güneşin harareti arttığında, kılıçları ve miğferleri güneşe gülümser.

Bir gün İslâm’ın başına bir felaket gelecek olursa, yaratıklar içinde Hārūn ona karşı durur⁶¹⁸.

Şairler er-Reşîd’in kapısında toplanırlar, girmelerine izin verilir ve şiirlerini okurlar. Ebu’l-‘Atâhiye de şu beyitleri söyler:

⁶¹⁶ a.e., IV/62.

⁶¹⁷ EAD-Tekmile, s. 590-591; el-İşfehānī, a.e., IV/72.

⁶¹⁸ EAD-Tekmile, s. 540; el-İşfehānī, a.e., IV/18.

يا مَنْ تَبَغَّى زَمناً صالِحاً صالِحُ هارونَ صلاحَ الزمن
كلُّ لسانٍ هو في ملكه بالشكر في إحسانه مُرتَهَنُ

“Ey iyi, uygun bir zaman isteyen! Hārūn’un iyi olması zamanın iyi olması demektir.
O hükümdarlık yaparken, her dil onun ihsanı hususunda teşekkür borçludur⁶¹⁹.”

Bu beyitlerle Hārūn kendinden geçtiği ve o gün şairler arasından ancak Ebu’l-
‘Atāhiye’nin oradan ödülle çıktığı söylenmektedir⁶²⁰.

er-Reşīd, oğulları el-Emīn, el-Me’mūn ve el-Mu’temen’i veliahd tayin ettiğinde bu
vesileyle söylediği medhiyle büyük hediyeler alır.

وَشَدَّ عُرَى الْإِسْلَامِ مِنْهُ بِفِتْيَةٍ ثَلَاثَةِ أَمْلاكٍ وَلَاةٍ عُهُودِ
هُمْ خَيْرُ أَوْلَادٍ لَهُمْ خَيْرُ وَالِدٍ لَهُ خَيْرُ آبَاءٍ مَضَتْ وَجُدُودِ

“(Hārūn) üç veliahd hükümdar ile İslām’ı sağlamlaştırdı.
Onlar hayırlı ataları ve dedeleri olan hayırlı bir babanın hayırlı evlatlardır⁶²¹.”

Ebu’l-‘Atāhiye’nin Halife el-Emīn ile ilişkisi olmadığından dolayı, onunla ilgili bili-
nen tek şiiri, hilafete geçtiğinde söylediği medihidir:

يا ابْنَ عَمِّ النَّبِيِّ خَيْرَ الْبَرِيَّةِ إِنَّمَا أَنْتَ رَحْمَةٌ لِلرَّعِيَّةِ
يا إِمَامَ الْهُدَى الْأَمِينَ الْمُصَفَّى يا لُبَّابَ الْخِلَافَةِ الْهَاشِمِيَّةِ
لَكَ نَفْسٌ أَمَّارَةٌ لَكَ بِالْخَيْرِ رَوَّكَ بِالْمَكْرُمَاتِ نَدِيَّةِ
إِنَّ نَفْسًا تَحَمَّلَتْ مِنْكَ مَا حُمِّ حَمَلَتْ لِلْمُسْلِمِينَ نَفْسٌ قَوِيَّةِ

“Ey yaratıkların en hayırlısı Nebi’nin amcaoğlu! Sen halk için ancak bir rahmetsin.
Ey dürüst temiz hidayet önderi! Ey Haşimi hilafetinin seçkin şahsı!
Senin iyiliği emreden bir nefsin ve iyiliklerle dolu bir elin var.
Müslümanlar için yükleneceği kadar yüklenmiş kuvvetli bir nefsin var⁶²².”

Şair bu medihi söyledikten sonra Zubeyde’nin huzuruna çıkar ve ona halifeye söyle-
diği şiiri tekrar eder. Bunun üzerine Zubeyde “el-Mehdī ve er-Reşīd için söylediğin

⁶¹⁹ EAD-Tekmile, s. 663; el-İşfehānī, a.e., IV/46-47.

⁶²⁰ a.e., IV/46-47.

⁶²¹ EAD-Tekmile, s. 525; el-İşfehānī, a.e., IV/110.

⁶²² EAD-Tekmile, s. 680; el-İşfehānī, a.e., XX/316.

medihler nerede bu nerede!” deyince Ebu’l-‘Atâhiye sinirlenir ve “ben ki onun için şu güzel şeyleri söylemişim” der ve şu beyitleri söyler:

يا عمودَ الإسلامِ خيرَ عمودِ والذي صيغَ من حياءِ وجودِ
والذي فيه ما يُسلِّي ذوي الأحرانِ عن كلِّ هالكٍ مفقودِ
إنَّ يوماً أراك فيه ليومٌ طلعت شمسُه بسعدِ السعودِ

“Ey en hayırlı direk olan İslâm’ın direği! Hayâ ve cömertlikten yapılan!

Ey helak olan ve kaybedilenden dolayı üzülenleri teselli edecek şey kendisinde olan!

Seni gördüğüm gün, güneşin Sa’du’s-suud yıldızıyla doğduğu gündür⁶²³. ”

Zubeyde bunları dinleyince “işte medihe şimdi hakkını verdin” der ve Ebu’l-‘Atâhiye’ye on bin dirhem verilmesini emreder⁶²⁴.

Ebu’l-‘Atâhiye sadece halifelere değil, diğer devlet adamlarına ve arkadaşlarına da medihler söylemiştir. Hârûn er-Reşîd’in veziri el-Faḍl b. er-Rabî‘in Ebu’l-‘Atâhiye’ye karşı aşırı bir sevgisi olduğu söylenmişti. Dolayısıyla Ebu’l-‘Atâhiye’nin medihlerine halifelerden sonra en çok muhatap olan devlet adamlarından biriydi. Şair onun dostluğunu ve cömertliğini şu beyitleriyle övmektedir:

إذا ما كنت متخذاً خليلاً فمثل الفضل فأتخذ خليلاً
يرى الشكرَ القليلَ له عظيماً ويعطى من مواهبه الجزيلاً
أراني حيثما يمتُّ طرفي وجدتُ على مكارمه دليلاً

“Eğer bir dost edineceksen el-Faḍl gibi bir dost edin.

O, kendisine edilen küçük bir teşekkürü büyük görür ve bağışlarından bol bol verir.

Gözümü her nereye çevirdiysem onun onun cömertliklerine bir delil buldum⁶²⁵. ”

el-Faḍl’ın, bu medih üzerine Ebu’l-‘Atâhiye’ye Halife’nin verdiği ödülün beş bin dirhem fazlasını vermiş, fakat halifeye karşı nezaketsizlik olmasın diye bu parayı toptan vermeyip parça parça ödemişti⁶²⁶.

⁶²³ EAD-Tekmile, s. 526; el-İşfehānī, a.e., XX/316.

⁶²⁴ a.y.

⁶²⁵ EAD-Tekmile, s. 606.

⁶²⁶ el-İşfehānī, a.g.e., IV/71.

Yine başka bir yerde el-Faḍl b. er-Rebī'ı şöyle methetmektedir:

نَعْلٌ بَعَثْتُ بِهَا لِتَلْبَسَهَا تَسْعَى بِهَا قَدَمٌ إِلَى الْمَجْدِ
لَوْ كَانَ يَصْلُحُ أَنْ أُشْرَكَهَا خَدَيَّ جَعَلْتُ شِرَاكِهَا خَدَيَّ

“Giymen için ve sana gönderdiğim ve bir ayağın şerefe doğru koşacağı bir nalindir.

O naline yanağımdan bağcık yapmam uygun olsaydı, yanağıma ona bağcık yapardım⁶²⁷.”

Ancak, bu beyitlerin muhatabı konusunda kaynaklarda farklı bilgiler de bulunmaktadır. el-Beyān ve't-Tebyīn'de bunların el-Me'mūn için;⁶²⁸ el-İkdu'l-Ferīd ve eş-Şi'r ve's-şu'ara'da ise hükümdarlardan biri için⁶²⁹ yazıldığı bilgisi yer almaktadır.

Ebu'l-‘Atāhiye, arkadaşlarından Şālih eş-Şehrezūrī'nin vefakârlığını şöyle övmektedir:

جَزَى اللَّهُ عَنِّي صَالِحاً بَوَفَائِهِ وَأَضْعَفَ أَوْعَافاً لَهُ فِي جَزَائِهِ
بَلَوْتُ رَجَالاً بَعْدَهُ فِي إِخَائِهِمْ فَمَا أَزْدَدْتُ إِلَّا رَغْبَةً فِي إِخَائِهِ
صَدِيقٌ إِذَا مَا جِئْتُ أَبْغِيهِ حَاجَةً رَجَعْتُ بِمَا أَبْغِي وَوَجْهِي بِمَائِهِ

“Allah Salih'i bana olan vefasından dolayı hayırla mükafaatlandırırsın ve mükafaatını kat kat versin.

Ondan sonra kardeşlikleri hususunda başka adamları denedim ancak, onunla kardeşliği daha çok istedim.

Öyle bir dosttur ki, kendisinden bir şey istemeye geldiğimde gururum kırılmadan geri dönerim⁶³⁰.”

2.5.3. Mersiye

Mersiye medihten çok ayrı olarak düşünülemez. Sağlığında methedilen kişi ölümünde de mersiye ile methedilmiş olmaktadır. Ebu'l-‘Atāhiye methettiği halifelere, devlet adamlarına ve arkadaşlarına öldükleri zaman da mersiyeler söylemiştir.

⁶²⁷ EAD-Tekmile, s. 527; el-İşfehānī, a.g.e., IV/83; İbn Kuteybe, ‘Uyūni'l-aḥbār, III/39.

⁶²⁸ el-Cāhiz, a.g.e., III/121.

⁶²⁹ İbn ‘Abdi Rabbih, a.g.e., VII/313; İbn Kuteybe, eş-Şi'r ve's-şu'ara', II/793.

⁶³⁰ EAD-Tekmile, s. 477-478.

Daha önce de geçtiği gibi, Su'da meselesinde kendisine destek olan Zaide b. Ma'n'ı övmüş, öldüğü zaman da ona olan üzüntüsünü dile getirmek için mersiye söylemişti.

حَزَنْتُ لِمَوْتِ زَائِدَةَ بْنِ مَعْنٍ	حَقِيقٌ أَنْ يَطُولُ عَلَيْهِ حُزْنِي
فَتَى الْفَتِيَانِ زَائِدَةُ الْمُصَنِّى	أَبُو الْعَبَّاسِ كَانَ أَخِي وَخِدْنِي
فَتَى قَوْمِي وَأَيُّ فَتَى تَوَارَتْ	بِهِ الْأَكْفَانُ تَحْتَ ثَرَى وَلَبْنِ
أَلَا يَا قَبْرَ زَائِدَةَ بْنِ مَعْنٍ	دَعَوْتُكَ كَيْ تُجِيبَ فَلَمْ تُجِيبْنِي
سَلِ الْأَيَّامَ عَنْ أَرْكَانِ قَوْمِي	أُصِيبْتُ بِهِنَّ رُكْنًا بَعْدَ رُكْنِ

“Ma'n oğlu Zaide'nin ölümüne hüznün duydum. Ona olan olan hüznümün uzun sürmesine layıktır.

Yiğitlerin yiğidi, temiz Ebu'l-Abbas Zaide kardeşimdi, sırdaşımdı.

Kavmin bir yiğidiydi ki, toprak ve tuğla altında kefenlere sarılmış nasıl bir yiğit!

Ey Ma'n oğlu Zaide'nin kabri! Sana çağırdım cevap vermen için ama vermedin.

Günlere sor kavmin dayanaklarını, onları birer birer yakaladı⁶³¹. ”

Ebu'l-‘Atāhiye sadece el-Mehdī'nin sevgisini değil, onun akrabalarının sevgisini de kazanmıştı. Bunlardan biri el-Mehdī'nin dayısı Yezīd b. Maṣṣūr'dur. Son derece cömert olan, mahremiyeti ve ahdi gözetken bir kimse olan Yezīd b. Maṣṣūr'un Ebu'l-‘Atāhiye'ye karşı aşırı bir sevgisi vardı. Ona çok iyi davranmış ve birçok iyilikleri olmuştur. Ebu'l-‘Atāhiye onun ölümünden duyduğu üzüntüyü şu mersiye ile dile getirmişti:

أُنْعَى يَزِيدَ بْنَ مَنْصُورٍ إِلَى الْبَشَرِ	أُنْعَى يَزِيدَ لِأَهْلِ الْبَدْوِ وَالْحَضَرِ
يَا سَاكِنَ الْخُفْرَةِ الْمَهْجُورِ سَاكِنُهَا	بَعْدَ الْمَقَاصِرِ وَالْأَبْوَابِ وَالْحُجَرِ
وَجَدْتُ فَقْدَكَ فِي مَالِي وَفِي نَشْيِي	وَجَدْتُ فَقْدَكَ فِي شَعْرِي وَفِي بَشْرِي
فَلَسْتُ أَدْرِي جَزَاكَ اللَّهُ صَالِحَةً	أَمَنْظَرِي الْيَوْمَ أَسْوَأَ فَيْكَ أَمْ خَبْرِي

“Yezid b. Mansur'un ölüm haberini insanlara duyuruyorum. Yezid'in ölüm haberini bedevilere ve şehirlilere duyuruyorum.

Geniş salonlar, kapılar, odalardan sonra ey sakini terkedilmiş çukurun sakini!

Senin kaybını malımdan mülkümden kaybetmek olarak gördüm. Kaybını canımdan, tenimden kayıp olarak gördüm.

⁶³¹ EAD-Tekmile, s. 656; el-İşfehānī, a.g.e., IV/29-30, XV/272.

*Allah seni iyilikle mükâfatlarsın, bilmiyorum bugün görünüşüm mü daha kötü yoksa verdiğim haber mi?*⁶³²”

Zühd ve hikmet konularında benzer duyguları ve görüşleri paylaştığı dostu ‘Ali b. Sâbit daha ölüm döşeğindeyken Ebu’l-‘Atâhiye’yi ağlatmıştı:

يا شريكى فى الخير قَرَّبَكَ اللهُ فنعمة الشريك فى الخير كُنَّا
قد لعمري حكيت لي غصص الموت فحركتني لها وسكتتَا

“Ey iyilikte ortağım! Allah seni yakın kılsın çünkü iyilikte ne iyi ortaklık sen!”

*Yemin ederim, ölümün zorluklarını bana anlattın ve beni onlara karşı harekete geçirdin ama sen kendin hareketsiz kaldın*⁶³³.”

Öldüğü zaman ise çok üzölmüş ve mezarının başından uzun süre ayrılamamıştı. Üzüntüsünü daha mezarının başından ayrılmadan şu dokunaklı ve içten beyitlerle dile getirmişti:

ألا مَنْ لي بأنسِكَ يا أحيَا ومَنْ لي أن أثبَّتْ ما لديَا
طوتكَ خُطوبٌ دهرَكَ بعد نَشْرِ كذاكَ خُطوبُهُ نَشْراً وطِيَا
فلو نَشَرْتُ قُوءَاكَ لي المنايا شكوتُ إليك ما صنعتُ إليَا
بكيَّتْ يا عليُّ بدمع عيني فما أغنى البكاءُ عليك شيَا
وكانت في حياتكَ لي عِظَاتٌ وأنت اليومَ أوعظُ منك حيَا

“Değerli kardeşim! Senin gibi bana yakınlık gösterecek kimim var? Sırlarımı sana anlattığım gibi anlatacak kimim var?”

Başına gelen terslikler seni yadıktan sonra toparladı. Onun yayması toparlaması işte böyle olur.

Ölümler bana senin güçlerini tekrar verseydi, onların bana yaptıklarını sana anlatırdım.

Ali! Gözyaşlarımı akıtarak sana ağladım. Fakat ağlamak sana hiçbir fayda sağlamadı.

*Sağlığında benim için bazı öğütler vardı, şimdi ise hayattakinden daha çok öğüt veriyorsun*⁶³⁴.”

⁶³² a.e., IV/35-36.

⁶³³ a.e., IV/48.

Ebu'l-‘Atāhiye’nin el-Aşma‘ī ile de arkadaşlığı vardı. Öldüğü zaman ona olan üzüntüsünü şu beyitlerle ifade etmişti:

أَسِفْتُ لِفَقْدِ الْأَصْمَعِيِّ لَقَدْ مَضَى	حَمِيداً لَهُ فِي كُلِّ صَالِحَةٍ سَهْمٌ
تَقَضَّتْ بِشَاشَاتِ الْمَجَالِسِ بَعْدَهُ	وَوَدَّعْنَا إِذْ وَدَّعَ الْأُنْسُ وَالْعِلْمُ
وَقَدْ كَانَ نَجْمُ الْعِلْمِ فِيْنَا حَيَاتَهُ	فَلَمَّا انْقَضَتْ أَيَّامُهُ أَفَلَ النُّجْمُ

“el-Aşma‘ī’yi kaybetmekten dolayı üzüldüm. Övülerek gitti; onun her iyi işte bir payı vardır.

Kendisinden sonra meclislerin neşeleri yok oldu. Bize veda ettiğinde, dostluk ve ilim veda etti.

Aramızda ilim yıldızı onun hayatıydı. Günleri dolunca yıldız söndü, kayboldu⁶³⁵. ”

2.5.4. Hiciv

Hiciv, Ebu'l-‘Atāhiye’nin elde mevcut bilinen en eski şiirlerindendir. Daha önce de geçtiği gibi ilk şiirleri Hire’de Su’da’ya aşk şiirleridir. Fakat bu gönül macerası sürecinde araya giren ‘Abdullah b. Ma‘n b. Zaide ile ilgili hicivler söylemiş ve bunlar kalıcı olmuştur.

Kendisiyle sevgilisinin arasına giren ‘Abdullah’ı ağır bir dille şöyle hicvetmektedir:

أَلَا قُلْ لَابْنِ مَعْنٍ ذَا الَّذِي	فِي الْوُدِّ قَدْ حَالَا
لَقَدْ بُلَّغْتُ مَا قَالَ	فَمَا بِالَيْتُ مَا قَالَا
وَلَوْ كَانَ مِنَ الْأُسْدِ	لَمَّا صَالَ وَلَا هَالَا
فَصُغْ مَا كُنْتَ حَلَيْتَ	بِهِ سَيْفَكَ خَلَّخَالَا
وَمَا تَصْنَعُ بِالسَّيْفِ	إِذَا لَمْ تَكُ قَتَّالَا
وَلَوْ مَدَّ إِلَى أُذُنِيهِ	كَفَّيْهِ لَمَّا نَالَا
قَصِيرُ الطُّولِ وَالطَّيْلَةِ	لَا شَبَّ وَلَا طَالَا
أَرَى قَوْمَكَ أَبْطَالَا	وَقَدْ أَصْبَحْتَ بَطَّالَا

“Sevgiye engel olan Ma‘n oğluna de ki:

⁶³⁴ a.y.

⁶³⁵ EAD-Tekmile, s. 635.

Dediği bana ulaştı ama aldırmadım dediğine.

O, Aslanlardan olsa bile saldıramaz, korkutamazdı.

Kılıcını süslediğin şeyleri halhal yap.

Savaşçı değilsen ne yapacaksın kılıcı?

O, ellerini kulaklarına uzatsa erişemez.

Kısa boylu cüce, ne büyür ne uzar.

Kavmini kahramanlar olarak görüyorum ama sen haylaz olmuştun⁶³⁶. ”

Bu hiciv üzerine öfkelenen ‘Abdullah bir yolunu bulup Ebu’l-‘Atāhiye’ye yüz kırbaç vurur. Fakat hiciv korkusuyla şiddetli kırbaçlamaz. Ancak, bu durum şaire başka bir hiciv fırsatı verir. Onun bu nisbeten yumuşak davranışını kadın davranışına benzeter ve yeni hicvini buna göre söyler:

جَلَدْتَنِي بِكَفِّهَا	بِنْتُ مَعْنٍ بِنُ زَائِدَةَ
جَلَدْتَنِي فَأَوْجَعْتُ	بِأَبِي تِلْكَ جَالِدَةَ
وَتَرَاهَا مَعَ الْخَصِي	ي عَلَى الْبَابِ قَاعِدَةَ
تَتَكَنَّى كُنَى الرَّجَا	لِ بِعَمْدٍ مُكَايِدَةَ
جَلَدْتَنِي وَبَالَغْتُ	مَاءَةً غَيْرَ وَاحِدَةَ
أَجْلِدْنِي وَأَجْلِدِي	إِنَّمَا أَنْتِ وَالِدَةَ

“Ma‘n b. Zaide’nin “kızı” beni tokatladı.

Tokatladı ve canımı yaktı. Babam feda olsun bu tokatlayana.

Kapıda onu hadımla birlikte otururken görürsün.

Kasıtlı olarak ve hileyle erkekler gibi künye almıştır.

Beni tokatladı ve (bunu) bir değil yüzlerce defa yaparak fazla ileri gitti.

Beni tokatla! Tokatla, sen ancak bir annesin⁶³⁷. ”

Başka bir yerde de şunları söyler:

ضَرَبْتَنِي بِكَفِّهَا بِنْتُ مَعْنٍ	أَوْجَعْتُ كَفِّهَا وَمَا أَوْجَعْتَنِي
وَلَعَمْرِي لَوْلَا أَدَى كَفِّهَا إِذْ	ضَرَبْتَنِي بِالسَّوْطِ مَا تَرَكْتَنِي

⁶³⁶ el-İşfehānī, a.g.e., IV/27-28.

⁶³⁷ a.e., IV/28, XV/268; EAD-Tekmile, s. 523

“Maʿn b. Zaide’nin “kızı” beni eliyle dövdü. Döverken kendi elini acıttı, ama benim canımı yakmadı..

Yemin ederim eli acımasaydı -ki o zaman kırbaçla dövdü- beni bırakmazdı⁶³⁸.”

Ebu’l-ʿAtâhiye’nin bu beyitlerdeki hicvinin ana düşüncesi ʿAbdullah’ı müennes bir özne durumuna düşürerek onu erkekler sınıfından çıkarmaktır.

Abdullah’ın yaptıkları çok ağırına giden Ebu’l-ʿAtâhiye, yukarıdaki beyitlerle yetinmeyip onu çok daha ağır bir dille hicveder. Şair bu defa ʿAbdullah b. Maʿn’ı genç bir şairden beklenmeyecek bir ustalıkla, fuhuş yapan cahil bir kadın şeklinde tasvir etmektedir:

يا صاحِبِي رَحْلِي لَا تُكْثِرَا	مِنْ شَتَمِ عَبْدِ اللَّهِ مِنْ عَذَلِ
سُبْحَانَ مَنْ خَصَّ ابْنَ مَعْنٍ بِمَا	أَرَى بِهِ مِنْ قِلَّةِ الْعَقْلِ
قَالَ ابْنُ مَعْنٍ وَجَلَّ نَفْسَهُ	عَلَى مَنْ الْجُلُوءُ يَا أَهْلِي
أَنَا فَتَاةُ الْحَيِّ مِنْ وَاثِلٍ	فِي الشَّرَفِ الشَّامِخِ وَالنُّبْلِ
مَا فِي بَنِي شَيْبَانَ أَهْلُ الْحِجَا	جَارِيَةٌ وَاحِدَةٌ مِثْلِي
صَافَحْتُهُ يَوْمًا عَلَى خَلْوَةٍ	فَقَالَ دَعْ كَفِّي وَخُذْ رِجْلِي
أُخْتُ بَنِي شَيْبَانَ مَرَّتْ بِنَا	مَمْشُوطَةٌ كُورًا عَلَى بَعْلِ
تُكْنِي أَبَا الْفَضْلِ وَيَا مَنْ رَأَى	جَارِيَةً تُكْنِي أَبَا الْفَضْلِ
قَدْ نَقَطَتْ فِي وَجْهِهَا نُقْطَةً	مَخَافَةَ الْعَيْنِ مِنَ الْكُحْلِ
إِنْ زُرْتُمُوهَا قَالَ حُجَّابُهَا	نَحْنُ عَنِ الزَّوَارِ فِي شُغْلِ
مَوْلَاتُنَا مَشْغُولَةٌ عِنْدَهَا	بَعْلٌ وَلَا إِذْنَ عَلَى الْبَعْلِ
يَا بِنْتَ مَعْنٍ الْخَيْرِ لَا تَجْهَلِي	وَأَيْنَ إِقْصَارٌ عَنِ الْجَهْلِ
أَتَجْلِدُ النَّاسَ وَأَنْتَ أَمْرُؤُ	تُجْلِدُ فِي الدُّبْرِ وَفِي الْقُبْلِ

“Ey ev arkadaşlarım! ʿAbdullah’ı çok kınamayın.

Gördüğüm akıl kıtlığını Maʿn oğluna mahsus kılanı tesbih ederim.

Maʿn oğlu kendisi hakkında endişelenerek dedi ki: Beni taramayı kim üstlenecek ey ailem!

Ben yüksek şeref ve soylulukta Vail’den gelen boyun kızıyım.

Akıllı Şeyban oğulları içinde benim gibi bir cariye yoktur.

⁶³⁸ el-İşfehānī, a.g.e., IV/28.

Onunla bir gün başbaşa kalarak elinden tuttum. Bana, elimi bırak ayağımdan tut, dedi.

Şeyban oğullarının kızkardeşi taranmış, süslenmiş olarak bir katır üzerinde bize uğradı.

Ebu'l-Fadl diye künye almış. Ebu'l-Fadl diye künye alan bir cariyeyi kim görmüş ki!

Gözüne sürme çekmekten korktuğu için yüzünü noktalamış.

Onu ziyaret ederseniz kapıcıları derler ki: “Ziyaretçilerle uğraşacak vaktimiz yok.

Hanımımız meşguldür. Yanında kocası var. Kocası varken izin yok.

Ey hayırlı Ma'n'ın kızı, cahil olma! Kusur nerede, cehalet nerede.

Sen önden ve arkadan kırbaçlanırken, insanları mı kırbaçlıyorsun!⁶³⁹”

Abdullah bu hicivlerden korkmakta haklıydı. Ebu'l-‘Atâhiye’nin hicivleri son derece etkili ve kalıcıydı. Yıllar sonra bile bu hicivler ‘Abdullah’ın yakasını bırakmamıştır. Halife Hārūn er-Reşīd ‘Abdullah’ı gördüğünde yukarıdaki hicvin bir beyitini söyler:

أُخْتُ بَنِي شَيْبَانَ مَرَّتْ بِنَا مَمْشُوطَةً كُورًا عَلَى بَغْلٍ

“Şeyban oğullarının kızkardeşi taranmış, süslenmiş olarak bir katır üzerinde bize uğradı⁶⁴⁰. ”

Abdullah’ın kardeşi Yezid müdahale etmek istediğinde o da şairin hicvine hedef olur:

بَنِي مَعْنٍ وَيَهْدِمُهُ يَزِيدُ كَذَلِكَ اللَّهُ يَفْعَلُ مَا يُرِيدُ
فَمَعْنٍ كَانَ لِلْحُسَّادِ غَمًّا وَهَذَا قَدْ يُسَرُّ بِهِ الْحَسُودُ
يَزِيدُ يَزِيدُ فِي مَنَعٍ وَبُخْلِ وَيَنْقُصُ فِي النِّوَالِ وَلَا يَزِيدُ

“Ma'n kurdu Yezid yıkıyor. İşte böyle Allah dilediğini yapıyor...

Bu durum hasetçilere sevinç verdi. Hâlbuki Ma'n onları yasa boğardı.

Yezid cimrilikte, boş göndermede artıyor. Bağışta eksiliyor, artmıyor⁶⁴¹. ”

Şairin bu dönemdeki hicivlerinde müstehcenlik ayrılmaz bir unsurdur ve bu unsuru kullanırken hiçbir sınır da tanımamaktadır. Bir zamanlar âşık olduğu kadını lezbiyenlikle hicvetmekten bile çekinmez:

⁶³⁹ a.e., IV/25-26.

⁶⁴⁰ a.e., IV/25.

⁶⁴¹ a.e., IV/28-29.

أَفَقْنِ فَإِنَّ النَّيْكَ أَشْفَى مِنَ السَّحْقِ	أَلَا يَا ذَوَاتِ السَّحْقِ فِي الْغَرْبِ وَالشَّرْقِ
وَلَيْسَ يَسُوغُ الْخُبْزُ بِالْخُبْزِ فِي الْحَلَقِ	أَفَقْنِ فَإِنَّ الْخُبْزَ بِالْأَدَمِ يُشْتَهَى
وَأَيُّ لَبِيبٍ يَرْقَعُ الْخَرْقَ بِالْخَرْقِ	أَرَاكُنَّ تَرْقَعَنَّ الْخُرُوقَ بِمَثَلِهَا
إِذَا احْتِيجَ مِنْهُ ذَاتَ يَوْمٍ إِلَى الدَّقِّ	وَهَلْ يَصْلُحُ الْمَهْرَاسُ إِلَّا بَعُودَهُ

“Ey batıdaki ve doğudaki yarıklılar! Kendinize gelin, y...ak yarıktan daha şifalıdır. Kendinize gelin! Ekmek katıkla yenir. Yoksa kolay yutulmaz ekmekle ekmek. Görüyorum ki, yarıkları yarıkla yamıyorsunuz. Hangi akıllı yarıkla yarığı yamar? Havan ancak tokmağıyla işe yarar, eğer bir gün içinde bir şey dövülecekse⁶⁴². ”

Belki de bu ağır dil, beklediği ilgiyi göremeyen, gururu kırılmış genç bir insanın pervasızlığından ve intikam duygusundan kaynaklanmaktaydı.

Ebu'l-‘Atāhiye sadece alelade insanları değil, kralları da hicvine hedef yapmıştır:

فَلَا يَكُنْ لَكَ فِي اكْتَنَافِهِمْ ظِلٌّ	إِنَّ الْمَلُوكَ بَلَاءٌ حَيْثُمَا حَلُّوا
جَارُوا عَلَيْكَ وَإِنْ أَرْضَيْتَهُمْ مَلُّوا	مَاذَا تَرْجَى بِقَوْمٍ إِنْ هُمْ غَضِبُوا
وَاسْتَثْقَلُوا كَمَا يَسْتَثْقِلُ الْكُلُّ	وَإِنْ نَصَحْتَ لَهُمْ ظَنُّوكَ تَخْذَعُهُمْ
إِنَّ الْوُقُوفَ عَلَى أَبْوَابِهِمْ ذُلٌّ	فَاسْتَغْنِ بِاللَّهِ عَنْ أَبْوَابِهِمْ كَرَمًا

“Krallar nereye gitseler bela olurlar. Öyleyse onların gölgelerine sığınma. Öfkelenedikleri zaman sana zulmeden, razı ettiğin zaman da bıkkınlık duyan bir topluluktan ne umulur.

Kendilerine nasihat ettiğin zaman onları aldatıyorsun zannederler. Başkalarına yük olanların ağırlık yaptığı gibi seni ağırlık addederler.

Allah aşkına, şerefli olmak için onların kapılarına ihtiyaç duyma. Onların kapılarında durmak zillettir⁶⁴³. ”

Bazen hicivleri belirli bir kişiyi hedef almadan, genel olarak çevresindeki insanlara yönelik olmuştur:

⁶⁴² a.e., IV/27; EAD-Tekmile, s. 588.

⁶⁴³ Ebū Hilāl el-‘Askerī, *Kitābu cemhereti’l-emṣāl*, tah: Muḥammed Ebu’l-Faḍl İbrāhīm - ‘Abdulmecīd Kaṭāmiş, Beyrut, Dāru’l-fıkr, 1988, I/301.

أَرَى قَوْمًا وَجُوهُهُمْ حِسَانٌ إِذَا كَانَتْ حَوَائِجُهُمْ إِلَيْنَا
وَإِنْ كَانَتْ حَوَائِجُنَا إِلَيْهِمْ يُقْبِحُ حُسْنُ أَوْجُهُهُمْ عَلَيْنَا
فَإِنْ مَنَعَ الْأَشْحَةَ مَا لَدَيْهِمْ فَإِنَّا سَوْفَ نَمْنَحُ مَا لَدَيْنَا

“Bir takım insanlar görüyorum ki, bize ihtiyaçları olduğu zaman yüzleri güzel.
Biz onlara ihtiyaç duyduğumuz zaman ise bize karşı yüzlerinin güzelliği çirkinleşiyor.
Cimriler ellerindekilerini bize karşı sakınsalar da, biz elimizdekini vereceğiz⁶⁴⁴.”

Yine bu hususta şunları söylemektedir:

مَوَالِينَا إِذَا احْتَاجُوا إِلَيْنَا وَلَيْسَ لَنَا إِذَا احْتَجْنَا مَوَالِي

“Dostlarımız bize ihtiyaçları olduğunda dostlarımızdır. Bizim ihtiyacımız olduğunda dostlarımız olmazlar⁶⁴⁵.”

Bu beyitlerle insanların yaltakçılığını, ikiyüzlülüğünü, çıkarıcılığını dile getirmektedir.

Bazen de bütün insanları hicvetmektedir:

فَاضْرِبْ بِطَرْفِكَ حَيْثُ شِئْتَ فَلَنْ تَرَى إِلَّا بُخْيَالًا

“Göz ucuyla dilediğin yere bak. Cimriden başkasını görmeyeceksin⁶⁴⁶.”

Berānik Ebu'l-‘Atāhiye’nin hicivlerinin sadece bağış isteyip de vermeyenlere karşı olduğu, dolayısıyla İbn Ebī Duād’ı hicvetmesinin dini kaygılarla olmayıp bu sebeple olduğu⁶⁴⁷ yönündeki iddiası gerçeklerle bağdaşmamaktadır. Çünkü bu hicvin Ebu'l-‘Atāhiye’ye nisbetinin doğru olmadığı anlaşılmıştır.

Kur’an’ın mahlûk olduğu görüşünü ortaya atan mu’tezili İbn Ebī Duād ile ilgili hiciv şöyle:

لَوْ كُنْتَ فِي الرَّأْيِ مَنَسُوبًا إِلَى رِشْدٍ وَكَانَ عَزْمُكَ عَزْمًا فِيهِ تَوْفِيقٌ
لَكَانَ فِي الْفَقْهِ شَغْلٌ لَوْ قَنَعْتَ بِهِ عَنْ أَنْ تَقُولَ: كَلَامُ اللَّهِ مَخْلُوقٌ

⁶⁴⁴ İbnu ‘Abdi Rabbih, a.g.e., II/192.

⁶⁴⁵ a.y.

⁶⁴⁶ el-İşfehānī, a.g.e., IV/81; İbnu ‘Abdi Rabbih, a.g.e., II/192.

⁶⁴⁷ Berānik, a.g.e., 174-175.

ماذا عليك وأصل الدين يجمعهم ما كان في الفرع لولا الجهل والموق

“Görüşte doğruya mensup olsaydın ve niyetin, içinde muvaffakiyet olan bir niyet olsaydı,

Fıkıhla meşgul olur, Allah’ın kelamı mahlûktur demeye ihtiyacın kalmazdı.

Dinin aslı onları bir araya getirirken, cehalet olmasaydı sana ne gerek idi teferruatla uğraşmak⁶⁴⁸. ”

İbn Ebî Duâd el-Mütevekkil zamanında kadı’l-kudat görevinden azledilmiş ve mallarına el konmuştu. Kaynaklar yukarıdaki hicvi bu hadiseyle birlikte vermektedirler⁶⁴⁹. Bu hadisenin meydana geldiği tarihin 234/848 olduğu⁶⁵⁰, Ebu’l-‘Atâhiye’nin ölüm tarihinin de 211/826 göz önünde bulundurulursa bu hicvin Ebu’l-‘Atâhiye’ye nisbetinde büyük bir tutarsızlık ortaya çıkmaktadır. eṭ-Ṭaberî bu olayı 237 yılı başlığı altında vermektedir⁶⁵¹. ez-Zehebî de bu hadisenin meydana geliş tarihini 237 olarak vermektedir⁶⁵². İbn Keşîr başka bir yerde isim vermeden “birinin” bu şiirle İbn Ebî Duâd’ı hicvettiğini söylemektedir⁶⁵³. Şükri Faysal da bu şiiri Ebu’l-‘Atâhiye divanına almamıştır.

2.5.5. Zühed, Hikmet, Öğüt

Zühed, “dünyaya rağbet etmemek”⁶⁵⁴, “dünyaya karşı aşırı istekli olmamak”⁶⁵⁵, “terketmek, yüz çevirmek”⁶⁵⁶ şeklinde tarif edilmektedir. Dileler, bu kelimenin “dünyaya rağbetin zıddı” anlamında, sadece dinî içerikli olarak kullanıldığına dikkat çekmektedirler⁶⁵⁷.

⁶⁴⁸ eṭ-Ṭaberî, *a.g.e.*, V/314.

⁶⁴⁹ *a.e.*, V/314; Muṭahhar b. Ṭahir el-Maḳḳisî, *a.g.e.*, VI/121; İbn Keşîr, *a.g.e.*, X/348.

⁶⁵⁰ Algül, *a.g.e.*, III/337.

⁶⁵¹ eṭ-Ṭaberî, *a.g.e.*, V/314

⁶⁵² ez-Zehebî, Ebû ‘Abdillâh Muḥammed b. Aḥmed b. ‘Uṣmân b. Ḳaymâz, *el-İber fî haberî men ğaber*, Küveyt, Maṭba‘atu ḥukûmeti’l-Kuveyt, 1948, I/424.

⁶⁵³ İbn Keşîr, *a.g.e.*, X/354.

⁶⁵⁴ el-Cevherî, *a.g.e.*, II/481, “زهد” maddesi.

⁶⁵⁵ İbn Manzûr, *a.g.e.*, III/196, “زهد” maddesi.

⁶⁵⁶ ez-Zebidi, *a.g.e.*, VIII/151.

⁶⁵⁷ el-Ḥalîl b. Aḥmed el-Ferâhîdî, *a.g.e.*, IV/12; İbn Fâris, *Mu‘cemu maḳâyîsi’l-luġa*, tah: ‘Abdu’s-Selâm Muḥammed Hârûn, Beyrut, Dâru’l-fîkr, 1399/1979, III/30; İbn Manzûr, *a.g.e.*, III/196, زهد maddesi.

Sufi İbn ‘Acībe zühdü “kalbin Rab’ten başka bir şeye bağlanmasından uzak olması ya da kalbin dünyaya karşı soğukluk duyması ve nefsin ondan uzak durmasıdır” şeklinde tarif etmektedir⁶⁵⁸.

Zühd şiirle birlikte anıldığı zaman ilk akla gelen Ebu’l-‘Atāhiye’dir. Şair, değişik zamanlarda bu tarzda şiirler söylemiş olsa da, hayatının son dönemlerini tamamen buna hasretmiştir. Günümüze kadar ulaşan şiirlerinin hemen hemen tamamı “zühdiyyat” denilen türdendir.

Şiirde zühd konusunu Ebu’l-‘Atāhiye’nin icat ettiğini söylemek elbette doğru olmaz. Ölüm ve ölüm sonrası hayata önem atfedilen her çağda ve her toplulukta, dünya hayatı hakkındaki fikirler, yaklaşımlar birbirine benzer. Dolayısıyla, Cahiliye Döneminde de zühd konulu şiirlere rastlamak mümkündür⁶⁵⁹.

Dünyanın zemmedilmesi hakkında ilk şiirin Cahiliye Dönemi şairlerinden Yezīd b. el-Ḥazzāk’a (ö. ?) ait olduğu söylenmektedir.

هل للفتى من بنات الدهر من واقى أم هل له من حمام الموت من راقى

“*Feleğin musibetlerine karşı yiğidin bir koruyucusu var mı? Ya da ölümün yaklaşmasına mani olacak bir muskacısı var mı?*”⁶⁶⁰

Bu şiir, şairin kendisine söylediği mersiye olarak da kabul edilmektedir.⁶⁶¹ İbn Sellam el-Cumahi beyitlerin sahibi hususunda ihtilaf olduğunu belirtiyor⁶⁶². el-Mufaḍḍaliyyāt’ta ise beyitler Mumezzaḳ el-‘Abdī’ye nisbet edilerek verilmektedir⁶⁶³.

Zühd şiiri Arap şairlerin sonradan geliştirdiği bir tür değildir. Çeşitli dönemlerde bazı şairler tarafından işlenmiştir. Ancak, hakiki manada, felsefî ve dinî mahiyetteki zühd fikri,

⁶⁵⁸ Ebū Sa‘īd el-A‘rābī, *Kitābun fīhi ma‘na’z-zuhd ve’l-maḳālāt ve şifatu’z-zāhidīn*, tah: Ḥadīce Muḥammed Kāmil, Kahire, Maṭba‘atu dāri’l-kutubi’l-miṣriyye, 1998, s. 11.

⁶⁵⁹ el-Fāḥūrī, *a.g.e.*, s. 147.

⁶⁶⁰ İbn Kuteybe, *‘Uyūni’l-aḥbār*, II/308; İbn Kuteybe, *eş-Şi‘r ve’ş-şu‘ara’*, I/386; el-‘Askerī, *Cemheretu’l-emṣāl*, II/359.

⁶⁶¹ el-‘Askerī, *Cemheretu’l-emṣāl*, II/359; İbn ‘Abdi Rabbih, *a.g.e.*, III/201.

⁶⁶² İbn Sellām el-Cumaḥī, *Ṭabaḳātu fuḥūli’ş-şu‘ara’*, tah: Maḥmūd Muḥammed Şākir, Cidde, Dāru’l-medenī, I/275.

⁶⁶³ el-Mufaḍḍal eḍ-Ḍabbī, *el-Mufaḍḍaliyyāt*, Dāru’l-ma‘arif, Kahire, 1989, s. 299-300.

Abbasi dönemi şiirinde görülmektedir⁶⁶⁴. Bu anlamda zühd şiirinin gerçek kurucusunun da Ebu'l-‘Atâhiye olduğu kabul edilmektedir⁶⁶⁵. Zühd, Ebu'l-‘Atâhiye'nin nezdinde edebî ve ahlaki bir ekol haline gelmiştir⁶⁶⁶. Zühd şiirine nihaî şeklini de onun kazandırdığı kabul edilmektedir⁶⁶⁷.

Gençliğinde mucun şairleriyle düşüp kalkan şair, yaşlılığa adım attığı bir dönemde yaşam tarzında ve şiirinde zühdü seçer. Bu dönemde ciddi olarak dünya, hayat, ölüm gibi konularla meşgul olarak, bunlar hakkında kendisine has bir görüş oluşturur.

Artık dünyaya umut bağlanmamayı öğrenmiştir. Dünya nimetlerinin peşinden koşmaya gerek kalmadığı için yorulmasına da gerek kalmamıştır. Zaman onu olgunlaştırmış ve dünyayı tanımasını sağlamıştır. Sonunda doğru yolu bulmuş ve kederleri de dağılmıştır:

وَحَطَّطْتُ عَنْ ظَهْرِ الْمَطِيِّ رَحَالِي	قَطَعْتُ مِنْكَ حَبَائِلَ الْأَمَالِ
حَمَا فَيْكِ يَا دُنْيَا وَأَنْ يَبْقَى لِي	وَيَسْتُ أَنْ أَبْقَى لِشَيْءٍ نِلْتُ مِنْهُ
وَأَرَحْتُ مِنْ حَلِّي وَمِنْ تَرَحَالِي	وَوَجَدْتُ بَرْدَ الْيَأْسِ بَيْنَ جَوَانِحِي
بَرَقْتُ لِذِي طَمَعٍ وَلَمْعَةِ آلِ	وَلَكِنَّ يَسْتُ لِرُبِّ بَرْقَةٍ خُلِبِ
وَبَنَاتٍ وَعَدِكَ يَعْتَلِجْنَ بِبَالِي	مَا كَانَ أَشْأَمَ إِذْ رَجَاؤُكَ قَاتِلِي
يَا دَارَ كُلِّ تَشْتٍّ وَزَوَالِ	الْآنَ يَا دُنْيَا عَرَفْتُكَ فَادْهَبِي
فَعَدَا عَلَيَّ وَرَاحَ بِالْأَمْثَالِ	وَالْآنَ صَارَ لِي الزَّمَانُ مُؤَدِّبًا
وَتَفَرَّغْتَ هِمَمِي عَنِ الْأَشْغَالِ	وَالْآنَ أَبْصَرْتُ السَّبِيلَ إِلَى الْهُدَى

“Ümit iplerimi kopardım senden. İndirdim yükümü bineğimden.

Ey dünya! Senden elde ettiğim bir şey için kalmaktan ve onun benim için baki kalmasından umudumu kestim.

⁶⁶⁴ Demirayak, *a.g.e.*, s. 103.

⁶⁶⁵ Aḥmed Emīn, *a.g.e.*, I/185; İḥsān ‘Abbās, *Tārīḥu ‘l-edebi ‘l-Endelusī: ‘Asru siyādeti Qurṭuba*, Beyrut, Dāru’s-şekāfe, 1969, s. 116-117; el-Fāḥūrī, *a.g.e.*, s. 718; Huart, *a.g.e.*, s. 83; Demirayak, *a.g.e.*, s. 103.

⁶⁶⁶ İḥsān ‘Abbās, *Tārīḥu ‘l-edebi ‘l-Endelusī: ‘Asru ‘t-tavāif ve ‘l-murābiṭin*, Beyrut, Dāru’s-şekāfe, 1978, s. 130.

⁶⁶⁷ A. F. L. Beeston, *Arabic Literature to the End of the Umayyad Period*, London, Cambridge University Press, 1983, s. 329; Milūd ‘Abīd Menkūr, “*el-Ḳiyemu ‘l-aḥlākiyye fi ‘ş’ri ‘z-zuḥd ‘inde Ebi ‘l-‘Atāhiye*”, *Ḥavliyyatu ‘t-turās*, Sayı: 1, Haziran 2004.

Umutsuzluğun soğukluğunu bağrımnda hissettim ve artık konup göçmekten de kurtuldum, rahata erdim.

Tamahkâr için parlayan, yağmuru olmayan, serap gibi nice yalancı şimşekler var! Eğer bunlardan umudumu kesseydim uğursuz olmazdı. Zira sana umut bağlamak benim katilimdir, vaatlerin ise kafamda çatışıyorlar.

Ey dünya, şimdi seni tanıdım; git (yanımdan) ey her türlü dağılmanın ve yok olmanın yurdu!

Zaman benim eğiticim oldu, sabah akşam bana misaller getirdi.

Şimdi hidayete götüren yolu gördüm, uğraştığım şeyleri bıraktım⁶⁶⁸. ”

Ebu'l-‘Atâhiye’nin zühdü tercihi hususundaki tartışma daha önceden yapılmıştı. Kişisel olarak buna yatkın olmasının yanında, onun bu tarzı seçmesinde en etkili sebep yaşının ilerlemiş olmasıdır. Yukarıdaki şiirin bazı beyitlerinde yaşlılığa atıfta bulunarak bunu açıkça ifade etmektedir:

وَلَقَدْ أَقَامَ لِي الْمَشِيبُ نَعَاتَهُ يُفْضِي إِلَيَّ بِمَفَرِّقٍ وَقَدَالٍ
وَلَقَدْ رَأَيْتُ الْمَوْتَ يُبْرِقُ سَيْفَهُ بِيَدِ الْمَنِيَّةِ، حَيْثُ كُنْتُ، حِيَالِي

“Yaşlılık alnımda ve ensemdede bana haber veren ölüm habercileri dikti.

Ölümü durduğum yerde, tam karşımda, ölüm eliyle kılıcını sallarken gördüm⁶⁶⁹. ”

Şairin yaşlılık dönemine girmesi onda çok derin etkiler bırakmış ve bu duruma bir süre alışamamıştır. Geri dönüp baktığında gençlik ve onun tazeliği çok uzaklarda kalmıştır:

وَلَّى الشَّبَابُ فَمَا لَهُ مِنْ حِيلَةٍ وَكَسَا ذُوَابَتِي الْمَشِيبُ خُمَارًا

“Gençlik gitti, hiç çaresi yok. Başımı aklar kapladı.

Daha dün aranızda olan en büyük şeref sahibi Bermekiler nerede?⁶⁷⁰ ”

Şair burada gençlik ile Bermekiler arasında bir ilişki kurmaktadır. Abbasi Devleti’ne siyasî ve ilmî sahalarda pek çok hizmet veren bu vezirler ailesi tarihçilerin sebebini tam olarak çözemediği bir sebepten dolayı idari hayattan uzaklaştırılmış, hatta bazılarının idam

⁶⁶⁸ EAD, s. 281-282; el-Mes‘ûdî, a.g.e., III/357; İbnu'l-‘Adîm, a.g.e., IV/1769.

⁶⁶⁹ EAD, s. 281.

⁶⁷⁰ el-İşfehâni, a.g.e., IV/93.

edilmesine ve hapsine kadar varılmıştır⁶⁷¹. İşte Ebu'l-^cAtâhiye gençliği ve gençliğin yok oluşunu bu kudretli ailenin parlak günlerine ve yok oluşuna benzetmektedir.

Gençliğin artık geri gelemeyecek şekilde geçip gitmesi ızdırap verici ve ağlanacak bir durumdur:

لَهْفِي عَلَى وَرَقِ الشَّبَابِ وَغُصُونِهِ الْخُضِرِ الرِّطَابِ
ذَهَبَ الشَّبَابُ وَبَانَ عَنِّي بَنِي غَيْرِ مُنْتَظَرِ الْإِيَابِ
فَلَأْبْكِيَنَّ عَلَى الشَّبَابِ بَ وَطَيْبِ أَيَّامِ التَّصَابِ

“Gençlik yaprağına ve yeşil dallarına üzüliyorum.

Gençlik gitti ve artık geri dönmesi beklenilmeyecek şekilde benden uzaklaştı.

O halde gençlik üzerine ve çocukluk günlerinin güzelliğine ağlayacağım⁶⁷². ”

لَأَبْكِيَنَّ عَلَى نَفْسِي وَحَقِّ لِيْهِ يَا عَيْنُ لَا تَبْخَلِي عَنِّي بِعِبْرَتِيْهِ
لَأَبْكِيَنَّ لِفَقْدَانِ الشَّبَابِ وَقَدْ نَادَى الْمَشِيبُ عَنِ الدُّنْيَا بِرَحْلَتِيْهِ

“Kendime ağlayacağım ve bu hakkımdır. Ey göz! Gözyaşımdan bana karşı cimrilik etme.

Gençliği yitirmeme ağlayacağım. Yaşlılık dünyadan göçme vaktimi ilan etti⁶⁷³. ”

Şair içinde bulunduğu duruma ağlar, ancak bu ağlamanın hiç bir faydası da yoktur:

بَكَيْتُ عَلَى الشَّبَابِ بِدَمْعِ عَيْنِي فَلَمْ يُغْنِ الْبُكَاءُ وَلَا النَّحِيبُ
فَيَا أَسَفَا أَسِفْتُ عَلَى شَبَابٍ نَعَاهُ الشَّيْبُ وَالرَّأْسُ الْخَضِيبُ
عَرِيتُ مِنَ الشَّبَابِ وَكَانَ غَضًّا كَمَا يَعْرِى مِنَ الْوَرَقِ الْقَضِيبُ
فَيَا لَيْتَ الشَّبَابَ يَعُودُ يَوْمًا فَأُخْبِرُهُ بِمَا صَنَعَ الْمَشِيبُ

“Gençliğe gözyaşlarım sel gibi ağladım. Ama bu ağlama ve göz yaşı hiçbir fayda sağlamadı.

Ne yazık! Saçın ağarmasının ve başın renginin değişmesinin ölüm haberini verdiği bir gençliğe üzüldüm.

Kuru dalın yapraktan soyunduğu gibi, taze haldeki gençlikten soyundum.

⁶⁷¹ Algül, a.g.e., III/276.

⁶⁷² EAD, s. 45.

⁶⁷³ EAD, s. 435.

Keşke gençlik bir gün geri gelseydi de ona yaşlılığın ne yaptığını anlatsaydım⁶⁷⁴. ”

Yeniden bir muhasebe yapan şair, yeni duruma alışmaya ve anlamaya çalışır. Daha soğukkanlı değerlendirmeler yapar. Hatta yavaş yavaş bahaneler de bulmaya başlar:

وَأَتَى الْمَشِيبُ مُؤَدِّبًا	ذَهَبَ الشَّبَابُ بِلَهْوِهِ
حَسْبُ امْرِئٍ مَا جَرَبَا	وَكَفَاكَ مَا جَرَبْتَهُ
دُنْيَا مُعْنَى مُتَعَبَا	يُمْسِي وَيُصْبِحُ طَالِبُ الدُّ
يُبْنِي الْخَرَابَ لِيُخْرِبَا	يُبْنِي الْخَرَابَ وَإِنَّمَا

“Gençlik oyun ve eğlencesiyle geçti gitti. Yola getirmek üzere yaşlılık geldi.

Edindiğin tecrübeler sana yeter; bir adama edindiği tecrübeler yeter.

Dünyayı isteyen sıkıntılı ve yorgun bir halde akşamlar, sabahlar.

Sonunda harabe olacak bina yapar. Harabe ancak harabe olmak için yapılır⁶⁷⁵. ”

Sonunda durumu kabullenir, gençlik ve yaşlılığın arasını bulur, insan hayatının bu iki önemli devresini barıştırır:

وَكَلَاهُمَا لَكَ حَلِيَّةٌ وَنِظَامُ	عَرَضَ الْمَشِيبُ مِنَ الشَّبَابِ خَلِيفَةً
وَكَلَاهُمَا نَعَمٌ عَلَيْكَ جِسَامُ	وَكَلَاهُمَا حُجَجٌ عَلَيْكَ قَوِيَّةٌ
وَعَلَى الشَّبَابِ تَحِيَّةٌ وَسَلَامُ	أَهْلًا وَسَهْلًا بِالْمَشِيبِ مُؤَدِّبًا

“Yaşlılık gençliğin halifesi olarak geldi. Her ikisi de senin için güzellik ve düzendir.

Her ikisinin de senin üzerinde kuvvetli delilleri vardır. Her ikisi de sana büyük nimetlerdir.

Yola getirici olarak yaşlılık hoş gelmiş safa getirmiş; giden gençliğe de selam olsun!⁶⁷⁶ ”

Artık belli bir olgunluğa ulaşmış, tecrübeler edinmiş şair, kafasında dünyayı çözmeye çalışır, hayatının muhasebesini yapar. Nihayet şunu iyice anlar ki, dünyaya boşuna umut bağlamıştı. Ailesinden ve sahip olduklarından ayrılacağı günün gelmesi kaçınılmazdı. Her ne olursa olsun ölüm mutlaka gelecekti:

⁶⁷⁴ EAD, s. 32.

⁶⁷⁵ EAD, s. 46.

⁶⁷⁶ EAD, s. 350.

طَوَالَ أَيَّ آمَالٍ	تَعَلَّقْتُ بِآمَالٍ
مُلِحًا أَيَّ إِقْبَالٍ	وَأَقْبَلْتُ عَلَى الدُّنْيَا
الْأَهْلَ وَالْمَالَ	أَيَا هَذَا تَجَهَّزْ لِفِرَاقٍ
عَلَى حَالٍ مِنْ الْحَالِ	فَلَا بُدَّ مِنَ الْمَوْتِ

“Uzun vadeli umutlara bağlandım, hem de ne umutlara!

Israrla dünyaya yöneldim, hem de ne yönelme!

Be adam! Aileden ve maldan ayrılmaya hazırlan.

Her hâlukârda ölümden kaçış yok⁶⁷⁷. ”

Aynı hususta başkalarını da uyarır:

طَوَالَ بَعْدَ آمَالٍ	تَمَسَّكَتُ بِآمَالٍ
بِعِزْمِ أَيَّ إِقْبَالٍ	وَأَقْبَلْتُ عَلَى الدُّنْيَا
حَاشْغَالًا بِأَشْغَالٍ	وَمَا تَتَفَكَّرُ أَنْ تَكْدَ
فِرَاقِ الْأَهْلِ وَالْمَالِ	فِيَا هَذَا تَجَهَّزْ لـ
عَلَى حَالٍ مِنَ الْحَالِ	فَلَا بُدَّ مِنَ الْمَوْتِ

“Devamlı olarak uzun vadeli umutlara sarıldın.

İnatla dünyaya yöneldin, hem de ne yönelme!

Hâlâ durmadan birçok işle uğraşıyorsun.

Be adam! Aileden ve maldan ayrılmaya hazırlan.

Her hâlukârda ölümden kaçış yok⁶⁷⁸. ”

Artık kendi tecrübelerini başkalarına aktarmaya çalışan misyon sahibi bir şairdir.

Dünyanın umutlarına aldananlara acıyarak bakar ve onları uyarmaya çalışır:

كَمْ قَدْ تَلَاعَبَتِ الدُّنْيَا بِأَمْثَالِهِ	مَسْكِينُ مَنْ غَرَّتِ الدُّنْيَا بِأَمَالِهِ
بِطَوْلِ إِدْبَارِهِ فِيهَا وَإِقْبَالِهِ	يَنْسَى الْمُلْحُ عَلَى الدُّنْيَا مَنِيتَهُ
حَتَّى تَقْنَصَهُ مِنْ جَرْفِ سَرِبَالِهِ	وَمَا تَزَالُ صُرُوفُ الدَّهْرِ تَخْتُلُهُ
شَيْئًا يَدُومُ مِنَ الدُّنْيَا عَلَى حَالِهِ	لَيْسَ اللَّيَالِي وَلَا الْأَيَّامُ تَارِكَةً

⁶⁷⁷ el-İşfahānī, a.g.e., IV/13.

⁶⁷⁸ EAD, s. 305-306.

يَا بُؤْسَ لِلْجَاهِلِ الْمَغْرُورِ كَيْفَ أَبِي
 الْمَرْءُ يُنْقِذُهُ مَا كَانَ قَدَّمَ فِي الدُّ
 يَا مَنْ يَمُوتُ غَدًا مَاذَا اعْتَدَدْتَ لِكُرِّ
 يَمُوتُ ذُو الْبِرِّ وَالتَّقْوَى فَتَغِيطُهُ
 اسْتَغْنِ بِاللَّهِ عَمَّنْ كُنْتَ تَسْأَلُهُ
 أَنْ يُخْطِرَ الْمَوْتَ فِي الدُّنْيَا عَلَى بَالِهِ
 دُنْيَا مِنْ أَحْسَانِهِ فِيهَا وَإِجْمَالُهُ
 بِ الْمَوْتِ عِنْدَ غَوَاشِيهِ وَأَهْوَالِهِ
 وَلَا تُنَافِسُهُ فِي بَعْضِ أَعْمَالِهِ
 فَاللَّهُ أَفْضَلُ مَسْئُولٍ لِسُؤَالِهِ

“Dünyanın, umutlarıyla aldattığı kimse zavallıdır. Dünya onun gibilerle ne kadar çok oynadı!

Dünyayı ısrarla talep eden kişi, uzun süre kötü bir hayat yaşaması ve sonra da iyi bir hayat yaşamasıyla ölümünü unuttu.

Musibetler, gömleğinin yakasından yakalamak için hâlâ onu aldatmaktadır.

Geceler ve gündüzler bir şeyin dünyada aynı halde devam etmesine müsaade etmez.

Vah mağrur cahile! Dünyada ölümü aklına getirmeyi nasıl reddetti?

Kişiyi, dünyada sunduğu iyilikleri ve güzellikleri kurtarır.

Ey yarın ölecek kişi! Felaketleri ve korkularıyla geldiğinde ölüm sıkıntısına karşı ne hazırladın?

Hayır ve takva sahibi ölüyor ve sen onu gıpta ediyorsun ama bazı amellerinde onunla yarışmıyorsun.

Önceden istediğin kimseyi bırak, Allah’tan başkasından isteme. Çünkü Allah, isteyenler için en iyi taleb kapısıdır⁶⁷⁹. ”

Hatta gerçekleşmesi an meselesi olan umutların bile aldatıcı olduğunu, boşa çıktığını zihinlere yerleştirmeye çalışır:

أَلَا رَبُّ أَمَالٍ إِذَا قِيلَ قَدْ دَنَتْ
 رَأَيْتَ صُرُوفَ الدَّهْرِ قَدْ حُلْنَ دُونَهَا

“Bakın! Nice umutlar vardır ki yaklaştı denildiğinde, musibetlerin onlara mani olduğunu görürsün⁶⁸⁰. ”

İnsanlara, dünyanın kendileriyle oynamasına müsaade etmemelerini tavsiye eder:

لَا تَلْعَبَنَّ بِكَ الدُّنْيَا وَزُخْرُفُهَا
 فَإِنَّهَا قُرِنَتْ بِالظِّلِّ فِي الْمَثَلِ

⁶⁷⁹ EAD, s. 333-334.

⁶⁸⁰ EAD, s. 405.

“Sakin dünya ve onun süslü yanı seninle oynamasın! Çünkü o, darbimeselde gölgeye benzetilmiştir⁶⁸¹. ”

Ebu'l-‘Atâhiye’nin hayatında bu dönemden sonra, artık gazel yoktur. Zaman zaman halife meclislerinde medih, mersiye gibi şiirler söylese de artık onun bütün ilgisi zühd, hikmet ve öğüt şiirlerinden yanadır. Bu arada geçmişte yaptıklarından büyük bir pişmanlık duymakta ve yanlışlarından dolayı Allah’tan samimi ve içten bir dille af dilemektedir:

مُقِرُّ بِالَّذِي قَدْ كَانَ مِنِّي	إِلَهِي لَا تُعَذِّبْنِي فَإِنِّي
لِعَفْوِكَ إِن عَفَوْتَ وَحَسُنَ ظَنِّي	فَمَا لِي حِيلَةٌ إِلَّا رَجَائِي
وَأَنْتَ عَلَيَّ ذُو فَضْلٍ وَمَنْ	وَكَمْ مِنْ زَلَّةٍ لِي فِي الْخَطَايَا
عَضِضْتُ أَنَا مِلي وَفَرَعْتُ سِنِّي	إِذَا فَكَّرْتُ فِي نَدَمِي عَلَيْهَا
وَأَقْطَعُ طَوْلَ عُمْرِي بِالتَّمَنِّي	أَجْنُ بَزْهَرَةِ الدُّنْيَا جُنُونَا
قَلْبْتُ لِأَهْلِهَا ظَهَرَ الْمَجْنُنْ	وَلَوْ أَنِّي صَدَقْتُ الزُّهْدَ عَنْهَا
لَشَرُّ الْخَلْقِ إِن لَمْ تَعْفُ عَنِّي	يَظُنُّ النَّاسُ بِي خَيْرًا وَإِنِّي

“Allahım! Beni azapla cezalandırma. Evet, daha önceki yaptıklarımı kabul ediyorum. Sen affedersen affedersin. Bunu ummakdan başka bir çarem yok, hüsnüzannım budur.

Ne kadar çok hataya düştüm, sen ise bana ihsan ve yardımda bulundun.

Bu hatalarımdaki pişmanlığı düşündükçe tırnaklarımı yiyor, dişlerimi sıkıyorum.

Dünya nimetlerine deli oluyorum ve bütün ömrümü temenni ile geçiriyorum.

Ondan uzaklaşmada sadık olsaydım, dünyadakilere sırtımı çevirirdim.

İnsanlar beni iyi biri zannediyor. Oysa ben, sen affetmezsen, yaratılmışların en kötüsüyüm⁶⁸². ”

Artık dünyayı anlamış, tecrübeli, öğüt veren bir Ebu'l-‘Atâhiye vardır. Geçen süre içinde hayat onu hikmet sahibi de yapmıştır.

كَفَاكَ بِدَارِ الْمَوْتِ دَارَ فَنَاءٍ	لَعَمْرُكَ مَا الدُّنْيَا بِدَارِ بَقَاءٍ
تَرَى عَاشِقَ الدُّنْيَا يَجْهَدُ بِلَاءٍ	فَلَا تَعَشِقِ الدُّنْيَا أُخِيَّ فَإِنَّمَا

⁶⁸¹ EAD, s. 295.

⁶⁸² EAD, s. 375, 376.

حَلَاوَتُهَا مَمَزُوجَةٌ بِمَرَارَةٍ وَرَاحَتُهَا مَمَزُوجَةٌ بِعَنَاءٍ
فَلَا تَمْشِ يَوْمًا فِي ثِيَابِ مَخِيلَةٍ فَإِنَّكَ مِنْ طِينٍ خُلِقْتَ وَمَاءٍ

“Yemin ederim ki dünya kalma yurdu değildir. Yok olma yurdu olarak bu ölüm yurdu (nun verdiği ders) sana yeterlidir.

Kardeşciğim! Dünyaya âşık olma. Çünkü dünyaya âşık olanın ancak büyük bir sıkıntı içinde olduğunu görüyorsun.

Bu dünyanın tatlı yanı acı yanıyla, rahatlığı sıkıntıyla iç içedir.

Hiçbir zaman kibirli bir şekilde yürüme. Çünkü sen toprak ve sudan yaratıldın⁶⁸³.”

Bu yeni dönemde, hikmet ve öğüt ihtiva eden şiirler gittikçe daha belirginleşmeye başlar.

أَلَمْ تَرَ رَبَّ الدَّهْرِ فِي كُلِّ سَاعَةٍ لَهُ عَارِضٌ فِيهِ الْمَنِيَّةُ تَلْمَعُ
أَيَا بَانِي الدُّنْيَا لَغَيْرِكَ تَبْتَنِي وَيَا جَامِعَ الدُّنْيَا لَغَيْرِكَ تَجْمَعُ
أَرَى الْمَرْءَ وَثَابًا عَلَى كُلِّ فُرْصَةٍ وَلِلْمَرْءِ يَوْمًا لَا مَحَالَةَ مَصْرَعُ
تَبَارَكَ مَنْ لَا يَمْلِكُ الْمُلُوكَ غَيْرُهُ مَتَى تَتَقَضَى حَاجَاتُ مَنْ لَيْسَ يَشْبَعُ
وَأَيُّ امْرِئٍ فِي غَايَةِ لَيْسَ نَفْسُهُ إِلَى غَايَةِ أُخْرَى سِوَاهَا تَطْلُعُ

“Her saat feleğin musibetlerini görmedin mi? Onun içerisinde (şimşek gibi) ölümün parladığı bulutları vardır.

Ey dünyayı imar eden! Kendinden başkası için yapıyorsun. Ey dünya malı toplayan kişi! Başkası için topluyorsun.

Kişinin her fırsatta sıçradığını görüyorum. Oysa kişi için ölüm kaçınılmazdır.

Kendisinden başka mülk sahibi olmayan Allah, ne yücedir! Doymak bilmeyen kişinin ihtiyaçları ne zaman biter?

Hangi insan, nefsi artık başka bir gayeyi gözlemeyeceği, bir gayeye ulaşmıştır?⁶⁸⁴”

Öğütlerinde hiç kimseyi ayırt etmez, çekinerek de olsa halifelere de öğüt verir. Oğlu Muḥammed’in anlattığına göre, Hārūn er-Reşīd bir gün Ebu’l-‘Atāhiye’den öğüt ister. Şair

⁶⁸³ EAD, s. 2-3.

⁶⁸⁴ el-İşfehānī, a.g.e., IV/66.

bu hususta korktuğunu dile getirince, bir şey yapmayacağına dair ona güvence verir. Bunun üzerine şairin ağzından, Hārūn’u ağlatan şu beyitler dökülür⁶⁸⁵:

لا تَأْمَنِ الموتَ في طَرْفٍ ولا نَفْسٍ إِذَا تَسْتَرَّتْ بِالْأَبْوَابِ وَالْحَرَسِ
واعْلَمْ أَنَّ سِيْهَامَ الموتِ قاصِدةٌ لكلِّ مُدْرِعٍ مِنَّا ومُتَّـرِسِ
ترجو النجاةَ ولم تَسْلُكْ طَرِيقَتَهَا إِنَّ السَّفِينَةَ لَا تَجْرِي عَلَى الْيَسِ

“Ölümden bir göz kırpma, bir nefes alma süresi kadar bile emin olma, kapılarla muhafızlarla sarılı olsan da.

Bil ki ölüm okları yönelmiştir, bizden her zırhlı ve kalkanlı olana.

Kurtuluş yoluna girmeden kurtulmayı diliyorsun. Oysa gemi karada gitmez⁶⁸⁶.”

Bütün dünya edebiyatlarında ölüm vazgeçilmez bir tema olarak karşımıza çıkmaktadır. Türklerin İslâm dinini kabul etmelerinden sonra ortaya koydukları ve 20. yüzyıla kadar devam eden divan edebiyatında da ölüm birçok şair tarafından işlenmiştir. Şairin dünyaya ve hayata bakışı, ölüm düşüncesini etkilemiştir. İslâm medeniyeti çerçevesinde eser veren divan şiirinde ölüm, muhasebe düşüncesiyle ele alınmıştır. Yani şair, ölümü sorgulamaz. Ölüm hayat kadar gerçektir ve kabul edilmiştir⁶⁸⁷.

Ebu’l-‘Atâhiye’nin ölüm ve mezarı çokça zikretmesine İslâm inancı dışında referanslar aramaya çalışmak boşuna bir çabadır. Ölüm her canlının mutlaka tadacağı bir şeydir: {كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ} “Her nefis ölümü tadacaktır⁶⁸⁸.” Gideceği en son yer de mezardır. O halde bu gerçeği kabullenmek, bu gerçeğe hazır olmak gerekmektedir. Ebu’l-‘Atâhiye açısından burada bir tevekkül söz konusudur. Ölüme karşı bir isyan bir sorgulama yapmamaktadır. Bütün amacı insanları uyarmaktır. Mezarla ilgili kelimeleri çokça zikretmesi ve mezarın tüyler ürperten tablolarını gözler önüne sermesi insanların içinde bulunduğu gafletten uyanmaları içindir.

Yunus Emre’nin şiirlerinde dile getirdikleri de Ebu’l-‘Atâhiye’nin dile getirdiklerinden farklı değildir. Maksudı insanları gafletten uyandırmaktır. Yunus da, önce dünya hayatının kısırlığını vurgular:

⁶⁸⁵ a.e., IV/112; İbn Hibbân, *Ravdatu’l-‘uḳalâ*, s. 285.

⁶⁸⁶ EAD, s. 194; İbn Manzûr, *Muhtaşaru târîhi Dimeşk*, XXVII/21.

⁶⁸⁷ Mahmut Kaplan, “Divan Şiirinde Ölüm Düşüncesi”, Köprü Dergisi, Sayı: 76, Güz 2001.

⁶⁸⁸ 3 Âl ‘İmrân, 185.

*Bu dünyânın meseli bir ulu şâra benzer
Velî bizim ömrümüz bir tez pazara benzer
Her kim bu şâra geldi bir lahza karâr kıldı
Geri dönüp gitmeği gelmez sefere benzer
Bu şarın evvel tadı şehd ü şekerden şîrîn
Ahir acısını gör şu zehr-i mâra benzer⁶⁸⁹*

Sonra mezarın dehşetini dile getirir:

*“Teferrüc eyleye vardım sabahın sinleri gördüm
Karışmış kara toprağa şu nazik tenleri gördüm
Çürümüş toprak içre ten sin içinde yatar pinhân
Boşanmış damar akmış kan batmış kefenleri gördüm
Yıkılmış sinleri dolmuş hep evleri harâb olmuş
Kamu endişeden kalmış ne düşvar halleri gördüm
Yaylalar yaylamaz olmuş kışlalar kışlamaz olmuş
Bar tutmuş söylemez olmuş ağızda dilleri gördüm
Soğulmuş şol kara gözler belirsiz olmuş ay yüzler
Kara toprağın altında gül deren elleri gördüm”⁶⁹⁰*

Mezarın tüyler ürperten bu tablosunu dile getirmekle tek amacı vardır, o da aynı sonu paylaşacak olan insanların ibret almasıdır:

*Sana ibret gerek ise gel göresin bu sinleri
Ger taş isen eriyessin bakıp göricek bunları
Şunlar ki çoktur malları gör nice oldu hâlleri
Sonucu bir gömlek giymiş onun da yoktur yenleri
Kanı mülke benim diyen köşk ü sarây beğenmeyen
Şimdi bir evde yatarlar taşlar olmuş üstünleri
Bunlar eve girmeyeler zühd ü tâat kılmayalar
Bu beyliği bulmayalar zirâ geçti devrânları⁶⁹¹*

⁶⁸⁹ Yunus Emre Divanı, Hazırlayan: Mustafa Tatçı, Akçağ Yayınları, Ankara, 1991, s. 80.

⁶⁹⁰ a.e., s. 159.

⁶⁹¹ a.e., s. 246.

Ebu'l-‘Atāhiye’nin kullandığı dil Yunus’un diliyle aynıdır, aynı maksatla mezardan bahsetmektedir:

وَعَظَّتْكَ أَجْدَاثُ صُمْتُ	وَنَعْتُكَ أَرْمَنَةُ خُفْتُ
وَتَكَلَّمْتُ عَنْ أَوْجِهِ	تَبَلَّى وَعَنْ صُورٍ سُبْتُ
وَأَرَّتْكَ قَبْرُكَ فِي الْقَبْرِ	رِ وَأَنْتَ حَيٌّ لَمْ تَمْتُ

“Susmuş cesetler sana öğüt veriyor, yok olup gitmiş asırlar sana ölüm haberini veriyor.

Çürümüş yüzlerden, parça parça olmuş cesetlerden bahsediyor.

Sen daha ölmeden hayattayken kabirler içinde kabrini gösteriyor⁶⁹².”

Ebu'l-‘Atāhiye’nin zühdiyyatının büyük bir bölümü terhîb ve terğîb; salih amellerle Allah’a yaklaşma; haşr ve hesap; tevbe hususlarını içermektedir⁶⁹³.

Burada Ebu'l-‘Atāhiye’nin *el-Urcūzetu zātu’l-emşāl* isimli tamamı hikmet içerikli şiirinden de bahsetmek gerekmektedir. Adından da anlaşıldığı gibi şiir recez bahrinde söylenmiştir.

Recez hem bahrin hem de bu bahirde yazılan şiirlerin ortak adıdır. Recez şiiri, el-Ḥalîl b. Aḥmed’in tasnif ettiği 15 bahirden biri olan ve aynı adı taşıyan “recez” bahriyle yazılır. Her şatırda üçer mustefîlun’dan oluşur. Meczuu ikişer müstefîlun’dan oluşur. Cahiliye Devrinde hâkim olan bir halk vezniydi. İki ya da üç beyti geçmezdi. İlk defa muḥaḍram şairlerden el-Aḡleb el-‘İclî (ö. 641) bu türü uzatmıştır⁶⁹⁴. Bu yeni tür recezlere *urcūze* denmiştir.

Hicri birinci asrın yarısından sonra gittikçe rağbet gören urcūze bazı sanatkârların eserlerinde büyük ölçüde yer almıştır. Hatta zamanla sadece bu tür şiirler söyleyen recez şairleri (rāciz, reccāz, reccāze) yetişmiştir. el-‘Accāc (ö. 708) ve oğlu Ruḥbe (ö. 762) bu tarzın en büyük temsilcileri sayılmaktadır. Abbasi devrinin başlarından itibaren bu şeklin kullanılış sahası âdetâ sınırlanarak hikâye, fıkra, tasvir, öğretici eserler v.s. gibi bazı konu-

⁶⁹² İbn Kuteybe, *eş-Şi‘r ve ‘ş-şu‘ara*, II/794.

⁶⁹³ Menkūr, a.g.m.

⁶⁹⁴ Vehbe - el-Muhendis, *a.g.e*, s. 176.

lara tahsis edildi. Bununla birlikte urcûze, mesnevi gibi önemli nazım şekillerinin doğmasına ve gelişmesine yol açmıştır.⁶⁹⁵

Recez yapısı itibariyle diğerlerinden ayrıdır. Recezde bir beyit mısra diyebileceğimiz iki şatrdan meydana gelmeyip, her şatr kafiye ile sona eren birer beyit halindedir.

Abbasi döneminde dar bir alana sıkıştırılmış olan bu tür şiiri Ebu'l-‘Atâhiye, zühd ve hikmet alanına taşıyarak tekrar edebî nitelik kazandırmıştır. Bu alandaki en önemli şiiri de *el-Urcûzetu zâtu 'l-emşâl*' dir.

Tamamı hikmet içerikli olan bu şiirin birkaç bin beyit olduğunu söylemektedirler⁶⁹⁶. el-Egânî'de dörtbin beyit civarında olduğu zikrediliyor⁶⁹⁷. Ebu'l-‘Atâhiye'nin şaheserlerinden sayılan bu urcûzenin⁶⁹⁸ Şukri Faysal'ın tahkikini yaptığı divanda üçyüz yirmi beyiti yer almaktadır.

Aşağıdaki beyitler bu urcûzedan alınmıştır:

وَحُسْنُ مَا صَرَفَ مِنْ أُمُورِهِ	الْحَمْدُ لِلَّهِ عَلَى تَقْدِيرِهِ
شُكْرًا عَلَى إِعْطَائِهِ وَمَنْعِهِ	الْحَمْدُ لِلَّهِ بِحُسْنِ صُنْعِهِ
وَيَسْتُرُ الْجَهْلَ عَلَى مَنْ يُظْهِرُهُ	يَخِيرُ لِلْعَبْدِ وَإِنْ لَمْ يَشْكُرْهُ
وَأَطْمَعَ الْعَامِلَ فِي ثَوَابِهِ	خَوْفَ مَنْ يَجْهَلُ مِنْ عِقَابِهِ

“Takdirinden ve işleri güzel yapmasından dolayı hamd Allah’a mahsustur.

Güzel eylemesinden dolayı Allah’a hamdolsun; verdiği ve vermediğine şükürler olsun.

Şükretmese de kul için hayırlısını yapar; cehaletini ortaya koyanın cehaletini örter.

Hesaba çekileceğinden habersiz olanı uyarır; sevap için çalışanı heveslendirir⁶⁹⁹.”

حَسْبُكَ مِمَّا تَبْتَغِيهِ الْقَوْتُ مَا أَكْثَرَ الْقَوْتَ لِمَنْ يَمُوتُ

⁶⁹⁵ Nihad Çetin, *Eski Arap Şiiri*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1973, s. 65, 66, 67, 68.

⁶⁹⁶ ‘Abbās el-Ḳummī, *a.g.e.*, I, 122.

⁶⁹⁷ el-İşfehānī, *a.g.e.*, IV/40.

⁶⁹⁸ *a.y.*

⁶⁹⁹ *EAD*, s. 444-445.

إِنْ كَانَ لَا يُغْنِيكَ مَا يَكْفِيكَ فَكُلْ مَا فِي الْأَرْضِ لَا يُغْنِيكَ
الْفَقْرُ فِيمَا جَاوَزَ الْكَفَافَا مَنْ عَرَفَ اللَّهَ رَجَا وَخَافَا
إِنَّ الْقَلِيلَ بِالْقَلِيلِ يَكْثُرُ إِنَّ الصَّفَاءَ بِالْقَذَى لِيَكْدُرُ

“İstediğinden yaşatacak miktarda rızık sana yeter. Ölecek kimse için bu miktar bile ne kadar çoktur!

Sana yetecek kadar olan seni ihtiyaç duymaz hale getirmiyorsa, yeryüzündekinin tamamı da getirmez.

Fakirlik ihtiyaç miktarını aşandadır. Kim Allah’ı tanırsa umut ve korku içinde bulunur.

Şüphesiz ki az azla çoğalır. Berraklık çer çöple bulanıklaşır⁷⁰⁰. ”

إِنَّ الشَّبَابَ وَالْفَرَاغَ وَالْجِدَّةَ مَفْسَدَةٌ لِلْمَرْءِ أَيُّ مَفْسَدَةٍ

“Gençlik, işsizlik ve zenginlik insanın tam manasıyla bozulma sebebidir⁷⁰¹. ”

إِنَّ الشَّبَابَ حِجَّةُ التَّصَابِي رَوَائِحُ الْجَنَّةِ فِي الشَّبَابِ

“Gençlik, çocukluk edip eğlenmenin bahanesidir, sebebidir. Cennet kokuları gençliktedir⁷⁰². ”

Burada şunu da belirtmek gerekir ki, Ebu’l-‘Atâhiye zühd ve hikmet içerikli şiirlerinin çoğunda ilhamını Kur’an ve Hadis’ten almıştır. Bu konu müstakil başlıklar altında verildiği için burada üzerinde durulmamıştır.

2.6. Kur’an ve Hadis Kaynaklı Şiirleri

Anlam bakımından düşünüldüğünde, Ebu’l-‘Atâhiye’nin *zühdiyyât* denilen şiirlerinin büyük bir bölümü ya Kur’an ve hadislerle ya da önceki nesillerden gelen hikmetli sözler ve atasözlerine atıfta bulunmaktadır. Özellikle Kur’an ve hadislerin etkisi Ebu’l-‘Atâhiye’nin şiirinde belirgin bir şekilde görülmektedir. Dolayısıyla, şiirlerinin hepsini bu açıdan ele almak demek, inceleme içinde bu hususa ayrılan yerin kat kat aşılması demektir. Bu yüzden, belirli sayıda örneklere yer verildi. Ancak, bu hususun ağırlığını vurgulayabilmek için örneklerin sayısı mümkün olduğu kadar çok tutulmaya çalışıldı.

⁷⁰⁰ EAD, s. 446; el-Ğazvî, a.g.e., s. 334; et-Teftâzânî, a.g.e., s. 273; İbn Huccet el-Ğamevî, a.g.e., II/266.

⁷⁰¹ el-İşfehânî, a.g.e., IV/40; eş-Şe‘alibî, *Kitābu ħāssi’l-ħāss*, s. 110.

⁷⁰² eş-Şe‘alibî, *Şimāru’l-ğulüb*, s. 696.

Klasik edebiyat kitaplarında Ebu'l-‘Atāhiye’nin atıfları eski Yunanlıların sözlerine⁷⁰³ kadar genişletilmiştir. Konuyu bu tarzda ele almanın abartılı olacağı düşünülerek, sadece Kur’an ve hadisler çerçevesinde kalmanın uygun olacağı düşünüldü.

Örnek olarak verilen hadislerin sıhhatiyle ilgili tartışmalar bu konunun dışında kalmaktadır. Dolayısıyla bu tartışmalara girilmeyecek, “hadis” olarak bilinen söze atıfta bulunması göz önünde bulundurulacaktır.

Beyitler seçilirken, bazı lafızlarının ayet ve hadis metinlerinde geçmesi göz önünde bulunduruldu. Bazen de anlam bakımından uygunluğuna bakıldı. Örneklerde önce ayet ve hadis sonra ilgili beyit/beyitler verildi.

2.6.1. Kur’an Kaynaklı Şiirleri

Örnek 1:

Kur’an, insanın üstünlüğünün ve şerefının tek ölçüsü olarak takvayı (Allah korkusu-nu) vurgular:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ

{خَبِيرٌ}

“Ey insanlar! Biz sizi bir erkek ve bir kadından yarattık ve sizi kavimler ve kabileler haline getirdik ki birbirinizi tanıyabilesiniz. Şüphesiz, Allah katında en üstün olanınız, O’ndan en çok korkanınızdır. Allah her şeyi bilendir, her şeyden haberdar olandır⁷⁰⁴.”

{الْعَاقِبَةُ لِلتَّقْوَىٰ}

“Sonunda, Allah korkusu taşıyanlar kârlı çıkacaktır⁷⁰⁵.”

Aynı şekilde takva konusu Ebu'l-‘Atāhiye’nin beyitlerinde de sık sık dile getirilir. Ancak takva ile övünülebilir; gerçek zenginlik ve şeref takvayla olur; ebedi Cennet nimetlerine ancak takvayla kavuşulur:

⁷⁰³ el-İşfehānī, *a.g.e.*, IV/48; el-Cāhiz, *a.g.e.*, I/407; el-Kazvīnī, *a.g.e.*, s. 386; İbn Ṭabāṭabā el-‘Alevī, *‘İyāru’ş-şīr*, tah: ‘Abbās ‘Abdu’s-Sātir, Beyrut, Dāru'l-kutubi'l-‘ilmiyye, 1982, s. 82; Ebū Hilāl el-‘Askerī, *Kitābu’ş-şinā‘ateyn: el-Kitābetu ve’ş-şīr*, İstanbul, Maṭba‘atu Maḥmūd Bek, 1320, s. 11.

⁷⁰⁴ 49 el-Hucurāt/13.

⁷⁰⁵ 20 Tāhā/132.

دَعْنِي مِنْ ذِكْرِ أَبِي جَدٍّ وَنَسَبِ يُعْلِيكَ سُرَّ الْمَجْدِ
مَا الْفَخْرُ إِلَّا فِي التَّقَى وَالزُّهْدِ وَطَاعَةِ تُعْطِي جَنَّاتِ الْخُلْدِ

“Bırak seni şeref surlarına yükselten babayı, dedeyi, soyu, sopu...”

Övünç ancak, sana sonsuzluk cennetlerini verecek takvada, zühdde, taattadır⁷⁰⁶. ”

أَلَا إِنَّمَا التَّقْوَى هُوَ الْعِزُّ وَالْكَرَمُ وَحُبُّكَ لِلدُّنْيَا هُوَ الذُّلُّ وَالْعَدَمُ

“Bakin! Ancak takva izzet ve şereftir; dünya sevgisi fakirlik ve hiçliktir⁷⁰⁷. ”

أَلَا إِنَّ تَقْوَى اللَّهِ أَكْرَمُ نَسَبَةٍ تَسَامَى بِهَا عِنْدَ الْفَخَارِ كَرِيمُ

“Haberiniz olsun! En şerefli mensubiyet Allah korkusudur. Şerefli kimse öğündüğünde onunla yücelir⁷⁰⁸. ”

أَشَدُّ الْجِهَادِ جِهَادُ الْهَوَى وَمَا كَرَّمَ الْمَرْءَ إِلَّا التَّقَى

“Cihadın en çetini arzu ve hevaya karşı verilen cihattır. Kişiyi ancak Allah korkusu şerefendirir⁷⁰⁹. ”

إِنَّ الْغِنَى فِي النُّفُوسِ وَالْعِزُّ تَقْدُ حَوَى اللَّهُ لَا فِضَّةً وَلَا ذَهَبُ

“Nefislerin zenginliği ve şerefi Allah korkusudur, gümüş ve altın değil⁷¹⁰. ”

فَتَقْوَى اللَّهِ تُغْنِيكَ وَإِنْ سُمِّيتَ صُعْلُوكَا

“Allah korkusu seni zengin kılar, beş parasız diye isimlendirilsen de⁷¹¹. ”

وَإِنْ اتَّقَيْتَ فَإِنَّ تَقْدُ حَوَى اللَّهُ مِنْ خَيْرِ النَّفْلِ

“Eğer (Allah’tan) sakınıyorsan hiç şüphesiz Allah korkusu en hayırlı ganimettir⁷¹². ”

Ahret yolcusu olan insanın yanına alacağı en kıymetli azık da yine takvadır.

{وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى وَاتَّقُونِ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ}

⁷⁰⁶ el-İşfehānī, a.g.e., IV/7.

⁷⁰⁷ EAD, s. 348/357.

⁷⁰⁸ EAD, s. 347.

⁷⁰⁹ EAD, s. 7.

⁷¹⁰ EAD, s. 45.

⁷¹¹ EAD, s. 262

⁷¹² EAD, s. 316.

“Ve kendiniz için hazırlıkta bulunun ve şüphesiz, tüm hazırlıkların en hayırlısı, Allah korkusudur. Öyleyse benden korkun, siz ey akıl sahipleri!”⁷¹³”

أَيُّهَا الْمَزْمَعُ الرَّحِيلَ عَنِ الدُّنَى سَيَا تَزُودُ لِذَاكَ مِنْ خَيْرِ زَادٍ

“Ey dünyadan gitmeye kararlı kişi! Bunun için en hayırlı azıktan hazırlık yap!”⁷¹⁴”

لَأُطْعَنَنَّ إِلَى دَارٍ خُلِقَتْ لَهَا وَخَيْرُ زَادِي إِلَيْهَا خَيْرُ أَعْمَالِي

“Kendisi için yaratıldığım bir yurda göçeceğim. Oraya götüreceğim en hayırlı azık ise hayırlı amellerimdir.”⁷¹⁵”

كَمْ مِنْ فِتْيَةٍ قَدْ دَنَّتْ لِلْمَوْتِ رِحْلَتُهُ وَخَيْرُ زَادِ الْفِتْيَةِ لِلْمَوْتِ تَقْوَاهُ

“Ölüm yolculuğu yaklaşmış ne kadar çok genç vardır! Ve gencin ölüm için hazırlayacağı en hayırlı azığı da Allah korkusudur.”⁷¹⁶”

Örnek 2:

{وَأَنَّهُ هُوَ أَضْحَكَ وَأَبْكَى}”⁷¹⁷”

يَبْكِي وَيَضْحَكُ ذُو نَفْسٍ مُصَرَّفَةٍ وَاللَّهُ أَضْحَكَهُ وَاللَّهُ أَبْكَاهُ

“Değişken nefis sahibi hem güler hem ağlar. Onu Allah güldürdü, Allah ağlattı.”⁷¹⁸”

بَيْتُ الْبَلَى أَقْصَرُ بَيْتِ سَمَكَا سُبْحَانَ مَنْ أَضْحَكَنَا وَأَبْكَى

“Eskime, yok olma yurdu en kısa süren yurttur. Hem güldüren hem ağlatan (Allah’ı) tesbih ederim.”⁷¹⁹”

Örnek 3:

İnsan, bir şeyin ileride kendisine fayda mı yoksa zarar mı vereceğini kestiremez. Bunu ancak, bilgisi her türlü zaman ve mekânı kuşatmış olan Allah bilir. O halde hemen sevinmek veya hemen üzülmek yanlış olur:

⁷¹³ 2 el-Bakara/197.

⁷¹⁴ EAD, s. 113.

⁷¹⁵ EAD, s. 321.

⁷¹⁶ EAD, s. 420.

⁷¹⁷ 53 en-Necm/43.

⁷¹⁸ EAD, s. 419.

⁷¹⁹ EAD, s. 461.

{عَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَعَسَى أَنْ تُحِبُّوا شَيْئًا وَهُوَ شَرٌّ لَكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ}

“Hoşlanmadığınız bir şeyin sizin için hayırlı olması mümkündür; hoşlandığınız bir şeyin de sizin için kötü olması mümkündür. Allah bilir, siz bilemezsiniz⁷²⁰.”

{فَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَيَجْعَلَ اللَّهُ فِيهِ خَيْرًا كَثِيرًا}

“Olabilir ki hoşlanmadığınız bir şeyi Allah büyük bir hayra vesile kılmış olabilir⁷²¹.”

وَقَدْ يَهْلِكُ الْإِنْسَانُ مِنْ بَابِ أَمْنِهِ وَيَنْجُو لَعَمْرُ اللَّهِ مِنْ حَيْثُ يَحْذَرُ

“İnsan güvendiği yerden helak olabilir ve Allah’a yemin ederim ki, sakıncalı gördüğün yerden kurtuluşu olabilir⁷²².”

يَكُونُ الْفَتَى فِي نَفْسِهِ مُتَحَرِّزًا يَأْتِيهِ أَمْرُ اللَّهِ مِنْ حَيْثُ لَا يَدْرِي

“Kişi kendisine dikkat eder (ama) Allah’ın emri bilmediği yönden gelir⁷²³.”

Örnek 4:

{إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْفُلْكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ وَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ مَاءٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ وَتَصْرِيفِ الرِّيَّاحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ}

“Kuşkusuz, göklerin ve yerin yaratılışında; gece ile gündüzün birbirini takip edişinde; insanlara faydalı yüklerle denizlerde seyreden gemilerde; Allah’ın gökten indirerek onunla ölü toprağa can verdiği ve her çeşit canlının çoğalmasını sağladığı yağmurlarda; rüzgârların değişmesinde ve gökle yer arasında kendileri için tayin edilmiş belirli güzergâhlarda akan bulutlarda düşünüp akıllarını kullananlar için mesajlar vardır⁷²⁴.”

{إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَآيَاتٍ لِأُولِي الْأَلْبَابِ}

“Kuşkusuz, göklerin ve yerin yaratılışında ve gece ile gündüzün birbirini izlemesinde akıl sahipleri için alınacak dersler vardır⁷²⁵.”

وَلِلَّهِ فِي كُلِّ تَحْرِيكَةٍ عَلَيْنَا وَتَسْكِينَةٍ شَاهِدٌ
وَفِي كُلِّ شَيْءٍ لَهُ آيَةٌ تَدُلُّ عَلَى أَنَّهُ وَاحِدٌ

⁷²⁰ 2 el-Bakara/216.

⁷²¹ 4 en-Nisâ/19.

⁷²² EAD, s. 151.

⁷²³ EAD, s. 147.

⁷²⁴ 2 el-Bakara/164.

⁷²⁵ 3 Âl İmrân/190.

“Her harekette ve hareketsizlikte bize onu gösteren bir şahit vardır. Her şeyde, onun bir olduğunu gösteren bir işareti vardır⁷²⁶.”

Örnek 5:

{أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَكُونْ لَهُمْ قُلُوبٌ عَقِلُونَ بِهَا أَوْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ}

“Yeryüzünde gezip dolaşmıyorlar mı ki, orada olup biteni kalpleri kavrasın ve kulakları işitsin? Ne var ki, onlarda kör olan gözler değil; kör olan, göğüslerdeki kalpler!⁷²⁷”

أَلَا رَبُّ ذِي عَيْنَيْنِ لَا تَنْفَعَانِهِ وَهَلْ تَنْفَعُ الْعَيْنَانِ مَنْ قَلْبُهُ أَعْمَى

“Haberiniz olsun! Nice göz sahipleri vardır ki bu gözler kendisine fayda vermez. Gözler, kalbi kör olana fayda verir mi!⁷²⁸”

Örnek 6:

{كَأَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لَيَطْغَى، أَنْ رَآهُ اسْتَغْنَى}

“Hayır ama, insan kesinlikle azar, ne zaman kendini yeterli görse⁷²⁹.”

الْمَرْءُ أَفْتَهُ هَوَى الدُّنْيَا وَالْمَرْءُ يَطْغَى كُلَّمَا اسْتَغْنَى

“Kişinin felaketi dünya sevgisidir. Kişi kendisini başkalarına muhtaç görmezse azar⁷³⁰.”

Örnek 7:

{وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ}

“Eğer kullarım sana beni sorarlarsa, bilsinler ki ben çok yakınım; bana dua ettiği zaman, edenin duasına karşılık veririm⁷³¹.”

أَلَيْسَ اللَّهُ مِنْ كُلِّ قَرِيبٍ بَلَى مِنْ حَيْثُ مَا نُوْدِي أَجَابَا
وَلَمْ تَرَ سَائِلًا لِلَّهِ أَكْدَى وَلَمْ تَرَ رَاجِيًا لِلَّهِ خَابَا

⁷²⁶ EAD, s. 104; el-İşfehānī, a.g.e., IV/39.

⁷²⁷ 22 el-Hacc/46.

⁷²⁸ EAD-Tekmile, s. 482.

⁷²⁹ 96 el-‘Alağ/6-7.

⁷³⁰ EAD, s. 9.

⁷³¹ 2 el-Bakara/186.

“Allah her kese yakın değil midir, tabii ki yakındır. Her nereden kendisine niyaz edilse karşılık verir.

Allah’tan isteyen bir kimsenin isteğini tekrar ettiğini göremezsin; Allah’tan bekleyen bir kimsenin hayal kırıklığına uğradığını göremezsin⁷³².”

Örnek 8:

{مَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا. وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ}

“Kim Allah’tan korkarsa, Allah ona bir çıkış yolu yolu sağlar ve ona beklemediği yerden rızık verir⁷³³.”

وَرَبُّ مَنْ قَدْ جَاءَهُ رِزْقُهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَرْجُو وَلَا يَحْتَسِبُ

“Ve niceleri vardır ki, rızık ona ummadığı ve beklemediği yerden gelmiştir⁷³⁴.”

يُقَدِّرُ الْإِنْسَانُ فِي نَفْسِهِ أَمْرًا وَيَأْبَاهُ عَلَيْهِ الْقَضَا

وَيَرْزُقُ الْإِنْسَانُ مِنْ حَيْثُ لَا يَرْجُو وَأَحْيَانًا يَضِلُّ الرَّجَا

“İnsan kendi gönlünce bir şeyi takdir eder ama Allah’ın kazası ona mani olur,

Ve insan ummadığı yerden rızıklandırılır. Bazen de umudunu kaybettirir⁷³⁵.”

Örnek 9:

{كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ}

“(Allah’ın) zatından başka her şey yok olucudur⁷³⁶.”

فَالْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي يَبْقَى وَيَهْلِكُ مَا سِوَاهُ

“Hamd, bâki kalacak ve kendisinden başka her şey yok olacak olan Allah’a mahsustur⁷³⁷.”

فَالْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هُوَ دَائِمٌ أَبَدًا وَلَيْسَ لِمَا سِوَاهُ دَوَامٌ

“Hamd, ebedi olarak devam edecek olan, kendisinden başkasının devamı olmayan Allah’a mahsustur⁷³⁸.”

⁷³² EAD, s. 20.

⁷³³ 65 et-Ṭalak/2-3.

⁷³⁴ EAD, s. 31.

⁷³⁵ EAD, s. 8.

⁷³⁶ 28 el-Kaşaş/88.

⁷³⁷ EAD, s. 408.

Örnek 10:

{أَيْنَمَا تَكُونُوا يُدْرِكُكُمُ الْمَوْتُ وَلَوْ كُنْتُمْ فِي بُرُوجٍ مُّشِيدَةٍ}

“Nerede olursanız olun, ölüm gelip sizi bulacaktır, tahkim edilmiş kulelerde olsanız bile⁷³⁹.”

لَتَنَالَنَّكَ الْمَنَآيَا وَلَوْ أَنَّ نَكَ فِي شَاهِقِ عَلَيكَ الْحُصُونُ

“Ölüm sana mutlaka ulaşacaktır, üzerinde kalelerin bulunduğu yüksek bir yerde ol-
san bile⁷⁴⁰.”

Örnek 11:

{فَكَأَيُّ مَن قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا وَهِيَ ظَالِمَةٌ فِيهَا خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا وَبِئْسَ مَعْطَلَةٌ وَقَصْرٌ مَّشِيدٌ}

“Nice şehirleri, zulmetmekte iken yok ettik. Öyle ki, şimdi hepsi harap olmuş, yerinde yeller esiyor; ve nice kuyuları, göğe doğru yükseltilmiş nice sarayları ıssız bıraktık⁷⁴¹.”

يَا بَانِي الْقَصْرِ يَا مُشِيدَهُ قَصْرُكَ يُبْلِي جَدِيدَهُ الْحَقْبُ

“Ey saray yapan! Ey o sarayı göğe doğru yükselten! Sarayını zaman eskitip yok ede-
cek⁷⁴².”

وَكَمْ بَادَ جَمْعٌ أُولُو قُوَّةٍ وَحَصْنٌ حَصِينٌ وَقَصْرٌ مَّشِيدٌ

“Ve nice güç, kuvvet sahibi topluluk, erişilmez kale, göğe doğru yüksetilmiş saray
yok oldu gitti⁷⁴³.”

Örnek 12:

{قُلْ مَتَاعُ الدُّنْيَا قَلِيلٌ وَالْآخِرَةُ خَيْرٌ لِّمَنِ اتَّقَى}

“De ki: Bu dünya nimeti ve keyfi çok kısa ömürlüdür, ama ahiret, Allah’tan korkan kimse için daha
hayırlıdır⁷⁴⁴.”

{فَمَا مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا فِي الْآخِرَةِ إِلَّا قَلِيلٌ}

“... Fakat dünya hayatının sağlayacağı fayda, ahiret nimetleri yanında çok azdır⁷⁴⁵.”

⁷³⁸ EAD, s. 352.

⁷³⁹ 4 en-Nisâ/78.

⁷⁴⁰ EAD, s. 373.

⁷⁴¹ 22 el-Hacc/45.

⁷⁴² EAD, s. 25.

⁷⁴³ EAD, s. 106.

⁷⁴⁴ 4 en-Nisâ/77.

تَجَرَّدَ مِنَ الدُّنْيَا فَإِنَّكَ إِنَّمَا سَقَطْتَ إِلَى الدُّنْيَا وَأَنْتَ مُجَرَّدٌ
وَأَفْضَلُ شَيْءٍ نَلْتَ مِنْهَا فَإِنَّهُ مَتَاعٌ قَلِيلٌ يَضْمَحِلُّ وَيَنْفَدُ

“Dünyayı üzerinden çıkar at; çünkü sen dünyaya çıplak olarak düştün;

Dünyadan elde edeceğin en iyi şey, yok olacak, tükenecek çok küçük bir yararlanmadır⁷⁴⁶.”

Örnek 13:

{هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ}

“O evvel ve ahir, zahir ve batındır. O, her şeyi bilendir⁷⁴⁷.”

سُبْحَانَ مَنْ أَلْهَمَنِي حَمْدَهُ وَمَنْ هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ
وَمَنْ هُوَ الدَّائِمُ فِي مُلْكِهِ وَمَنْ هُوَ الْبَاطِنُ وَالظَّاهِرُ

“Kendisine hamdetmeyi bana ilham eden, evvel ve ahir olan, mülkünde ebedi olan, batın ve zahir olan (Allah’ı) tesbih ederim⁷⁴⁸.”

Örnek 14:

{وَنُفِّخَ فِي الصُّورِ ذَلِكَ يَوْمُ الْوَعِيدِ. وَجَاءَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَعَهَا سَائِقٌ وَشَهِيدٌ}

“Ve (yeniden diriliş) sûru, (sonunda) üflenecektir. İşte o, azap uyarısı yapılan gündür. Her bir kimse- nin yanında saik ve şehid olduğu halde gelecektir⁷⁴⁹.”

Ayetteki “saik”, Kıyamet Günü kişiyi hesap vermeye götürecek olan melek, “şehid” de kişinin dünyadaki amellerine şahitlik yapacak olan melek; ya da “saik” kişiyi götürecek melekler, “şehid” de kişiye şahitlik yapacak eller, ayaklar gibi kendisine ait organlar olarak tefsir edilmektedir⁷⁵⁰.

خَلَقَ الْخَلْقَ لِلْفَنَاءِ فَهُمْ بَيِّنَاتٌ مِنْهُمْ وَيَبِينُ سَعِيدٌ
لَيْتَ شِعْرِي وَكَيْفَ حَالُكَ يَا نَفْسُ غَدًا بَيْنَ سَائِقٍ وَشَهِيدٍ

⁷⁴⁵ 9 et-Tevbe/38.

⁷⁴⁶ EAD, s. 109.

⁷⁴⁷ 57 el-Ğadîd/3.

⁷⁴⁸ EAD, s. 175.

⁷⁴⁹ 50 Kâf/20-21

⁷⁵⁰ İbn Keşîr, İsmâ‘îl b. ‘Umer el-Ğureşî, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, tah: Sâmi b. Muḥammed Selâme, Beyrut, Dâru ṭayyibe, 1420/1999, VII/401.

“Halkı yok olmak üzere yarattı. Onlardan kimileri cehennemlik, kimileri de cennetliklerdir.

Yarın saik ve şehid arasındayken halin nasıl olacak keşke bilseydim⁷⁵¹. ”

Örnek 15:

“O, sizi aşama, aşama yarattı⁷⁵². ” {وَقَدْ خَلَقَكُمْ أَطْوَارًا}

مَا اسْتَوَى النَّاسُ مِنْذُ كَانُوا أَنْسَاءَ خَلَقَ اللَّهُ خَلْقَهُ أَطْوَارًا
مَنْ رَأَى عِبْرَةً فَفَكَّرَ فِيهَا لَمْ يَزِدْهُ التَّفَكُّرُ إِلَّا عِتْبَارًا

“Allah’ın, halkını aşama aşama yarattığı insanlar oldukları günden beri insanlar düzelmedi.

Kim bir ibret görür ve bu ibreti düşünürse bu düşünme onun ancak daha çok ibret almasını sağlar⁷⁵³. ”

Örnek 16:

{أَلَا إِلَى اللَّهِ تَصِيرُ الْأُمُورُ}

“İyi bilin ki bütün işler sonunda Allah’a varır⁷⁵⁴. ”

أَلَا إِلَى اللَّهِ تَصِيرُ الْأُمُورُ مَا أَنْتَ يَا دُنْيَايَ إِلَّا غُرُورٌ

“İyi bilin ki bütün işler sonunda Allah’a varır. Sen ey dünyam, aldatmacadan başka bir şey değilsin!⁷⁵⁵ ”

Örnek 17:

{وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ}

“Dünyâ hayâtı, aldatıcı zevkten başka bir şey değildir⁷⁵⁶. ”

أَلَا إِنَّمَا الدُّنْيَا مَتَاعٌ غُرُورٍ وَدَارُ صُعُودٍ مَرَّةً وَحُدُورٍ
كَأَنِّي بَيَوْمٍ مَا أَخَذْتُ تَأْهُبًا لَهُ فِي رَوَاحِي عَاجِلًا وَبُكُورِي

⁷⁵¹ EAD, s. 123.

⁷⁵² 71 Nûh/14.

⁷⁵³ EAD, s. 146.

⁷⁵⁴ 42 eş-Şūrā/53

⁷⁵⁵ EAD, s. 172.

⁷⁵⁶ 3 Āl ‘İmrān/185; 57 el-Ḥadīd/20.

“İyi bilin ki dünya ancak aldatıcı bir zevk ve bazen yükselme, bazen de alçalma yur-
dudur.

Sanki ben, sabah, öğle acilen yolculuğa çıkışında hazırlık yapmaya başlamadığım
bir gündeyim⁷⁵⁷.”

Örnek 18:

{وَلِلَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ}

“Bütün işlerin sonu Allah’a âittir (her şey sonunda O’na varacaktır)⁷⁵⁸.”

{وَمَنْ يُسْلِمْ وَجْهَهُ إِلَى اللَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَىٰ وَإِلَى اللَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ}

“Kim güzel davranarak özünü Allah’a teslim ederse o, en sağlam kulpa yapışmıştır. İşlerin sonu Al-
lah’a döner⁷⁵⁹.”

لِلَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ طوبى لِمُعْتَبِرٍ ذَكُورٍ

“İşlerin sonu Allah’a aittir; ne mutlu hatırlayan ibret alana.”⁷⁶⁰

لِلَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ جَمِيعاً أَخْشَى التَّفَرُّقَ أَنْ يَكُونَ سَرِيعاً

“Bütün işlerin sonu Allah’a aittir; ayrılığın çabuk olmasından korkarım⁷⁶¹.”

Örnek 19:

{إِنَّا لَا نُضِيعُ أَجْرَ مَنْ أَحْسَنَ عَمَلًا}

“Elbette biz işi güzel yapanın ecrini zayı etmeyiz⁷⁶².”

{إِنَّا لَا نُضِيعُ أَجْرَ الْمُصْلِحِينَ}

“Elbette biz, iyiliğe çalışanların ecrini zayı etmeyiz⁷⁶³.”

وَأَعْلَمُ بِأَنَّ جَمِيعَ مَا قَدَّمْتُهُ عِنْدَ الْإِلَهِ مُؤَفَّرٌ لَكَ لَمْ يَضَعْ

“Bil ki, sunduğun her şey Allah nezdinde senin için muhafaza edilir, zayı olmaz⁷⁶⁴.”

⁷⁵⁷ EAD, s. 170.

⁷⁵⁸ 22 el-Hacc/41.

⁷⁵⁹ 31 Loḫmān/22.

⁷⁶⁰ EAD, s. 165.

⁷⁶¹ EAD, s. 228.

⁷⁶² 18 el-Kehf/30.

⁷⁶³ 7 el-Aḫrāf/170.

Örnek 20:

{وَأَنْ لِّسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى. وَأَنْ سَعِيهِ سَوْفَ يُرَى. ثُمَّ يُجْزَاهُ الْجَزَاءَ الْأَوْفَى}

“İnsana çalışmasından başka bir şey yoktur. Ve çalışması da yakında görülecektir. Sonra ona tastamam karşılığı verilecektir⁷⁶⁵.”

فَمَا مَوْتُ الْأَحْيَاءِ إِلَّا لِيُعْتَبُوا وَإِلَّا لِيُجْزَى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا سَعَتْ

“Canlılar ancak, yeniden diriltilmesi için ve her birinin, çalışmasının karşılığını alması için öldürülür⁷⁶⁶.”

{فَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ مُخْلِفَ وَعْدِهِ رُسُلَهُ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ ذُو انتِقَامٍ}

“Sakın, Allah’ı, elçilerine verdiği sözden cayar, sanma! Allâh dâimâ üstündür, öç alandır!⁷⁶⁷”

فَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ يُخْلِفُ وَعْدَهُ بِمَا كَانَ أَوْصَى الْمُرْسَلِينَ وَأَرْسَلَا

“Sakın, Allah’ı, elçilerine tavsiye ettiği ve gönderdiği şey hakkında verdiği sözden cayar, sanma⁷⁶⁸.”

Örnek 21:

{أَرَأَيْتَ مَنْ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ أَفَأَنْتَ تَكُونُ عَلَيْهِ وَكِيلًا}

“Gördün mü, arzusunu tanrı edinen kimseyi? Onun savunucusu sen mi olacaksın?⁷⁶⁹”

{أَفَرَأَيْتَ مَنْ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ وَأَضَلَّهُ اللَّهُ عَلَى عِلْمٍ وَخَتَمَ عَلَى سَمْعِهِ وَقَلْبِهِ وَجَعَلَ عَلَى بَصَرِهِ غِشَاوَةً فَمَنْ يَهْدِيهِ مِنْ

بَعْدِ اللَّهِ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ}

“Keyfini tanrı edinen ve Allâh’ın bir bilgiye göre saptırdığı, kulağını ve kalbini mühürlediği, gözünün üstüne de perde çektiği kimseyi gördün mü? Şimdi ona Allah’tan sonra kim doğru yolu gösterecek? Düşünmüyor musunuz?⁷⁷⁰”

لَا تَمْضِ رَأْيَكَ فِي هَوَىٰ إِلَّا وَرَأْيَكَ فِيهِ قَصْدٌ

مَنْ كَانَ مُتَّبِعًا هَوَا هُ فَإِنَّهُ لِهَوَاهُ عَبْدٌ

⁷⁶⁴ EAD, s. 215.

⁷⁶⁵ 53 en-Necm, 39-41.

⁷⁶⁶ EAD, s. 70.

⁷⁶⁷ 14 İbrâhîm/47.

⁷⁶⁸ EAD, s. 304.

⁷⁶⁹ 25 el-Furkân/43.

⁷⁷⁰ 45 el-Câşiye/23.

“Fikrini nefsin arzusunda yürütme. Yoksa görüşün o arzuda amaç olur.

Kim hevasına kapılırsa, hevasının kulu olur⁷⁷¹.”

Örnek 22:

{يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّمَا بَغْيُكُمْ عَلَى أَنْفُسِكُمْ}

“Ey insanlar, taşkınlığınız ancak kendi aleyhinizedir⁷⁷².”

صَاحِبُ الْبَغْيِ لَيْسَ يَسْلَمُ مِنْهُ وَعَلَى نَفْسِهِ بَغْيٌ كُلُّ بَاغٍ

“Zulüm sahibi, zulmünden kurtulamaz ve her zalimin zulmü kendi aleyhinedir⁷⁷³.”

Örnek 23:

{لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا}

“Allâh, kimseye gücünün üstünde bir şey yüklemez⁷⁷⁴.”

وَاللَّهُ أَرْحَمُ بِالْفَتَى مِنْ نَفْسِهِ فَأَعْمَلْ فَمَا كُفِّتَ مَا لَمْ تَسْتَطِعْ

“Allah kişiye, o kişinin kendisinden daha merhametlidir. O halde sen çalış; gücünün üstündeki şeyle de mükellef değilsin⁷⁷⁵.”

Örnek 24:

{قُلْ إِنْ هَدَى اللَّهُ فَهُوَ الْهُدَى}

“De ki: Asıl doğru yol, Allâh’ın yoludur⁷⁷⁶.”

{مَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ وَمَنْ يُضِلِّ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ وَلِيًّا مُرْشِدًا}

“Allah kimi doğru yola iletirse o, yolu bulmuştur; kimi de sapıklıkta bırakırsa, artık onun için yol gösteren bir dost bulamazsın⁷⁷⁷.”

إِنْ أَنْتَ لَمْ تَهْدِنَا ضَلَلْنَا يَا رَبِّ إِنَّ الْهُدَى هُدَاكَ

⁷⁷¹ EAD, s. 118.

⁷⁷² 10 Yûnus/23.

⁷⁷³ EAD, s. 236.

⁷⁷⁴ 2 el-Bakara/286.

⁷⁷⁵ EAD, s. 215.

⁷⁷⁶ 2 el-Bakara/120; 3 Âl ‘İmrân/73; 6 el-En‘âm/71.

⁷⁷⁷ 18 el-Kehf/17; 17 el-İsrâ’/97.

“Eğer sen bizi doğru yola iletmezsen sapıtırız. Ey Rabbim! Doğru yol senin yolundur⁷⁷⁸.”

Örnek 25:

{لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ}

“Gözler O’nu görmez, O gözleri görür; O latiftir, herşeyden haberdar olandır⁷⁷⁹.”

أَحْطَتْ عَلِمًا بِنَا جَمِيعًا أَنْتَ تَرَانَا وَلَا نَرَاكَ

“Hepimizi bilginle kuşattın; sen bizi görürsün, biz seni göremeyiz⁷⁸⁰.”

Örnek 26:

{قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكُ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ وَتُعِزُّ مَنْ تَشَاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ بِيَدِكَ الْخَيْرُ

إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ}

De ki: "Allâh'ım, (ey) mülkün sâhibi, sen dilediğine mülkü verirsin, dilediğinden mülkü alırsın; dilediğini yükseltirsin, dilediğini alçaltırsın. Hayır, senin elindedir. Sen her şeye kâdirsin!⁷⁸¹”

أَنَا بِاللَّهِ وَحْدَهُ وَإِلَيْهِ إِنَّمَا الْخَيْرُ كُلُّهُ فِي يَدَيْهِ

“Ben yalnızca Allah’a aidim ve ona döneceğim. Hayrın tamamı onun ellerindedir⁷⁸².”

Örnek 27:

{وَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ بِشِمَالِهِ فَيَقُولُ يَا لَيْتَنِي لَمْ أُوتَ كِتَابِيهِ}

Kitabı sol tarafından verilen ise der ki: “Keşke bana Kitabım verilmeseydi!⁷⁸³”

لَيْتَ شِعْرِي يَمِينِي أُعْطِيَ أَمْ شِمَالِي عِنْدَ ذَلِكَ الْكِتَابَا

“O kitabın sırası geldiğinde, sağımdan mı yoksa solumdan mı verilecek, keşke bilseydim!⁷⁸⁴”

⁷⁷⁸ EAD, s. 262.

⁷⁷⁹ 6 el-En‘ām/103.

⁷⁸⁰ EAD, s. 262.

⁷⁸¹ 3 Âl ‘İmrân/26.

⁷⁸² EAD, s. 411.

⁷⁸³ 69 el-Hâkka/25.

⁷⁸⁴ EAD, s. 41.

أَيَا نَفْسُ لَا تَنْسِي كِتَابَكَ وَادْكُرِي لَكَ الْوَيْلُ إِنْ أُعْطِيَتْهُ بِشِمَالِكَ

“Ey nefis! Kitabını unutma ve eğer solundan verilirse şu aklında olsun ki, vay haline!

785 ”

لَيْتَ شِعْرِي غَدًا أُعْطِيَ كِتَابِي بِشِمَالِي لِشَقَوَاتِي أَمْ يَمِينِي

“Yarın, bahtsızlığımdan dolayı kitabım solumdan mı verilecek, yoksa sağımdan mı keşke bilseydim⁷⁸⁶. ”

Şair, Kur'an'da geçen bazı özel isimlere de atıfta bulunur. Bunlar, güç, iktidar, zenginlik, ihtişam, uzun ömür kavramlarının simgeleri haline gelmiş kavimler veya kişilerdir. Bu isimlere atıfta bulunması, iddia edildiği gibi⁷⁸⁷ ölümün gücü ve bu güç karşısında insanın çaresizliği ile izah edilen bir haletiruhiyeden kaynaklanmayıp, Müslüman bir şairin Kur'an üslubunu benimsemesinden ve kendi edebî tarzından kaynaklanmaktadır.

‘Ād ve Semūd:

فَاذْكُرْ ثَمُودًا وَعَادًا أَتَيْنَ أَهْلَهُمْ لَوْ أَنَّ قَوْمًا بِقُوا مِنْ قَبْلِهِمْ لَبَقُوا

“Semūd ve ‘Ād kavimlerini hatırla. Nerede, nerede onlar? Onlardan önce de bir kavim, kalacak olsaydı kalırdı⁷⁸⁸. ”

وَالْمَنَايَا تُفْنِي جَمِيعَ الْعِبَادِ

لَتَنَالَنَّ مِنْ قُرُونٍ أَرَاهَا

“Ölüm bütün ülkeleri dolaşır. Ölüm bütün kulları yok eder.

Gördüğüm asırlardan elde edeceğin, Semud ve Ad'ın elde ettiğinin aynısıdır⁷⁸⁹. ”

Nuh:

نُحْ عَلَى نَفْسِكَ يَا مَسِدْ

لَتَمُوتَنَّ وَإِنْ عُمُ

“Ey zavallı! Kendine ağıt yak yakabiliyorsan.

Mutlaka öleceksin Nuh'un ki kadar ömür verilse de⁷⁹⁰. ”

785 EAD, s. 272.

786 EAD, s. 375.

787 Beeston, a.g.e., s. 329.

788 EAD, s. 249.

789 EAD, s. 112.

Davud, Süleyman:

أَيْنَ دَاوُدُ أَيْنَ أَيْنَ سُلَيْمَانُ
رَاكِبُ الرِّيحِ قَاهِرُ الْجِنِّ وَالْإِنِّ
نُ الْمُنِيعُ الْأَعْرَاضِ وَالْأَجْنَادِ
سِرِّ سُلْطَانِهِ مُذِلُّ الْأَعَادِي

“Davud nerede, büyük ordusu ve askerleri yenilmez, rüzgârdan binek yapan, gücüyle cinlere ve insanlara boyun eğdiren, düşmanları zillete düşüren Süleyman nerede!”⁷⁹¹

Nemrūd, Qārūn, Hāmān:

أَيْنَ نَمْرُودُ وَأَبْنُهُ أَيْنَ قَارُو
نُ وَهَامَانُ ذُو الْأَوْتَادِ

“Nemruūd ve oğlu nerede, kazıklar sahibi (temelleri kazık gibi yere çakılmış yüksek piramitler yaptıran) Qārūn ve Hāmān nerede?”⁷⁹²

Ebu'l-‘Atāhiye’nin bütün bu isimleri anmasının sebebi onlardan ibret alınmasıdır:

إِنَّ فِي ذِكْرِنَا لَهُمْ لَاعْتِبَارًا
وَرَدُوا كُلُّهُمْ حِيَاضَ الْمَنَآيَا
وَدَلِيلًا عَلَى سَبِيلِ الرَّشَادِ
ثُمَّ لَمْ يَصْدِرُوا عَنِ الْإِيرَادِ
أَبُيْهَا الْمُزْمَعُ الرَّحِيلَ عَنِ الدُّنْيَا
تَزَوَّدَ لِذَلِكَ مِنْ خَيْرِ زَادِ

“Onları zikretmemizde, ibret ve doğru yolu gösterecek bir delil vardır.

Onların hepsi ölüm havuzlarından su içmeye geldiler. Sonra geri dönemediler.

Ey dünyadan gitmeye kararlı kişi! Bunun için en hayırlı azıktan hazırlık yap!”⁷⁹³

2.6.2. Hadis Kaynaklı Şiirleri

Örnek 1:

{إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ وَإِنَّمَا لِكُلِّ امْرِئٍ مَا نَوَى}

“Ameller niyetlere göredir. Herkese ancak niyet ettiği vardır.”⁷⁹⁴

⁷⁹⁰ EAD, s. 99.

⁷⁹¹ EAD, s. 112, 113.

⁷⁹² EAD, s. 113.

⁷⁹³ EAD, s. 113.

⁷⁹⁴ el-Buḥārī, *el-Cāmi‘u’s-ṣaḥīḥu’l-muḥtaṣar*, Beyrut, Dāru İbni Keşīr, 1407/1987, I/3, VI/2461, 2551; Ebū Dāwūd es-Sicistānī, *Sunenu Ebī Dāwūd*, tah: Muḥammed Muḥyi’d-Dīn ‘Abdu’l-Ḥamīd, Beyrut, Dāru’l-fıkr, ts., II/262; İbn Māce, *Sunenu İbn Māce*, tah: Muḥammed Fuād ‘Abdu’l-Bāḳī, Beyrut, Dāru’l-fıkr, ts. II/1413; et-Tirmizī, *el-Camiu’s-saḥih (Sunenu’t-Tirmizī)*, tah: Aḥmed Muḥammed Şākir, Beyrut, Dāru iḥyāi’t-turāṣi’l-‘Arabī, ts., IV/179; en-Nesāī, *es-Sunenu’l-kubrā*, tah: ‘Abdu’l-

وَاللَّهُ لِلنَّاسِ بِأَعْمَالِهِمْ
وَكُلُّ نَاقٍ فَلَهُ مَا نَوَى

“Allah insanlara amellerine göre verir. Her niyet edene ne niyet ettiyse o vardır⁷⁹⁵. ”

وَمَا لِلْمَرْءِ إِلَّا مَا
نَوَى فِي الْخَيْرِ أَوْ قَدَّمَ

“Kişiyi hayır hususunda niyet ettiğinden veya yaptığından başka bir şey yoktur⁷⁹⁶. ”

Örnek 2:

{ لَا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ حَتَّى يُحِبَّ لِأَخِيهِ مَا يُحِبُّ لِنَفْسِهِ }

“Biriniz kendisi için istediğini kardeşi için istemedikçe iman etmiş olmaz⁷⁹⁷. ”

إِرْحَمِ النَّاسَ جَمِيعاً
فَهُمْ أَبْنَاءُ جَنْسِكَ

إِغِ لِلنَّاسِ مِنَ الْخَيْرِ
كَمَا تَبْغِي لِنَفْسِكَ

“Bütün insanlara merhametli ol, çünkü onlarla aynı türdensin.

Kendi adına istediğin gibi, bütün insanlar adına da iyiliği iste⁷⁹⁸. ”

Örnek 3:

{ دَعُ مَا يَرِيْبُكَ إِلَى مَا لَا يَرِيْبُكَ }

“Sana şüphe veren şeyi terket, şüphe vermeyene uy⁷⁹⁹. ”

وَدَعُ مَا يَرِيْبُكَ لَا تَأْتِهِ
وَجُزْهُ إِلَى كُلِّ مَا لَا يَرِيْبُ

“Sana şüphe veren şeyi bırak, yapma ve onu geç her şüphe vermeyen şeye bak⁸⁰⁰. ”

Gaffār Suleymān el-Bendārī, Seyyid Kisrevī Ḥasen, Dāru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, Beyrut, 1411/1991, I/79, III/130, 361; İbn Huzeyme, *Şaḥīḥu İbni Huzeyme*, tah: Muḥammed Muştafā el-A‘zamī, Beyrut, el-Mektebu’l-İslāmī, 1390/1970, I/73

⁷⁹⁵ EAD, s. 12.

⁷⁹⁶ EAD, s. 356.

⁷⁹⁷ Aḥmed b. Ḥanbel, *el-Musned*, III/206, 272, 278, 289; ed-Dārimī, ‘Abdullah b. Behrām, *Sunenu’l-Dārimī*, tah: Fevṣāz Aḥmed Zimirlī, Ḥalid es-Seb‘ el-‘İlmī, Beyrut, Dāru’l-kitābi’l-‘Arabī, 1407, II/397; el-Buḥārī, *el-Cāmi‘u’s-ṣaḥīḥ*, I/14.; Muslim, *a.g.e.*, I/68; İbn Māce, *a.g.e.*, I/26; et-Tirmizī, *a.g.e.*, IV/667; İbn Ḥibbān, *Şaḥīḥu İbn Ḥibbān*, tah: Şu‘ayb el-Arnaūt, Beyrut, Muessesetu’r-risāle, 1414/1993, I/470.

⁷⁹⁸ EAD, s. 269.

⁷⁹⁹ Aḥmed b. Ḥanbel, *a.g.e.*, I/200, III/112, 153; ed-Dārimī, *a.g.e.*, II/319; el-Buḥārī, *el-Cāmi‘u’s-ṣaḥīḥ*, II/724; et-Tirmizī, *a.g.e.*, IV/668; en-Nesāī, *a.g.e.*, III/239; İbn Huzeyme, *a.g.e.*, IV/59; İbn Ḥibbān, *a.g.e.*, II/498.

Örnek 4:

{خَطَّ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَطًّا مُرَبَّعًا وَخَطَّ خَطًّا فِي الْوَسَطِ خَارِجًا مِنْهُ وَخَطَّ خُطَطًا صِغَارًا إِلَى هَذَا الَّذِي فِي الْوَسَطِ مِنْ جَانِبِهِ الَّذِي فِي الْوَسَطِ وَقَالَ هَذَا الْإِنْسَانُ وَهَذَا أَجَلُهُ مُحِيطٌ بِهِ -أَوْ قَدْ أَحَاطَ بِهِ- وَهَذَا الَّذِي هُوَ خَارِجٌ أَمْلُهُ وَهَذِهِ الْخُطَطُ الصِّغَارُ الْأَعْرَاضُ فَإِنْ أَخْطَأَهُ هَذَا نَهَشَهُ هَذَا وَإِنْ أَخْطَأَهُ هَذَا نَهَشَهُ هَذَا}

“Nebi (s.a.v) yere bir kare çizdi. Sonra, bunun ortasından dışarıya doğru bir çizgi çekti. Sonra bu ortadaki çizgiye doğru, ortada kalan kısmının yan tarafından birkaç küçük çizgi daha çizdi. Sonra dedi ki: Şu insandır, şu onu saran eceldir ve şu dışarı çıkmış olan kısım onun emelidir. Şu küçük çizgiler de musibetlerdir. Biri isabet etmezse, diğeri yakalar; bu isabet etmezse, şu yakalar⁸⁰¹.”

طَوَالَ بَعْدَ آمَالٍ	تَمَسَّكَتْ بِآمَالٍ
بِعِزِّ أَيْ إِقْبَالٍ	وَأَقْبَلَتْ عَلَى الدُّنْيَا
حَ أَشْغَالًا بِأَشْغَالٍ	وَمَا تَنْفَكُ أَنْ تَكْدَ
فِرَاقِ الْأَهْلِ وَالْمَالِ	فِيَا هَذَا تَجَهَّزْ لَـ
عَلَى حَالٍ مِنَ الْحَالِ	فَلَا بُدَّ مِنَ الْمَوْتِ

“Devamlı olarak uzun vadeli umutlara sarıldın.

İnatla dünyaya yöneldin, hem de ne yönelme!

Hâlâ durmadan birçok işle uğraşıyorsun.

Be adam! Aileden ve maldan ayrılmaya hazırlan.

Her hâlükârda ölümden kaçış yok⁸⁰².”

وَكَيْفَ نَجْهَلُ أَمْرًا لَيْسَ مَجْهُولًا	إِنْ قَدَّرَ اللَّهُ أَمْرًا كَانَ مَفْعُولًا
وَلَكِنْ فِي آمَالِنَا طَوْلًا	إِنَّا لَنَعْلَمُ أَنَّا لَا حِقْوْنَ بِمَنْ

“Allah bir şeyi takdir etmişse bu mutlaka olur. Mechul olmayan bir şeyi nasıl bilmez yiz?

Şüphesiz biz biliyoruz ki, geri dönenlere katılacağız, fakat bizde tûl-i emel var⁸⁰³.”

Örnek 5:

⁸⁰⁰ EAD, s. 37.

⁸⁰¹ el-Buḥārī, *el-Cāmi‘u’s-şāḥih*, V/2359; Benzer rivayetler: Aḥmed b. Ḥanbel, *a.g.e.*, I/385; İbn Māce, *a.g.e.*, II/1414; et-Tirmizī, *a.g.e.*, IV/635.

⁸⁰² EAD, s. 305-306.

⁸⁰³ EAD, s. 292.

{فَرُبُّ كَاسِيَاتٍ فِي الدُّنْيَا عَارِيَّاتٌ فِي الْآخِرَةِ}

“Bu dünyada nice giyinik kadınlar vardır ki, ahirette çıplaktırlar⁸⁰⁴.”

إِذَا الْمَرْءُ لَمْ يَلْبَسْ ثِيَاباً مِنَ التُّقَى تَقَلَّبَ عُرِيَاناً وَإِنْ كَانَ كَاسِيَا

“Kişi Allah korkusundan yapılan bir elbise giymezse, giyinik olsa da çıplağa dönü-
şür⁸⁰⁵.”

Örnek 6:

{يَقُولُ ابْنُ آدَمَ مَا لِي مَالِي قَالَ وَهَلْ لَكَ مِنْ مَالِكَ إِلَّا تَصَدَّقْتَ فَأَمْضَيْتَ أَوْ لَبِستَ فَأَبْلَيْتَ أَوْ مَا أَكَلْتَ فَأَفْنَيْتَ}

“Âdemoğlu param, param der. Sana malından sadaka verip gönderdiğin, giyip eskittiğin ya da yiyip tükettiğinden ötesi var mı?⁸⁰⁶”

وَمَا لَكَ مِمَّا يَأْكُلُ النَّاسُ غَيْرُ مَا أَكَلْتَ مِنَ الْمَالِ الْحَلَالِ فَأَفْنَيْتَا

“İnsanların yediğinden sana, helal maldan yiyip de tükettiğinden başkası yoktur⁸⁰⁷.”

إِذَا الْمَرْءُ لَمْ يُعْتِقْ مِنَ الْمَالِ نَفْسَهُ تَمَلَّكَهُ الْمَالُ الَّذِي هُوَ مَالِكُهُ

أَلَا إِنَّمَا مَالِي الَّذِي أَنَا مُنْفِقٌ وَلَيْسَ لِي الْمَالُ الَّذِي أَنَا تَارِكُهُ

“Kişi kendisini paranın esirliğinden kurtarmazsa, sahibi olduğu para kendisinin efendisi olur.

Benim diyebileceğim para ancak harcadığım para değil midir? Arkamdan bıraktığım para benim değildir⁸⁰⁸.”

Bu beyitlerle ilgili ayrıntılı bilgi önceden geçmişti. Süname’nin bir sorusu üzerine, Ebu’l-‘Atâhiye bu beyitleri hadisten alarak söylediğini kendisi belirtmekteydi⁸⁰⁹.

Örnek 7:

{إِنَّمَا يَكْفِي أَحَدَكُمْ مَا كَانَ فِي الدُّنْيَا مِثْلُ زَادِ الرَّكَّابِ}

“Size dünyadan ancak yolcu azığı kadar bir şey yeterlidir⁸¹⁰.”

⁸⁰⁴ Aḥmed b. Ḥanbel, *a.g.e.*, VI/297.

⁸⁰⁵ *EAD*, s. 434.

⁸⁰⁶ Aḥmed b. Ḥanbel, *a.g.e.*, IV/24; Muslim, *a.g.e.*, IV/2273.

⁸⁰⁷ *EAD*, s. 64.

⁸⁰⁸ el-İşfehānī, *a.g.e.*, IV/19.

⁸⁰⁹ el-İşfehānī, *a.g.e.*, IV/18; İbn Ḥamdūn, *a.g.e.*, II/328-329.

تَبْغِي مِنَ الدُّنْيَا الْكَثِيرَ وَإِنَّمَا يَكْفِيكَ مِنْهَا مِثْلُ زَادِ الرَّاحِبِ

“Dünyadan çok şey istiyorsun, halbuki sana ondan ancak yolcu azığı kadar bir şey yeter⁸¹¹.”

Örnek 8:

Dünya ile ahiretin zıtlığını vurgulayan hadisler zaten Ebu'l-‘Atâhiye’nin tarzına uygun düşmektedir. Bu hadislerden biri şöyledir:

{حُلْوَةُ الدُّنْيَا مَرَّةً الْآخِرَةُ وَمَرَّةً الدُّنْيَا حُلْوَةُ الْآخِرَةِ}

“Dünyada tatlı olan şey ahiret için acıdır; dünyada acı olan şey ise ahiret için tatlıdır⁸¹².”

Ebu'l-‘Atâhiye ise şöyle söylemektedir:

وَإِنَّ حُلْوَةَ الدُّنْيَا غَدًا غَيْرَ مَا شَكَّ لَمَرٌّ وَمُرٌّهَا حُلْوٌ

“Dünyanın tatlısı yarın şüphesiz ki acı olacaktır; acısı da tatlı⁸¹³.”

Örnek 9:

Çok gülmenin sakıncası hakkında hadislerden biri şöyle gelmektedir:

{وَلَا تُكْثِرِ الضَّحْكَ فَإِنَّ كَثْرَةَ الضَّحْكِ تُمِيتُ الْقَلْبَ}

“Fazla gülme. Çünkü fazla gülmek kalbi öldürür⁸¹⁴.”

قَدْ يَضْحَكُ الْقَلْبُ بِعَيْنِ تَبْكِي وَالْأَخْذُ قَدْ يَجْرِي بِمَعْنَى التَّرْكِ

“Kalp, ağlayan bir gözle gülebilir. Çünkü almak, bırakmak anlamına gelebilir⁸¹⁵.”

وَيَقُولُ كُنْتُ مُلَاعِبًا وَمُمَازِحًا هَيْهَاتَ نَارُكَ فِي الْحِشَا تَسْعَرُ

أَلْقَيْتَهَا وَطَفِقتَ تَضْحَكَ لَاهِيًا وَفُؤَادُهُ مِمَّا بِهِ يَتَفَطَّرُ

⁸¹⁰ İbn Mâce, *a.g.e.*, II/1374.

⁸¹¹ *EAD*, s. 43.

⁸¹² Aḥmed b. Ḥanbel, *a.g.e.*, V/342; Aḥmed b. Ḥanbel, *ez-Zuhd*, Beyrut, Dāru'l-kutubi'l-‘ilmiyye, 1398, s. 77; el-Ḥākim en-Nīsābūrī, *el-Mustedrek ‘ala’s-Şaḥīḥayn*, tah: Muştafā ‘Abdu'l-Ḳādir ‘Atā, Beyrut, Dāru'l-kutubi'l-‘ilmiyye, 1411/1990, IV/345; el-Heysemī, *Mecma‘u’z-zevāid ve menba‘u’l-fevāid*, Beyrut, Dāru'l-kitābi'l-‘Arabī, 1407, X/249.

⁸¹³ *EAD*, s. 430.

⁸¹⁴ Aḥmed b. Ḥanbel, *a.g.e.*, II/310; et-Tirmizī, *a.g.e.*, IV/551; el-Heysemī, *a.g.e.* IV/216.

⁸¹⁵ *EAD*, s. 456.

“Ve der ki: Oynuyordum, şaka yapıyordum. Heyhat! Ateşin, ta derinlerde şiddetlenmekte.

O ateşi oraya düşürdün ve eğlenerek gülmeye başladın. Hâlbuki gönül, içinde bulunduğu durumdan paramparça⁸¹⁶.”

Örnek 10:

{النَّاسُ مَعَادِنُ خَيْرُهُمْ فِي الْجَاهِلِيَّةِ خَيْرُهُمْ فِي الْإِسْلَامِ إِذَا فَتَهُوا}

“İnsanlar madenler gibidirler. Cahiliye Dönemi’nde hayırlı olanları, dinî emirleri anlayıp amel ettikçe İslamî dönemde de hayırlıdırlar⁸¹⁷.”

{النَّاسُ مَعَادِنُ كَمَعَادِنِ الْفِضَّةِ وَالذَّهَبِ خَيْرُهُمْ فِي الْجَاهِلِيَّةِ خَيْرُهُمْ فِي الْإِسْلَامِ إِذَا فَتَهُوا}

“İnsanlar gümüş ve altın madenleri gibi türlü türlüdür. Cahiliye Dönemi’nde hayırlı olanları, dinî emirleri anlayıp amel ettikçe İslamî dönemde de hayırlıdırlar⁸¹⁸.”

الْخَلْقُ مُخْتَلِفٌ جَوَاهِرُهُ وَلَقَلَّ مَا تَزَكُو سَرَائِرُهُ

“İnsanlar cevherleri (yapıları) bakımından çeşit çeşittir. İçleri temiz olanlar ne kadar azdır!⁸¹⁹”

Örnek 11:

{الزُّهْدُ فِي الدُّنْيَا يُرِيحُ الْقَلْبَ وَالْبَدَنَ، وَالرَّغْبَةُ فِي الدُّنْيَا تُكْثِرُ الْهَمَّ وَالْحُزْنَ}

“Dünyaya meyletmemek kalbi ve bedeni dinlendirir. Dünyaya rağbet ise kaygı ve üzüntüyü artırır⁸²⁰.”

لَعَمْرُكَ مَا الدُّنْيَا بِدَارِ بَقَاءٍ كَفَاكَ بِدَارِ الْمَوْتِ دَارَ فَنَاءٍ
فَلَا تَعْشَقِ الدُّنْيَا أَخِي فَإِنَّمَا تَرَى عَاشِقَ الدُّنْيَا بِجُهْدِ بَلَاءٍ

⁸¹⁶ EAD-Tekmile, s. 539.

⁸¹⁷ Aḥmed b. Ḥanbel, *a.g.e.*, II/260, 391; el-Buḥārī, *el-Cāmi‘u’s-ṣaḥīḥ*, III/1288, 1315; el-Ḥākim en-Nīsābūrī, *a.g.e.*, III/271.

⁸¹⁸ Aḥmed b. Ḥanbel, *a.g.e.*, II/539; Muslim, *a.g.e.*, IV, 2031.

⁸¹⁹ EAD, s. 179.

⁸²⁰ et-Ṭaberānī, *el-Mu‘cemu’l-evsaṭ*, tah: Ṭāriḳ b. Avḍullah b. Muḥammed, ‘Abdu’l-Muḥsin b. İbrāhīm el-Ḥuseynī, Kahire, Dāru’l-Ḥaremeyn, 1415, VI/177; Muḥammed b. Selāme b. Ca‘fer Ebū ‘Abdullah el-Ḳudā‘ī, *Musnedu’ş-Şihāb*, Ḥamdī b. ‘Abdu’l-Mecīd es-Selefi, Muessesetu’r-risāle, 1407/1986, I/188; el-Beyhaḳī, Ebū Bekr Aḥmed b. el-Ḥuseyn, *Şu‘abu’l-īmān*, tah: Muḥammed es-Sa‘īd Besyūnī Zağlūl, Beyrut, Dāru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, 1410, VII/347; Ebū Muḥammed ‘Abdu’l-‘Azīm b. ‘Abdu’l-Ḳavī el-Munzirī, *et-Tergīb ve’t-terhīb mine’l-ḥadīsi’ş-şerīf*, tah: İbrāhīm Şemsu’d-Dīn, Beyrut, Dāru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, 1417, IV/75; el-Heysemī, *a.g.e.*, X/286.

“Yemin ederim ki dünya, kalma yeri değildir. Ölüm yurdunun yok olma yurdu olması sana yeter.

O halde kardeşçğim, dünyaya âşık olma. Dünyaya âşık olanı ancak büyük sıkıntı içinde görürsün⁸²¹. ”

Örnek 12:

{مَا مَثَلِي وَمَثَلُ الدُّنْيَا إِلَّا كَرَآكِبٍ سَارَ فِي يَوْمٍ صَائِفٍ فَاسْتَظَلُّ تَحْتَ شَجَرَةٍ سَاعَةً مِنْ نَهَارٍ ثُمَّ رَاحَ وَتَرَكَهَا}

“Ben ve dünya ancak, bir yaz günü yolculuğa çıkan ve güneşten kaçarak bir ağacın altında gölgelenmek isteyen, sonra da çekip giden ve ondan ayrılan bir yolcuya benzeriz⁸²². ”

سَلَّمَ عَلَى الدُّنْيَا سَلَامَ مُودَعٍ وَارْحَلْ فَقَدْ نُودِيَ بِالتَّرْحَالِ
مَا أَنْتَ يَا دُنْيَا بِدَارٍ إِقَامَةٍ مَا زِلْتَ يَا دُنْيَا كَفْيَ ظِلَالِ

“Dünyayı, veda eden kimse gibi selamla ve yolculuğa çık. Çünkü yolculuk için çağrıldın.

Ey dünya! Sen ikamet yurdu değilsin. Sen hâlâ, ey dünya, sıcaaktan sığınılan gölgesin⁸²³. ”

مَا نَحْنُ إِلَّا كَرَكَبٍ ضَمَّهُ سَفَرٌ يَوْمًا إِلَى ظِلِّ فِيءٍ ثُمَّتَ افْتِرَاقُوا

“Biz ancak, bir gün bir yolculuğun gölgeliğe sığındırdığı, sonra da ayrılan yolcularız⁸²⁴. ”

إِنَّمَا الدُّنْيَا كَظِلٍّ زَائِلٍ أَحْمَدُ اللَّهُ كَذَا قَدَرَهَا

“Dünya ancak geçici bir gölgedir. Böyle takdir eden Allah’a hamdederim⁸²⁵. ”

⁸²¹ EAD, s. 2.

⁸²² Aḥmed b. Ḥanbel, *el-Musned*, I/301; Aḥmed b. Ḥanbel, *ez-Zuhd*, s. 90; İbn Ebî ‘Āşim, *ez-Zuhd*, tah: ‘Abdu’l-‘Alī ‘Abdu’l-Ḥamīd Ḥāmid, Kahire, Dāru’r-rubbān li’t-turās, 1408, s. 12, 13; İbn Ḥibbān, *a.g.e.*, XIV/265; et-Ṭaberānī, *el-Mu‘cemu’l-kebir*, tah: Ḥamdī b. ‘Abdu’l-Mecīd es-Selefi, Musul, Mektebetu’l-ulum ve’l-hikem, 1404/1983, XI/327; el-Ḥākim en-Nīsābūrī, *a.g.e.*, IV/344; el-Beyhaki, *a.g.e.*, II/166, VII/312; el-Munzirī, *a.g.e.*, IV/98; el-Heysemī, *Mecma‘u’z-zevāid*, X/326; el-Heysemī, *Mevāridü’z-zam‘ān ilā zevāidi İbn Ḥibbān*, tah: Muḥammed ‘Abdu’r-Rezzāk Ḥamza, Dāru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, Beyrut, ts., s. 626.

⁸²³ EAD, s. 287.

⁸²⁴ EAD, s. 249.

⁸²⁵ EAD, s. 184.

أَحَدُ اللَّهِ عَلَى كُلِّ حَالٍ إِنَّمَا الدُّنْيَا كَفَيَّ الظَّلَالِ

“Her hâlükarda Allah’a hamdederim. Dünya ancak gölgelik gibidir⁸²⁶.”

كَمْ وَكَمْ قَدْ حَلَّهَا مِنْ أَنْاسٍ ذَهَبَ اللَّيْلُ بِهِمْ وَالنَّهَارُ
فَهُمُ الرِّكْبُ أَصَابُوا مُنَاخَاً فَاسْتَرَا حَوْا سَاعَةً ثُمَّ سَارُوا

“Ona ne kadar, ne kadar insanlar geldiler! Gece ve gündüz onları yok etti.
Onlar yolculardı; bir ikamet yerinde durdular, bir süre dinlendiler sonra gittiler⁸²⁷.”

لَكِنْ لَدُنْهَا كَالظِّلِّ بَهْجَتُهَا سَرِيعَةُ الْإِنْقِضَاءِ مُشْمِرَةٌ

“Fakat dünya gölge gibidir. Güzelliği çabuk yok olur, kısadır⁸²⁸.”

Örnek 13:

“Ölüm öğüt verici olarak yeterlidir⁸²⁹.” {كفى بالموت واعظا}

كَفَى بِالْمَوْتِ مَوْعِظَةً وَمُعْتَبَرًا لِمَنْ عَقَلَا

“Aklını çalıştıran kimse için ölüm, öğüt ve ibret alınacak şey olarak yeterlidir⁸³⁰.”

Örnek 14:

{الْمَرْءُ عَلَى دِينِ خَلِيلِهِ فَلْيَنْظُرْ أَحَدُكُمْ مَنْ يُخَالِلُ}

“Kişi dostunun dini üzeredir. O halde sizden biri, kiminle dostluk edeceğine dikkat etsin⁸³¹.”

يَتَعِظُ الْعَاقِلُ مِنْ مِثْلِهِ وَيَحْتَذِي مِنْهُ بِأَفْعَالِهِ
وَصَاحِبُ الْمَرْءِ شَبِيهُ بِهِ فَسَلْ عَنِ الْمَرْءِ بِأَمَثَالِهِ

“Akıllı kimse akranı olandan öğüt alır ve onun davranışlarına özenir.

Kişinin arkadaşı kendisine benzer; o halde kişiyi kendi akranlarına sor⁸³².”

⁸²⁶ EAD, s. 324.

⁸²⁷ EAD, s. 155.

⁸²⁸ EAD-Tekmile, s. 544.

⁸²⁹ İbn Ebî ‘Âşim, a.g.e., s. 176; el-Ğudâ‘î, a.g.e., II/302; el-Heysemî, Mecma‘u’z-zevâid, X/308.

⁸³⁰ EAD, s. 323.

⁸³¹ Aḥmed b. Ḥanbel, el-Musned, II/334; Aḥmed b. Ḥanbel, el-Vara‘, tah: Zeyneb İbrâhîm el-Kârût, Beyrut, Dâru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, 1403/1983, s. 89; Ebû Dâvûd es-Sicistânî, a.g.e., IV/259; et-Tirmizî, a.g.e., IV/589; el-Ḥâkim en-Nisâbüri, a.g.e., IV/188, 189; el-Ğudâ‘î, a.g.e., I/141; el-Beyhaki, a.g.e., VII/55.

إِصْحَبْ ذَوِي الْفَضْلِ وَأَهْلَ الدِّينِ فَالْمَرْءُ مَنُوبٌ إِلَى الْقَرِينِ

“Fazilet ve din sahibi kimselerle arkadaşlık et. Çünkü kişi arkadaşına nisbet edilir⁸³³.”

Örnek 15:

{نِعْمَتَانِ مَغْبُونٌ فِيهِمَا كَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ ، الصِّحَّةُ وَالْفَرَاغُ}

“İki nimet vardır ki, birçok kişi onlar hakkında aldanmıştır; sıhhat ve boş vakit⁸³⁴.”

أَبْلَغَ الدَّمْرِ فِي مَوَاعِظِهِ بَلْ زَادَ فِيهِنَّ لِي عَلَى الْإِبْلَاغِ
غَبَّتَنِي الْأَيَّامُ عَقْلِي وَمَالِي وَشَبَابِي وَصِحَّتِي وَفَرَاغِي

“Zaman öğütlerinde açık açık ifade etti. Hatta o öğütlerinde benim için daha da açık oldu.

Günler beni; aklımı, malımı, gençliğimi, sıhhatimi ve boş vaktimi yanlış kullanmaya sevketti⁸³⁵.”

تَحَرَّ فِيمَا تَطَلَّبُ الْبَلَاغَا وَاعْتَمِ الصِّحَّةَ وَالْفَرَاغَا

“Ulaşmak istediğin şeyi iyi araştır. Sıhhat ve boş vakti fırsat bil, değerlendir⁸³⁶.”

Örnek 16:

{تَهَادَوْا فَإِنَّ الْهَدِيَّةَ تُذْهِبُ وَحَرَ الصَّدْرِ}

“Hediyeleşsin, zira hediye, kalpteki kini giderir⁸³⁷.”

⁸³² EAD, s. 332.

⁸³³ EAD, s. 448.

⁸³⁴ el-Buḥārī, *el-Cāmi‘u’s-ṣaḥīḥ*, V/2357; İbn Mâce, *a.g.e.*, II, 1396; et-Tirmizī, *a.g.e.*, IV/550; İbn Ebī ‘Āşim, *a.g.e.*, s. 264; el-Ḥākim en-Nīsābūrī, *a.g.e.*, IV/341; el-Ḳuḏā‘ī, *a.g.e.*, I/196; el-Beyhaḳī, Ebū Bekr Aḥmed b. el-Ḥuseyn, *Sunenu’l-Beyhaḳī el-Kubrā*, tah: Muṣṭafā ‘Abdu’l-Ḳādir ‘Atā, Mekke, Mektebetu dāri’l-bāz, 1414/1994, III/370; el-Beyhaki, *Şu‘abu’l-īmān*, IV/129; /196; el-Beyhaḳī, Ebū Bekr Aḥmed b. el-Ḥuseyn, *Kitabu’z-Zuhdi’l-kebīr*, tah: ‘Āmir Aḥmed Ḥaydar, Beyrut, Muessesetu’l-kutubi’s-şekāfiyye, 1996, II/62; el-Heysēmī, *Mecma‘u’z-zevāid*, X/290.

⁸³⁵ EAD, s. 237.

⁸³⁶ EAD, s. 451.

⁸³⁷ et-Tirmizī, *a.g.e.*, IV/441; ‘Abdullah b. Muḥammed Ebū Bekr el-Ḳureşī, *Mekārimu’l-aḥlāk*, tah: Mecdī es-Seyyid İbrāhīm, Mektebetu’l-Ḳur’ān, 1411/1990, s. 109; el-Ḳuḏā‘ī, *a.g.e.*, I/380; İbn Receb el-Ḥanbelī, *Cāmi‘u’l-ulūm ve’l-ḥikem fī şerḥi ḥamsīne ḥadīşen min cevāmi‘i’l-kelim*, Beyrut, Dāru’l-ma‘rife, 1408, s. 332.

{وَتَهَادُوا تَحَابُّوا}

“Hediyeleşin ki birbirinizi seversiniz!”⁸³⁸.

هَدَايَا النَّاسِ بَعْضِهِمْ لِبَعْضٍ تُولَدُ فِي قُلُوبِهِمُ الْوَصَالَا

“İnsanların birbirlerine verdikleri hediyeler, kalplerinde vuslat doğurur”⁸³⁹.

⁸³⁸ el-Buḥārī, *el-Edebu'l-mufred*, tah: Muḥammed Fuād ‘Abdu’l-Bāḳī, Beyrut, Dāru’l-beşāiri’l-İslāmiyye, 1409/1989, s. 208; el-Ḳureşī, *a.g.e.*, s. 110; el-Ḳuḍā‘ī, *a.g.e.*, I/381; el-Beyhaḳī, *es-Sunenu’l-Kubrā*, VI/169; İbn Receb el-Ḥanbelī, *a.g.e.*, s. 332.

⁸³⁹ *EAD-Tekmile*, s. 608.

SONUÇ

İslâm tarihinde bir kırılma noktası olan Abbasi ihtilaliyle aynı zamanda dünyaya gelen Ebu'l-‘Atâhiye, özel olarak Birinci Abbasi döneminin, genel olarak da Arap şiirinin önde gelen doğuştan yetenekli şairlerinden biridir.

“Ebu'l-‘Atâhiye” şairin lakabıdır ve bu lakabı, halife el-Mehdî döneminde Bağdat’a geldikten sonra ve şiiri meşhur olmaya başladığı sıralarda almış, daha sonra bu lakab kendisinde kalmış ve bununla meşhur olmuştur.

İslâm tarihinde son derece önemli siyasal, sosyal ve kültürel değişmelerin meydana geldiği bir dönemde yaşamış olan şairin, hayatında ve şiirinde de köklü değişiklikler olmuştur.

Ebu'l-‘Atâhiye’nin hem hayatı, hem de şiiri iki önemli devreye ayrılmaktadır. Birinci devrede sefahat ortamlarında, ahlaksız şairlerle birlikte gününü gün etmiş, gazele ağırlık vermiştir. İkinci devrede ise zühd hayatını seçmiş, şiirini de bu yeni hayat tarzına uygun olarak zühd konularına ayırmıştır.

Ebu'l-‘Atâhiye, felsefî ve dinî mahiyetteki zühd şiirinin gerçek kurucusudur. Bu tür şiire nihaî şeklini de o kazandırmıştır. Ebu'l-‘Atâhiye zühdü, edebî ve ahlakî bir ekol hâline getirmiştir. Dolayısıyla, zühd şiiri denildiği zaman akla gelen ilk şair olmuştur.

Zühd hayatı hususunda iddia edildiği gibi yalancı olmayıp, özellikle hayatının son dönemlerinde bu konuda samimi olduğu fikri benimsenmiştir. Şiirleri incelendiğinde, zühdü seçmesinde etkin olan en önemli sebebin yaşlılık olduğu kanaatine varılmıştır.

Şair hakkındaki zındıklık iddiaları asılsızdır. Bu iddialara temel teşkil eden bazı Manihaist izler, inanç bağlamında olmayıp kültürel etkilenme seviyesindedir. Hakkındaki zındıklık iddiaları, onun gibi halk nezdinde sevilen meşhur bir şairi kendi taraflarında göstermek maksadıyla, özellikle dönemin zındıkları tarafından yayılmıştır.

Şiirleri, ölümden sonraki hayatı inkâr ettiği yolundaki iddiaların, bir iftira olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Şairin İslâm inancına aykırı olan, İslâmî değerleri hafife alan davranışlarına ve şiirlerine rastlanmadığı gibi, her sene hacca gitmeyi ihmal etmemesi de ameller hususundaki hassasiyetini ve samimiyetini göstermektedir.

Kişisel özelliklerinden öne çıkarılan aşırı cimri olduğu hususu da, bazı davranışlarıyla ve şiirleriyle yalanlanmaktadır. Bu özelliğin, şairi gözden düşürebilmek için kasıtlı olarak seçildiği kanaatine varılmıştır. Çünkü zühd ile bir arada bulunmayacak en belirgin insan davranışı cimriliktir. Dolayısıyla, bir zühd şairi olan Ebu'l-‘Atâhiye’yi, sözleri ve davranışları çelişkili biri gibi gösterip sahtekâr durumuna düşürmek için seçilmiş stratejik bir iddiadır.

Şair hakkındaki karalama kampanyaları iki kesim tarafından yürütülmüştür. Bu kesimlerden biri yukarıda da belirtildiği gibi, şairi kendi saflarında göstermeye çalışan zındıklar, diğeri de kendisini kıskananlardır.

İlhamını Kur’an ve Hadis’ten aldığı çok sayıda şiiri bulunmaktadır. Bu şiirlerinde dünya hayatı ile ilgili söyledikleri Kur’an ve hadislerde vurgulanan hususlarla paralellik arz etmektedir. Dolayısıyla pesimist karakterli bir şair olduğu yönündeki değerlendirmelere katılmak mümkün değildir. Ayrıca, Kur’an ve Hadis kaynaklı bu şiirleri zındıklık iddialarını bertaraf eden en canlı delillerdir.

Ebu'l-‘Atâhiye’nin şiirlerinin zühd ağırlıklı olması sebebiyle, dünya ve onunla ilgili olarak aldaticılığı, faniliği, sıkıntıları, insanın kaderi, rızık, ölüm ve mezar konularıyla ilgili kelimelerin çok sık tekrarlandığı tesbit edilmiştir.

Geleneksel aruz kalıplarının dışına çıktığı şeklinde kaynaklarda yer alan bilgileri doğrulayacak şiirlerine rastlanmamıştır. İslâm öncesi dönemden kendi dönemine kadar Arap şiirinde yaygın olarak kullanılan *tavîl*, *vâfir*, *basî* ve *kâmil* bahirlerini aynı yoğunlukta kullanmıştır. Ancak, birçok şiirinde aruz bahirlerinin meczularını kullanarak, şiirine ahenk ve akıcılık kazandırmıştır.

Ebu'l-‘Atâhiye’nin şiiri bazı yönleriyle geleneksel Arap şiirinden ayrılmaktadır. Bunlardan birisi, klasik kasidedeki sevgiliden ve onun izlerinden bahseden *nesîb* bölümünün bulunmamasıdır. Ebu'l-‘Atâhiye’nin şiirlerinde bunun yerini öğüt, hikmet ve zühde teşvik hususları almıştır.

Ebu'l-‘Atāhiye’nin Arap şiirine getirdiği en önemli yenilik ise, geleneksel şiirde tek bir beyit için söz konusu olan *vahdetu’ş-şir* özelliğini manzumenin tamamına taşımış olmasıdır.

Bazı araştırmacılar tarafından, şiirlerinin edebî açıdan değersiz olduğu şeklindeki değerlendirmelerin doğru olmadığı, son derece güzel teşbih ve istiarelerinin bulunduğu, özellikle şiir açısından önemli olan hayal unsurlarına yeteri kadar yer verdiği görölmüştür.

Ebu'l-‘Atāhiye’nin, halk nezdinde sevilmiş ve geniş kesimlere ulaşmış olan şiirleri, *sehl-i mumteni*^c denilen türden, akıcı, sade, kolay anlaşılır ve birçoğu bestelenmiş lirik manzumelerdir. Bu manzumelerden özellikle zühd içerikli olanların, söyleyiş ve içerik bakımından Türk şairi Yunus Emre’nin şiirlerine benzediği söylenebilir.

KAYNAKÇA

- ‘Abbās el-Ḳummī, **el-Kunā ve’l-Elkāb**, Tahran, Menşūrātu mektebeti Şadr, ts.
- ‘Abdu’r-Raḥmān Bedevī, **Min tārīhi’l-ilḥād fi’l-İslām**, Kahire, Sīnā li’n-neşr, 1993.
- ‘Alā Ḥuseyn el-Kātib, **Merāḥilu’l-edebi’l-‘Arabī**, Beyrut, Muessesetu’ş-Şarkī’l-Evsaṭ, 1422/2001.
- Adler, Alfred, **İnsan Tanıma Sanatı**, çev: Kamuran Şipal, İstanbul, Say Yayınları, 1992.
- Aḥmed Aḥmed Bedevī, **Ususu’n-naḳdi’l-edebi ‘inde’l-‘Arab**, Kahire, Dāru nehḍati Mısır, 1979.
- Aḥmed b. Ḥanbel, **el-Vara’**, tah: Zeyneb İbrāhīm el-Ḳārūt, Beyrut, Dāru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, 1403/1983.
- , **ez-Zuhd**, Beyrut, Dāru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, 1398.
- , **Musnedu Aḥmed**, Beyrut, Dāru şādir, ts.
- Aḥmed b. Yaḥyā b. el-Murtaḍā, **Ṭabaḳātu’l-Mu‘tezile**, tah: Susanna Diwald-Wilzer, Beyrut, Dāru’l-mektebeti’l-ḥayāt, ts.
- Aḥmed Emīn, **Ḍuhā’l-İslām**, Beyrut, Dāru’l-kitābi’l-‘Arabī, ts.
- Aḥmed Ferīd Rifā‘ī, **‘Asru’l-Me‘mūn**, Kahire, Daru’l-kutubi’l-Mısriyye, 1346/1928
- Aḥmed Muḥammed ‘Aliyyān, **Ebu’l-‘Atāhiye: Ḥayātuhu ve aḡrāḍuhu’ş-şi‘riyye**, Beyrut, Dāru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, 1411/1991.
- Algül, Hüseyin, **İslām Tarihi**, İstanbul, Gonca Yayınevi, 1987.
- ‘Aliyyān, bkz: Aḥmed Muḥammed ‘Aliyyān.
- el-‘Āmilī, Muḥsin el-Emīn, **A‘yānu’ş-Şī‘a**, Beyrut, Dāru’l-ma‘ārif li’l-matbū‘āt, 1406/1986.
- el-‘Askerī, Ebū Hilāl, **Kitābu cemhereti’l-emşāl**, tah: Muḥammed Ebu’l-Faḍl İbrāhīm, ‘Abdulmecīd Ḳaṭāmiş, Beyrut, Dāru’l-fikr, 1988.
- , Ebū Hilāl, **Kitābu’ş-şinā‘ateyn: el-Kitābetu ve’ş-şi‘r**, İstanbul, Maṭba‘atu Maḥmūd Bek, 1320.
- Ayyıldız, Erol, **“Ebū’l-Atāhiye”**, DİA., X, İstanbul, 1991.
- el-Baḡdādī, İsmā‘īl Bāşā, **Hediiyetu’l-‘Ārifin**, Beyrut, Dāru iḥyāi’t-turāşi’l-‘Arabī, ts.
- Bedevī, bkz: ‘Abdu’r-Raḥmān Bedevī.
- Bedevī, bkz: Aḥmed Aḥmed Bedevī.
- Beeston, A. F. L., **Arabic Literature to the End of the Umayyad Period**, London, Cambridge University Press, 1983.

- el-Bekrî, Ebû 'Ubeyd 'Abdullah b. 'Abdi'l-'Azîz, **Mu'cemu ma'sta'ceme min esmâi'l-bilâd ve'l-mevâdi'**, Beyrut, 'Âlemu'l-kutub, 1403/1983.
- Berânik, bkz: Muḥammed Aḥmed Berânik.
- el-Beyhakî, Ebû Bekr Aḥmed b. el-Ḥuseyn, **Kitabu'z-zuhdi'l-kebîr**, tah: 'Âmir Aḥmed Ḥaydar, Beyrut, Muessesetu'l-kutubi's-seḳâfiyye, 1996.
- , **Şu'abu'l-îmân**, tah: Muḥammed es-Sa'îd Besyûnî Zaglûl, Beyrut, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 1410.
- , **Sunenu'l-Beyhakî el-Kubrâ**, tah: Muştafâ 'Abdu'l-Ḳâdir 'Atâ, Mekke, Mektebetu dâri'l-bâz, 1414/1994.
- Bilgegil, M. Kaya, **Edebiyat Bilgi ve Teorileri (Belâgat)**, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1989.
- Brockelmann, Carl, **Târîhu'l-edebi'l-'Arabî**, Arapçaya çev: 'Abdu'l-Ḥalîm en-Neccâr, Kahire, Dâru'l-me'ârif, 1983.
- el-Buḥârî, Ebû 'Abdullah Muḥammed b. İsmâ'îl, **el-Câmi'u's-şahîḥu'l-muḥtaşar**, Beyrut, Dâru İbni Keşîr, 1407/1987.
- , **el-Edebu'l-mufred**, tah: Muḥammed Fuâd 'Abdu'l-Bâķî, Beyrut, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1409/1989.
- , **et-Târîhu'l-kebîr**, el-Mektebetu'l-İslâmiyye, Diyarbakır, ts.
- Ca'fer Murtaḍa el-Ḥuseynî, **Ḥayâtu'l-Îmâm er-Riḍâ**, Kûm, Dâru't-te'âruf li'l-maṭbû'ât, 1398/1978.
- el-Câḥiẓ, Ebû 'Uşmân 'Amr b. Baḥr, **el-Beyân ve't-Tebyîn**, Kahire, Mektebetu'l-ḥâncî, 1405/1985.
- el-Cevherî, **es-Şihâḥ, Tâcu'l-luġa ve Şihâḥu'l-'Arabiyye**, Beyrut, Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn, 1407/1987.
- el-Cevzû, bkz: Muştafâ el-Cevzû.
- Chokr, Melhem, **İslâm'ın İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar**, çev: Ayşe Meral, İstanbul, Anka Yayınları, 2002.
- Corci Zeydan, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, çev: Zeki Meġamiz, İstanbul, Doġan Güneş Yayınları, 1971.
- , **Târîhu'l-Âdâbi'l-luġati'l-'Arabiyye**, Kahire, Dâru'l-hilâl, ts.
- el-Cumaḥî, İbn Sellâm, **Ṭabakātu fuḥûli's-şu'arâ'**, tah: Maḥmûd Muḥammed Şâkir, Cidde, Dâru'l-medenî, ts.
- Çetin, Nihad, **Eski Arap Şiiri**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1973.

- ed-Dārimī, ‘Abdullah b. Behrām, **Sunenu’d-Dārimī**, tah: Fevvāz Aḥmed Zimirlī, Ḥālīd es-Seb‘ el-‘İlmī, Beyrut, Dāru’l-kitābi’l-‘Arabī, 1407.
- Demirayak, Kenan, **Abbasi Edebiyatı Tarihi**, Erzurum, Şafak Yayınevi, 1998.
- el-Ebşihī, Muḥammed b. Aḥmed, **el-Mustaṭraf fī kulli fennin mustazraf**, tah: Mufid Muḥammed Ḳamīḥa, Beyrut, Dāru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, 1986.
- Ebu’l-‘Atāhiye, İsmā‘īl b. el-Ḳāsim, **Ebu’l-‘Atāhiye: Eş‘āruhu ve aḥbāruhu**, der: İbn ‘Abdi’l-Berr en-Nemerī el-Endelusī, tah: Şukrī Fayşal, Dimeşk, Maṭba‘atu Cāmi‘ati Dimeşk, 1384/1965.
- , **Dīvānu Ebi’l-‘Atāhiye**, Beyrūt, Dāru Şādir, 1961.
- , **Dīvānu Ebi’l-‘Atāhiye**, haz: ‘Umer Fārūḳ eṭ-Ṭabbā‘, Beyrūt, Dāru’l-Erḳam b. Ebi’l-Erḳam, 1417/1997.
- , **el-Envāru’z-Zāhiye fī Dīvāni Ebi’l-‘Atāhiye**, (der: Luis Şeyḥū), Beyrūt, Maṭba‘atu’l-Ābāi’l-Yesūiyyīn, 1887.
- , **Mecmū‘a min şi‘ri Ebi’l-‘Atāhiye fī’l-medīh ve’r-rişā’ ve’l-hicv ve’l-vaşf ve’l-emşāl**, der: Luis Şeyḥū, Beyrūt, el-Matba‘atu’l-Kāşūlīkiyye, 1931.
- Ebū Dāvūd es-Sicistānī, **Sunenu Ebī Dāvūd**, tah: Muḥammed Muḥyi’d-Dīn ‘Abdu’l-Ḥamīd, Beyrut, Dāru’l-fikr, ts.
- Ebū Sa‘īd el-A‘rābī, **Kitābun fīhi ma‘na’z-zuhd ve’l-maḳālāt ve şifatu’z-zāhidīn**, tah: Ḥadīce Muḥam-med Kāmil, Kahire, Maṭba‘atu dāri’l-kutubi’l-mişriyye, 1998.
- el-Fāḥūrī, bkz: Ḥannā el-Fāḥūrī.
- el-Fārābī, Ebū Naşr, **İḥşāu’l-‘ulūm**, nşr: ‘Uşmān Emīn, Kahire, Mektebetu Anglo el-Mişriyye, 1968.
- el-Farazdaḳ, Humām b. Gālīb b. Şa‘şa‘a, **Dīvānu’l-Farazdaḳ**, nşr: Kerem el-Bustānī, Beyrut, Dāru şādir, 1386/1966.
- Fazlur Rahman, **İslām**, çev: Mehmet Dağ, Mehmet Aydın, İstanbul, Selçuk Yayınları, 1992.
- el-Feyyūmī, Muḥammed İbrāhīm, **el-Firaḳu’l-İslāmiyye ve haḳḳu’l-ummeti’s-siyāsī**, Beyrut, Dāru’ş-şurūḳ, 1419/1998.
- el-Firūzābādī, Mecdu’d-dīn Muḥammed b. Ya‘ḳūb, **el-Ḳāmūsu’l-muḥiṭ ve’l-ḳābūsu’l-vasiṭ fī’l-luḡa**, Beyrut, Dāru’l-‘ilm li’l-cemī‘, ts.
- Fuād Şālīḥ es-Seyyid, **Mu‘cemu’l-elḳāb ve’l-esmāi’l-muste‘āra fī’t-tārīhi’l-‘Arabī ve’l-İslāmī**, Beyrut, Dāru’l-‘ilm li’l-melāyīn, 1990.
- Furat, Ahmet Subhi, **“Zühed Şâiri Ebu’l-Atâhiye”**, İslâmî Edebiyat, Sayı: 12, Nisan-Mayıs-Haziran 1991.

- Furat, Ahmet Subhi, **Arap Edebiyatı Târîhi**, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1996.
- Goldziher, Ignace, **Klasik Arap Literatürü**, çev: Azmi Yüksel, Rahmi Er, Ankara, İmaj Yayınları, 1993.
- Grabar, Oleg, **İslâm Sanatının Oluşumu**, çev: Nuran Yavuz, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988.
- el-Ḥâkim en-Nîsâbü'rî, **el-Mustedrek 'ala's-Şaḥîḥayn**, tah: Muştafâ 'Abdu'l-Ḳâdir 'Atâ, Beyrut, Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, 1411/1990.
- el-Ḥalîl b. Aḥmed, **Kitâbu'l-'ayn**, Ḳum, Muessesetu dâri'l-hicre, 1409.
- el-Ḥamevî, Şihâbu'd-Dîn Yâḳût b. Abdullah, **Mu'cemu'l-buldân**, Beyrut, Dâru iḥyâi't-turâsi'l-'Arabî, 1399/1979.
- , **Mu'cemu'l-udebâ' (İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb)**, tah: İḥsan 'Abbâs, Beyrut, Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, 1993.
- Ḥannâ el-Fâḥûrî, **el-Câmi' fi târîhi'l-edebi'l-'Arabî (el-Edebu'l-ḳadîm)**, Beyrut, Dâru'l-cîl, 1986.
- Ḥannâ Nemr, **Dirâsat fi'l-edeb ve'n-naḳd**, Beyrut, Muessesetu'l-câmi'iyye li'd-dirâsât ve'n-neşr ve't-tevzî', 1402/1982.
- el-Ḥansâ', Tumâḍîr bint 'Amr, **Enîsu'l-culesâ fi dîvânî'l-Ḥansâ'**, Beyrut, el-Maṭba'atu'l-Kâşûlîkiyye, 1888.
- el-Ḥaṭîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Aḥmed b. 'Alî, **Târîḥu Bağdâd**, tah: Muştafâ 'Abdu'l-Ḳâdir 'Aṭâ, Beyrut, Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, 1417/1997.
- el-Ḥeysemî, Nûru'd-Dîn Ebu'l-Ḥasen, **Mecma'u'z-zevâid ve menba'î'l-fevâid**, Beyrut, Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, 1407.
- , **Mevâridu'z-zam'ân ilâ zevâidi İbn Ḥibbân**, tah: Muḥammed 'Abdu'r-Rezzâḳ Ḥamza, Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- Ḥittî, Philip, **Târîḥu'l-'Arab**, Beyrut, Dâru Ğandûr, 1994.
- Hodgson, Marshall G. S., **İslâm'ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih**, çev: İzzet Akyol, Ahmet Demirhan, İhsan Durdu, İstanbul, İz Yayıncılık, 1993.
- Huart, Clément, **Arab ve İslâm Edebiyatı**, çev: Cemal Sezgin, Ankara, ts.
- İbn 'Abdi Rabbîh el-Endelusî, **el-İḳdu'l-Ferîd**, tah: Mufîd Muḥammed Ḳamîḥa, 'Abdu'l-Mecîd et-Terḥînî, Beyrut, Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, 1404/1983.
- İbnu'l-'Adîm, Kemâlu'd-Dîn 'Umer b. Aḥmed, **Buğyetu't-ṭaleb fi târîhi Ḥaleb**, Beyrut, Dâru'l-fikr, 1988.
- İbn 'Asâkir, Ebu'l-Ḳâsim 'Alî b. el-Ḥasen, **Târîḥu medîneti Dimeşḳ**, tah: 'Alî Şîrî, Beyrut, Dâru'l-fikr, 1419/1998.

- İbnu'l-Cevzî, 'Abdu'r-Raḥmān, **A'amaru'l-a'cyān**, tah: Maḥmūd Muḥammed et-Ṭannāhî, Kahire, Mektebetu'l-Hāncî, 1414/1994.
- , **el-Muntaẓam fî târîhi'l-mulūk ve'l-umem**, Beyrut, Dāru Sādir, 1358.
- İbn Ebî 'Āşim, **ez-Zuhd**, tah: 'Abdu'l-'Alî 'Abdu'l-Ḥamîd Ḥāmid, Kahire, Dāru'r-rubbān li't-turās, 1408.
- İbn Ebi'l-Ḥadîd, **Şerḥu nehci'l-belāğa**, tah: Muḥammed Ebu'l-Faḍl İbrāhîm, Kahire, Dāru iḥyāi'l-kutubi'l-'Arabiyye, 1378/1959.
- İbnu'l-Eşîr, 'İzzu'd-Dîn, **el-Kāmil fî't-târîḥ**, Beyrut, Dāru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 1415/1995.
- İbnu'l-Eşîr, Mecdu'd-Dîn, **Kitābu'l-muraşşac fi'l-ābāi ve'l-ummehati ve'l-ebnāi ve'l-benāti ve'l-ezvāi ve'z-zevāt**, Beyrut, 'Ālemu'l-kutub, 1412/1992.
- İbnu'l-Eşîr, Diyāu'd-Dîn, **el-Meşelu's-şāir fî ede-bi'l-kātib ve's-şā'ir**, tah: Muḥammed Muḥyi'd-Dîn 'Abdu'l-Ḥamîd, Beyrut, el-Mektebetu'l-'asriyye, 1995.
- İbnu'l-Faḥîh el-Hemezānî, **Muḥtaşaru kitābi'l-buldān**, Beyrut, Dāru sādîr (Leiden, 1885 Tıpkıbasımı).
- İbn Fāris, Ebu'l-Ḥuseyn Aḥmed, **Mu'cemu maḳāyisi'l-luğa**, tah: 'Abdu's-Selām Muḥammed Hārūn, Beyrut, Dāru'l-fikr, 1399/1979.
- İbn Ḥacer el-'Asḳalānî, Ebu'l-Faḍl Aḥmed b. 'Alî, **el-İşābe fî temyîzi's-Şaḥābe**, Beyrut, Dāru'l-cîl, 1412/1992, V/80.
- , **Lisānu'l-mîzān**, Beyrut, Muessesetu'l-a'lemî li'l-maṭbūāt, 1406/1986.
- İbn Ḥaldūn, 'Abdu'r-Raḥmān b. Muḥammed, **Kitābu'l-'iber ve dîvānu'l-mubteda' ve'l-ḥaber fî târîhi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber**, Beyrut, Menşūrātu muesseseti'l-a'lemî, 1391/1971.
- İbn Ḥallikān, Ebu'l-'Abbās Şemsu'd-Dîn, **Vefeyātu'l-a'cyān ve enbāu'z-zamān**, Beyrut, Dāru's-seḳāfe, 1968.
- İbn Ḥamdūn, Ebū Sa'd Tācu'd-Dîn, **et-Tezkiretu'l-Ḥamdūniyye**, Beyrut, Dāru Sādir, 1996.
- İbn Hibbān, Ebū Ḥātim Muḥammed el-Bestî, **Ravḍatu'l-'uḳalā' ve nuzhetu'l-fuḍalā'**, Beyrut, Dāru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 1397/1977.
- , **Saḥîḥu İbn Hibbān**, tah: Şu'ayb el-Arnaūt, Beyrut, Muessesetu'r-risāle, 1414/1993.
- İbn Hişām el-Enşārî, **Muḡnî'l-lebîb**, Beyrut, Dāru'l-fikr, 1985.
- İbn Huccet el-Ḥamevî, **Ḥizānetu'l-edeb ve ḡāyetu'l-ereb**, tah: 'İşām Şa'itū, Beyrut, Dāru ve mektebetu'l-hilāl, 1987.
- İbn Ḥurdāzbih, **el-Mesālik ve'l-Memālik**, Beyrut, Dāru Şādir (Leiden 1889 Tıpkıbasımı).

- İbn Huzeyme, **Şahîhu İbni Huzeyme**, tah: Muḥammed Muştafâ el-Aʿzamî, Beyrut, el-Mektebu'l-İslâmî, 1390/1970.
- İbnu'l-İmâd el-Ḥanbelî, **Şezerātu'z-zeheb fî aḥbâri men zeheb**, Beyrut, Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, ts.
- İbn Keşîr, İsmâ'îl b. ʿUmer el-Ḳureşî, **el-Bidāye ve'n-nihāye**, Beyrut, Dâru ihyâi't-turâsi'l-ʿArabî, 1408/1988.
- , **Tefsîru'l-Kurʾāni'l-ʿAzîm**, tah: Sāmî b. Muḥammed Selāme, Beyrut, Dâru ṭayyibe, 1420/1999.
- İbn Kuteybe, Ebū Muḥammed ʿAbdullah b. Muslim, **eş-Şiʿr ve's-şuʿaraʾ**, tah: Aḥmed Muḥammed Şâkir, Beyrut, Dâru'l-maʿârif, 1982.
- , **Kitābu ʿuyûni'l-aḥbâr**, Kahire, Dâru'l-kutubi'l-miṣriyye, 1996.
- İbn Mâce, Ebū ʿAbdullah Muḥammed b. Yezîd el-Ḳazvînî, **Sunenu İbn Mâce**, tah: Muḥammed Fuâd ʿAbdu'l-Bâkî, Beyrut, Dâru'l-fikr, ts.
- İbnu Mâkûlâ, Ebū ʿAlî el-Ḥasen b. ʿAlî b. Caʿfer, **el-İkmâl fî refʿi'l-irtiyâb ʿani'l-muʿtelef ve'l-muḥtelef fî'l-esmâʾ ve'l-kunâ**, Beyrut, Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, 1411.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Faḍl Cemâlu'd-Dîn Muḥammed b. Mukerrem, **Lisānu'l-ʿArab**, Beyrut, Dâru Şâdir, 1410/1990.
- , **Muḥtaşaru târihi Dimeşq li'bni ʿAsâkir**, tah: Ruḥiyye en-Naḥḥâs, Muḥammed Muṭîʿ el-Ḥâfîz, Dimeşq, Dâru'l-fikr, 1411/1990.
- İbnu'l-Muʿtezz, **Ṭabaḳātu's-Şuʿarâʾ**, tah: ʿAbdu's-Settâr Ferrâc, Kahire, Dâru'l-maʿârif, 1375/1956.
- İbnu'n-Neccâr el-Baġdādî, **Zeylu târihi Baġdād**, Beyrut, Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, 1417/1997.
- İbnu'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muḥammed b. İshâk, **el-Fihrist**, Beyrut, Dâru'l-maʿrife, 1398/1978.
- İbn Receb el-Ḥanbelî, **Câmiʿu'l-ulûm ve'l-ḥikem fî şerḥi ḥamsîne ḥadîsen min cevâmiʿi'l-kelim**, Beyrut, Dâru'l-maʿrife, 1408.
- İbn Reşîk el-Ḳayravânî, **el-ʿUmde fî meḥâsini's-şiʿr ve âdâbih**, Maṭbaʿatu'l-kâtibi'l-ʿArabî, Dimeşq, 1994.
- İbn Ṭabâṭabâ el-ʿAlevî, **ʿİyâru's-şiʿr**, tah: ʿAbbâs ʿAbdu's-Sâtir, Beyrut, Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, 1982.
- İbn Ṭayfûr, Ebu'l-Faḍl Aḥmed b. Ṭâhir el-Kâtib, **Kitābu Baġdād**, tah: ʿİzzet el-ʿAtṭâr el-Ḥuseynî, Kahire, Mektebetu'l-Ḥâncî, 1368/1949.

- İbn Tegrî Berdî, **en-Nucûmu'z-zâhire fî mulûki Mişr ve'l-Kâhire**, Mısır, el-Muessesetu'l-Mişriyyeti'l-ʿâmme, ts.
- İbn Vâdirân, Huseyn b. Muhammed Vâdirân, **Târîhu'l-ʿAbbâsiyyîn: Devletü'r-Reşîd min Beni'l-ʿAbbâs ve Benîhi**, Beyrut, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1993.
- İbnu ʿAbdi Rabbih el-Endelusî, Ebû ʿUmer Aḥmed b. Muhammed, **el-İḳdu'l-Ferîd**, tah: Mufid Muhammed Ḳamîḥa, Beyrut, Dâru'l-kutubi'l-ʿilmiyye, 1404/1983.
- İḥsân ʿAbbâs, **Melâmiḥ Yûnâniyye fî'l-edebi'l-ʿArabi**, Beyrut, el-Muessesetu'l-ʿArabiyye li'd-dirâsât ve'n-neşr, 1977.
- , **Târîhu'l-edebi'l-Endelusî: ʿAsru siyâdeti Ḳurṭuba**, Beyrut, Dâru's-seḳâfe, 1969.
- , **Târîhu'l-edebi'l-Endelusî: ʿAsru't-ṭavâif ve'l-murâbiṭîn**, Beyrut, Dâru's-seḳâfe, 1978.
- el-İşfehânî, Ebu'l-Ferec, **Kitâbu'l-Aġânî**, Beyrut, Dâru'l-fikr, ts.
- Holt, P. M., Lambton, Ann K. S., Lewis, Bernard, **İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti**, çev: İlhan Kutluer, Hamdi Aktaş, Kasım Turhan, Hulusi Yavuz, Mehmed Maksudoğlu, İstanbul, Hikmet Yayınları, 1988.
- el-İştahrî, Ebû İshâk el-Fârisî, **Mesâliku'l-memâlik**, Beyrut, Dâru Şâdir (Leiden, 1927 tıpkı basımı).
- Ḳaddūra, bkz: Zâhiye Ḳaddūra.
- el-Ḳalkaşendî, Ebu'l-ʿAbbâs Aḥmed b. ʿAlî, **Meâşiru'l-inâfe fî meʿâlimi'l-hilâfe**, el-Kuveyt, Maṭbaʿatu Ḥukûmeti'l-Kuveyt, 1985.
- , **Şubḥu'l-aʿşâ fî sinâʿati'l-inşâʿ**, tah: Yûsuf ʿAlî Ṭavîl, Dimeşk, Dâru'l-fikr, 1987.
- Kaplan, Mahmut, **“Divan Şiirinde Ölüm Düşüncesi”**, Köprü Dergisi, Sayı: 76, Güz 2001.
- el-Ḳartâcennî, Ebu'l-Ḥasen Ḥâzim, **Minḥâcu'l-buleġâ ve sirâcu'l-udebâʿ**, tah: Muhammed b Ḥabîb İbnu'l-Ḥûca, Beyrut, Dâru'l-Ġarbi'l-ʿArabî, 1996.
- el-Ḳazvînî, Muhammed b. ʿAbdu'r-Raḥmân, **el-İdâḥ fî ʿulûmi'l-belâġa**, Beyrut, Dâru iḥyâi'l-ʿulûm, 1998.
- Kehḥâle, bkz: ʿUmer Riḍâ Kehḥâle.
- Kemâl el-Yazici, **Cuzûrun felsefiyye fî's-şiʿri'l-ʿArabiyyi'l-ḳadîm ve'l-muvelled**, Beyrût, Dâru'l-cîl, 1992.
- Kemâl en-Necmî, **Turâşu'l-ġinâi'l-ʿArabî beyne'l-Mevşilî ve Ziryâb ve Umm Kulşûm ve ʿAbdi'l-Vahhâb**, Dâru's-şurûḳ, 1413/1993.
- Kılıçlı, Mustafa, **Arap Edebiyatında Şuûbiyye**, İstanbul, İşaret Yayınları, 1992.
- el-Ḳummî, bkz: ʿAbbâs el-Ḳummî.

- el-Ğureŝi, ‘Abdullah b. Muĥammed Ebū Bekr, **Mekārimu’l-aĥlāk**, tah: Mecdī es-Seyyid İbrāhīm, Mektebetu’l-Ğur’ān, 1411/1990.
- el-Ğuđā‘i, Ebū ‘Abdullah Muĥammed b. Selāme b. Ca‘fer, **Musnedu’ŝ-ŝihāb**, tah: Ħamdī b. ‘Abdu’l-Mecīd es-Selefī, Muessesetu’r-risāle, 1407/1986.
- Maĥmūd Muŝtafā, **el-Edebu’l-‘Arabī ve tārīĥuhu fi’l-‘asri’l-‘Abbāsī**, Mısır, Maṭba‘atu Muŝtafā el-Bābī el-Ħalebī ve evlāduĥ, 1356/1937.
- el-Maĥdisī, Muĥammed b. Aĥmed, **Aĥsenu’t-Tekāsīm fi ma‘rifeti’l-eĥālīm**, Dimeşk, Vizāretu’ŝ-ŝekāfe ve’l-irŝādī’l-ĥavmī, 1980.
- el-Maĥdisī, Muṭaĥhar b. Ṭahir, **el-Bed’u ve’t-tārīĥ**, Kahire, Mektebetu’ŝ-ŝekāfeti’d-dīniyye, ts.
- el-Maĥĥarī, Ŝihābu’d-Dīn Aĥmed b. Muĥammed, **Nefĥu’t-ṭīb min ĥusni’l-Endelusi’r-raṭīb**, Beyrut, Dāru Sādir, 1968.
- Mecdī Vehbe, Kāmil el-Muhendis, **Mu‘cemu’l-muŝtalaĥāti’l-‘Arabiyye fi’l-luġati ve’l-edeb**, Beyrut, Mektebetu Lubnān, 1993
- Milūd ‘Abīd Menĥūr, **“el-Ğiyemu’l-aĥlāĥiyye fi ŝi‘ri’z-zuhd ģinde Ebi’l-‘Atāhiye”**, Ħavliyyatu’t-turāŝ, Sayı: 1, Haziran 2004.
- el-Mes‘ūdī, Ebu’l-Ħasen ‘Alī b. el-Ħuseyn b. ‘Alī, **Murūcu’z-zeheb ve me‘ādinu’l-cevher**, Beyrut, Dāru’l-Endelus, 1385/1965.
- el-Meydānī, Ebu’l-Fağl Aĥmed b. Muĥammed, **Mecma‘u’l-emŝāl**, tah: Muĥammed Muĥyi’d-Dīn ‘Abdu’l-Ħamīd, Beyrut, Dāru’l-ma‘rife, ts.
- el-Mizzī, Cemālu’d-Dīn Ebū Yūsuf, **Tehzību’l-kemāl**, Muessesetu’r-risāle, Beyrut, 1400/1980.
- el-Mufađđal eđ-Đabbī, **el-Mufađđaliyyāt**, Dāru’l-ma‘arif, Kahire, 1989.
- Muĥammed Aĥmed Berāniĥ, **Ebu’l-‘Atāhiye**, Ķāhire, Maṭba‘atu Mişr, 1947
- Muĥammed en-Nuveyhī, **Vaṣīfetu’l-edeb beyne’l-iltizāmi’l-fennī ve’l-infiŝāmi’l-cemālī**, Maṭba‘atu’r-risāle, 1966-1967.
- el-Munzirī, Ebū Muĥammed ‘Abdu’l-‘Azīm b. ‘Abdu’l-Ğavī, **et-Terĝīb ve’t-terĥīb mine’l-ĥadīŝi’ŝ-ŝerīf**, tah: İbrāhīm Ŝemsu’d-Dīn, Beyrut, Dāru’l-kutubī’l-ģilmiyye, 1417.
- Muslim, Ebu’l-Ħuseyn Muslim b. el-Ħaccāc, **Saĥīĥu Muslim**, tah: Muĥammed Fuād ‘Abdu’l-Bāĥī, Beyrut, Dāru iĥyāi’t-turāŝi’l-‘Arabī, ts.
- Muŝtafā el-Cevzū, **Naẓariyyātu’ŝ-ŝi‘r ģinde’l-‘Arab**, Beyrut, Dāru’t-Ṭalī‘a, 1988.
- Nābī, **Divan**, nşr: Ali Fuat Bilkan, İstanbul, MEB Yayınları, 1997.

- en-Naḥḥās, Aḥmed b. Muḥammed b. İsmā‘īl, **Şinā‘atu’l-Kuttāb**, tah: Bedr Aḥmed Ḍayf, Beyrut, Dāru’l-‘ulūmi’l-‘Arabīyye, 1410/1990.
- en-Necmī, bkz: Kemāl en-Necmī.
- Nemr, bkz: Ḥannā Nemr.
- en-Nesāī, **es-Sunenu’l-kubrā**, tah: ‘Abdu’l-Ġaffār Suleymān el-Bendārī, Seyyid Kisrevī Ḥasen, Beyrut, Dāru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, 1411/1991.
- Shipley, Joseph T., **Encyclopedia of literature**, New York, Philosophical Library, 1946.
- eş-Şafedī, Ḥalīl b. Aybek b. ‘Abdillah, **Kitābu’l-Vāfi bi’l-vefeyāt**, tah: Aḥmed el-Arnaūt-Turkī Muştafā, Beyrut, Dāru iḥyāi’t-turāşi’l-‘Arabī, 1420/2000.
- Şa‘leb, Ebu’l-Abbās, Aḥmed b. Yahya, **Mecālişu Şa‘leb**, <http://www.alwaraq.net/index2.htm?i=293&page=55>
- eş-Şe‘ālibī, Ebū Maşşūr ‘Abdu’l-Melīk b. Muḥammed b. İsmā‘īl, **Kitābu ḥāssī’l-ḥāss**, Beyrut, Menşūrātu dāri mektebeti’l-ḥayāt, ts.
- , **Şimāru’l-kulūb fi’l-muḍāf ve’l-mensūb**, Kahire, Dāru’l-ma‘ārif, 1965.
- , **Yetīmetu’d-dehr fi meḥāsini ehli’l-‘aşr**, Beyrut, Dāru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, 1402/1983.
- es-Sem‘ānī, Ebū Sa‘d ‘Abdu’l-Kerīm b. Muḥammed b. Maşşūr, **el-Ensāb**, Beyrut, Dāru’l-cinān, 1408/1988.
- es-Suyūfī, Celālu’d-Dīn ‘Abdu’r-Raḥmān b. Ebī Bekr, **Tārīhu’l-ḥulefā’**, tah: Muḥammed Muḥyi’d-Dīn ‘Abdu’l-Ḥamīd, Kahire, Maṭba‘atu’s-seāde, 1371/1952.
- Şerif, M. M., **İslām Düşüncesi Tarihi**, çev: Ahmet Ünal, Mustafa Armağan, Lamii Güngören, İstanbul, İnsan Yayınları, 1990.
- Şevkī Ḍayf, **el-‘Asru’l-‘Abbāsiyyu’l-evvel**, Kahire, Daru’l-Ma‘ārif, 2004.
- , **el-Fennu ve Mezāhibuhu fi’ş-şi‘ri’l-‘Arabī**, Kahire, Daru’l-Ma‘ārif, 1987.
- , **eş-Şi‘ru ve ṭavābi‘uhu’ş-şa‘biyye ‘alā merri’l-‘uşūr**, Kahire, Dāru’l-Ma‘ārif, 1984.
- , **Fi’n-naḫdi’l-edebī**, Kahire, Dāru’l-Ma‘ārif, 1962.
- Sezgin, Fuad, **Tārīhu’t-Turāşi’l-‘Arabī: eş-Şi‘r**, IV, Arapçaya çev: ‘Arefe Muştafā, Riyad, neş: Cāmi‘atu’l-İmām Muḥammed b. Su‘ūd, 1411/1991.
- Söylemez, M. Mahfuz, **Kûfe: Bedevîlikten Hadârîliğe**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2001.
- Rifā‘ī, bkz: Aḥmed Ferīd Rifā‘ī.
- Şa‘d Maşlūh, **Ḥāzim el-Ḳarṭācennī ve nazariyyetu’l-muḥākāt ve’t-tahyīl fi’ş-şi‘r**, Kahire, Ālemu’l-kutub, 1980

- et-Taberānī, Ebu'l-Ḳāsim Suleymān b. Aḥmed, **el-Mu'cemu'l-evsaṭ**, tah: Ṭāriḳ b. Avḍullah b. Muḥammed, 'Abdu'l-Muḥsin b. İbrāhīm el-Huseynī, Kahire, Dāru'l-Ḥaremeyn, 1415.
- , **el-Mu'cemu'l-kebir**, tah: Ḥamdī b. 'Abdu'l-Mecīd es-Selefi, Musul, Mektebetu'l-ulum ve'l-hikem, 1404/1983.
- et-Taberī, Ebū Ca'fer Muḥammed b. Cerīr, **Tārīhu'l-umem ve'l-mulūk**, Beyrut, Dāru'l-kutubi'l-ʿilmiyye, 1407.
- Ṭāhā Huseyn, **Min tārīhi'l-edebi'l-ʿArabī: el-ʿAşru'l-ʿAbbāsiyyu'l-evvel**, Beyrut, Dāru'l-ʿilm li'l-melāyīn, 1991.
- Tahir-ül Mevlevi, **Edebiyat Lügati**, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1973.
- et-Ṭahrānī, Āḳā Bozorg, **ez-Zerī'a ila tasānifi'ş-Şī'a**, Beyrut, Dāru'l-aḍvā', 1403/1983.
- et-Teftāzānī, Sa'du'd-Dīn, **Muḥtaşaru'l-me'ānī**, Ḳum, Dāru'l-fikr, 1411.
- et-Tehānevī, Muḥammed 'Alī, **Mevsū'atu keşşāfi iştilāhāti'l-funūn ve'l-ʿulūm**, tah: 'Alī Daḥrūc, Farsçadan çev: 'Abdullah el-Ḥālidi, Mektebetu Lubnān nāşirūn, Beyrut, 1996
- et-Tenūḥī, Ebū 'Alī el-Ḥasen b. Ebi'l-Ḳāsim, **el-Ferec ba'de'ş-şidde**, Ḳum, Menşūrātu'ş-Şerif er-Riḍā, 1364/1945.
- et-Tirmizī, **el-Camiu's-sahih (Sunenu't-Tirmizī)**, tah: Ahmed Muhammed Şakir, Beyrut, Dāru iḥyāi't-turāşi'l-ʿArabī, ts.
- el-ʿUḳde, Maḥmūd Ferec 'Abdulḥamīd, **Ebu'l-ʿAtāhiye: Şā'iru'z-Zuhdi ve'l-Ḥikme**, Riyad, Dāru'l-ʿulūm, 1405/1985.
- 'Umer Ferrūh, **Tārīhu'l-edebi'l-ʿArabī: el-ʿUsūru'l-ʿAbbāsiyye**, Beyrut, Dāru'l-ʿilm li'l-melāyīn, 1992.
- 'Umer Riḍā Keḥḥāle, **A'ḷāmu'n-nisā' fi ʿālemeyi'l-ʿArab ve'l-İslām**, Dimeşḳ, el-Maṭba'atu'l-Hāşimiyye, 1377/1958
- , **Mu'cemu'l-muellifīn**, Beyrut, Dāru iḥyāi't-turāşi'l-ʿArabī, 1993.
- Watt, W. Montgomery, **İslām Düşüncesinin Teşekkül Devri**, çev: Ethem Ruhi Fıḡlalı, Ankara, Umran Yayınları, 1981.
- el-Ya'kūbī, Aḥmed b. Ebī Ya'ḳūb b. Ca'fer el-ʿAbbāsi, **Tārīhu'l-Ya'kūbī**, Beyrut, Dāru Sādir, ts.
- el-Yazici, bkz: Kemāl el-Yazici.
- Yunus Emre, **Divan**, haz: Mustafa Tatçı, Akçağ Yayınları, Ankara, 1991.
- Zāhiye Ḳaddūra, **eş-Şu'ūbiyye ve eşeruha'l-ictimā'i ve's-siyāsī fi'l-ḥayāti'l-İslāmiyye fi'l-ʿasri'l-ʿAbbāsiyyi'l-evvel**, Beyrut, el-Mektebu'l-İslāmī, 1408/1988.

Dayf, bkz: Şevkî Dayf.

ez-Zebîdî, Ebu'l-Feyḍ Murtaḍā Muḥammed b. Muḥammed, **Tācu'l-ʿarūs**, el-Kuveyt, Muessesetu'l-Kuveyt, 2001.

ez-Zehebî, Ebū ʿAbdillāh Muḥammed b. Aḥmed b. ʿUṣmān b. Ḳaymāz, **el-ʿİber fî ḥaberi men ğaber**, Küveyt, Maṭbaʿatu ḥukūmeti'l-Kuveyt, 1948.

———, **Siyeru aʿlāmi'n-nubelāʾ**, Beyrut, Muessesetu'r-risāle, 1413.

———, **Tārīḥu'l-İslām ve vefeyātu'l-meşāhīr ve'l-aʿlām**, Beyrut, Dāru'l-kitābi'l-ʿArabî, 1414/1993.

Zeydān, bkz: Corcî Zeydān.

ez-Ziriklî, Ḥayru'd-Dīn; **el-Aʿlām**, Beyrut, Dāru'l-ʿilm li'l-melāyīn, 2002.